

การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้า
ในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์

ดร. สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา

การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทย
สมัยรัตนโกสินทร์

จัดพิมพ์โดยเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๒

ISBN 974-331-129-7

จัดจำหน่ายโดยศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ถนนพญาไท เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ ๑๐๓๓๐

ศาลาพระเกี้ยว โทร. ๒๑๔๗๐๐๐, ๒๕๕๔๔๓๓ โทรสาร ๒๕๕๔๔๔๑

สยามสแควร์ โทร. ๒๑๔๔๔๔๔, ๒๕๑๖๑๔๑ โทรสาร ๒๕๔๔๔๔๕

e-mail:cubook@chula.ac.th

<http://www.cubook.chula.ac.th>

พิมพ์ที่

โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ถนนพญาไท ปทุมวัน กรุงเทพฯ ๑๐๓๓๐

โทร. ๒๑๔๓๕๖๓-๔, ๒๑๕๓๖๑๒

ในปีพุทธศักราช ๒๕๒๐ ข้าพเจ้าได้รับพระมหากรุณาธิคุณเสด็จฯ
อิสริยยศเป็นสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ก่อตั้งเงินทุนเป็นการเฉลิมฉลอง กองทุนนี้มี
วัตถุประสงค์ในการทำนุบำรุงส่งเสริมการศึกษาและการวิจัยความรู้ที่
เกี่ยวข้องกับอารยธรรมของชนชาติไทยและศิลปวัฒนธรรมไทย โดยถือว่า
นอกจากศิลปวัฒนธรรม เทคโนโลยี และวิชาการที่เรานำกันมาตามหลักกล
นิยมแล้ว ยังมีสื่อความรู้ของคนไทยเป็นผู้สร้างสรรคัปรับเปลี่ยนแปลงขึ้นมา
สมัครที่เราจะสนใจศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ กิจกรรมของกองทุนเท่าที่
ผ่านมามีอยู่หลายอย่าง เช่น ได้จัดปรากฏการณ์ริธีร เรียงเชิญผู้ทรงคุณวุฒิ
สาขาต่าง ๆ มาเป็นผู้แสดง และได้ขออนุญาตท่านผู้แสดงปรากฏภาพพิมพ์
ปรากฏาเผยแพร่วิชาการให้แพร่หลายยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังให้ทุนส่งเสริม
การวิจัยอุดหนุนการพิมพ์หนังสือหรือตำราที่ทรงคุณค่า โดยมีคณาจารย์
และผู้ทรงคุณวุฒิของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นผู้คัดเลือก ข้าพเจ้าจึง
เห็นว่าหนังสือทุกเล่มที่จัดพิมพ์ขึ้นจะมีประโยชน์ในการอ้างอิงค้นคว้า
เพิ่มพูนความรู้ของผู้อ่านสืบต่อไป

คำนำ

เป็นที่ทราบโดยทั่วกันว่า พระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่งของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ คือ ทรงปรับปรุงการแต่งกายแบบไทยของสตรีและทรงสนับสนุนการแต่งกายสตรีโดยใช้ผ้าทอมือประเภทต่างๆ ของไทย ฉะนั้นในวโรกาสที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถมีพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ ใน พ.ศ. ๒๕๓๕ กองทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีจึงได้สนับสนุนโครงการวิจัยหลักเรื่อง “หัตถกรรมในสังคมไทย : ความเป็นมาและสภาพปัจจุบัน” และงานวิจัยเรื่อง “การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์” เป็นงานวิจัยเรื่องหนึ่งในโครงการนี้

ในงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างบริบททางสังคมในแต่ละช่วงเวลาของสมัยรัตนโกสินทร์ ความคาดหวังของสังคมต่อบทบาทสตรี การแต่งกายสตรี และหัตถกรรมทอผ้า ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาในลักษณะดังกล่าวนอกจากจะช่วยขยายขอบเขตความรู้ความเข้าใจ เกี่ยวกับวิวัฒนาการของการแต่งกายสตรีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว ยังเป็นการเพิ่มมิติใหม่ให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์การเมือง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยดังกล่าว โดยการมองผ่านประเด็นเรื่องการแต่งกาย

หวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยเรื่อง “การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์” นี้ จะเป็นการนำภูมิปัญญาจากอดีตมาเอื้อประโยชน์ต่อปัจจุบัน สร้างความรักความภูมิใจแก่ผู้รักประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทยสืบไป

(ศาสตราจารย์ นายสัตวแพทย์ ดร.ณรงค์ศักดิ์ ชัยบุตร)

รองอธิการบดี

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบคุณกองส่งเสริมและประสานงานวิจัยและสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้อนุมัติเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ประจำปี ๒๕๓๔ เพื่อสนับสนุนการวิจัยในครั้งนี้ และใคร่ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์วิลาสวงศ์ พงศะบุตร รองศาสตราจารย์ ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์ และรองศาสตราจารย์หุสดี ทิพพัส ซึ่งได้กรุณาอ่านงานวิจัยและให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ยิ่ง รวมทั้งขอขอบคุณรองศาสตราจารย์อรชุนา ยุทธวงศ์ รองศาสตราจารย์ ดร.อนงค์นาฏ เถกิงวิทย์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวิตรี เจริญพงศ์ ซึ่งได้ให้คำแนะนำและเอื้อเฟื้อข้อมูลประกอบการวิจัย

ในช่วงเดียวกับการทำวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยได้รับแต่งตั้งจากทบวงมหาวิทยาลัยให้ร่วมเป็นอนุกรรมการในโครงการวิจัยเรื่อง สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ:ศึกษาเฉพาะศิลปหัตถกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในการนี้คณะอนุกรรมการได้เดินทางไปเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์สมาชิกทอดผ้าของโครงการ ศิลปอาชีพในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งทำให้ผู้วิจัยมีโอกาสนำข้อมูลจากการสัมภาษณ์ดังกล่าว ทั้งที่ผู้วิจัยทำการสัมภาษณ์เองและอนุกรรมการท่านอื่นๆ ทำการสัมภาษณ์ มาประกอบการทำวิจัยเรื่องนี้ในบทที่ ๕ ด้วย ผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณทบวงมหาวิทยาลัยและอนุกรรมการทุกท่าน โดยเฉพาะศาสตราจารย์ปิยนาด บุนนาค ประธานอนุกรรมการ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุกัญญา ภัทราชัย

พร้อมกันนี้ขอขอบคุณ คุณแสงเดือน ไสยวงศ์ คุณเรืองวิทย์ ถัมปนาท คุณสุขสรรค์ แดงภักดี และคุณจิรกาญจน์ สงวนพวง ซึ่งได้ช่วยค้นคว้าข้อมูลอันเป็นสำคัญยิ่งในการทำวิจัยเรื่องนี้ รวมทั้งขอขอบคุณ คุณศรีสุพร ช่วงสกุล จากสถาบันไทยศึกษาและคุณวารณพร บุญเรืองจากกองส่งเสริมและประสานงานวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ได้ช่วยติดต่อประสานงาน จนกระทั่งงานวิจัยนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาการแต่งกายในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัย จารัตนจนถึงสมัยพัฒนา โดยพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างการแต่งกายสตรีกับบริบท ทางสังคมในแต่ละช่วงสมัย รวมทั้งความคาดหวังของสังคมต่อบทบาทสตรี ตลอดจนผล กระทบของการแต่งกายสตรีต่อทัศนกรรมทอผ้าในช่วงเวลานั้นๆ

จากการศึกษาพบว่า การแต่งกายสตรีในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ปรับเปลี่ยนไป ตามยุคสมัย การปรับเปลี่ยนดังกล่าวเป็นผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง รวมทั้งความคาดหวังของสังคมต่อบทบาทของสตรี การปรับเปลี่ยนการ แต่งกายสตรีอยู่ในความสนใจของชนชั้นนำในแต่ละช่วงเวลา และได้พยายามชักจูงให้เป็น ไปในแนวทางที่พึงประสงค์ ทั้งนี้อาจแบ่งการพัฒนาการแต่งกายสตรีในสังคมไทยสมัย รัตนโกสินทร์ในช่วง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๐๓ ได้ ดังนี้

นุ่งผ้าห่มสไบสมัยต้น รูปแบบการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญชนใน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มิได้แตกต่างกันมากนัก กล่าวคือ ในทั่วไปนุ่งผ้าโจงกระเบนหรือ ผ้าซิ่นและห่มผ้าแถบหรือผ้าสไบ สตรีชั้นสูงนุ่งผ้าจีบเฉพาะการแต่งกายเป็นทางการ จึง ต้องเน้นความแตกต่างเพื่อแสดงถึงชนชั้นและฐานะโดยคุณภาพ และความงามของผ้า ความประณีตในการนุ่งห่ม รวมทั้งเครื่องประดับที่สูงค่า ส่วนสตรีสามัญใช้ผ้านุ่งผ้าห่ม ที่เรียบง่ายในชีวิตประจำวัน เมื่อมีเทศกาลต่างๆ หรือเมื่อไปวัด สตรีสามัญจึงแต่งกาย พิถีพิถันกว่าปกติ ด้วยผ้านุ่งผ้าห่มลวดลายสวยงาม ที่ทอขึ้นเอง

สมัยใหม่เริ่มใส่เสื้อ ชนชั้นนำในสมัยปฏิรูปประเทศให้ความสำคัญต่อการปรับ เปลี่ยนการแต่งกายของสตรี โดยถือเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญก้าวหน้าของประเทศ ตามแบบตะวันตกในลักษณะที่ไม่ทิ้งความเป็นไทย นั่นคือ การสวมเสื้อแบบตะวันตกกับผ้า โจงกระเบน สำหรับสตรีสามัญโดยทั่วไปยังคงนุ่งผ้าห่มสไบเช่นเดิม แต่รัฐก็ได้กวาดขันให้ ราษฎรในกรุงเทพฯ แต่งกายมิดชิด เพื่อแสดงความเจริญของพระนครแห่งนี้

มาลानาไทยไปสู่อารยะ นโยบายที่สำคัญของรัฐบาลสมัยสร้างชาติ คือ การนำสังคมไทยเข้าสู่ความเป็นอารยะ รัฐบาลได้แนะนำให้ประชาชนแต่งกายแบบสากลอย่างเต็มรูปแบบ และได้ให้ความสำคัญต่อการชักชวนให้สตรีปรับปรุงการแต่งกายโดยมีแนวคิดที่ว่า ผู้หญิงอยู่ในฐานะ " ดอกไม้แห่งชาติ " จึงควรแต่งกายสวยงามทั้งนี้เพื่อช่วยให้บุรุษในฐานะ " รั้วของชาติ " มีความสุขและมีกำลังใจในการทำงานอย่างไรก็ดี สตรีสามัญซึ่งถูกคาดหวังให้ทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวเช่นเดียวกับบุรุษ ไม่อาจปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับแนวคิดนี้ได้ อย่างสมบูรณ์

แฟชั่นใหม่สมัยพัฒนา ในทศวรรษ ๒๕๐๐ สังคมไทยเข้าสู่สมัยพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยที่แผนพัฒนาสองแผนแรกเน้นการส่งเสริมการลงทุนและพัฒนาอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑล จากการพัฒนาเศรษฐกิจตามแนวเสรีนิยมทำให้สังคมไทยในสมัยพัฒนา ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากตะวันตกมากขึ้น นอกจากนี้ความจำเป็นทางเศรษฐกิจหลังสงคราม ทำให้ผู้หญิงนิยมออกทำงานนอกบ้านและโดยรับอิทธิพลการแต่งกายชุดทำงานจาก 'แฟชั่น' ของตะวันตก

มัดหมี่ไหมไทยสายใยชนบท การแต่งกายสตรีเป็นอุปสงค์ที่สำคัญของผลิตภัณฑ์ผ้า โดยเหตุนี้ในช่วงเวลาใดที่สตรีมีความนิยมหรือจำเป็นต้องใช้ผ้าทอพื้นเมืองในการตัดเย็บเครื่องแต่งกาย ก็ทำให้หัตถกรรมประเภทนี้ดำรงอยู่ แต่ช่วงเวลาใดที่สตรีนิยมการแต่งกายโดยใช้ผ้าทอจากโรงงานอุตสาหกรรม ก็ทำให้หัตถกรรมทอผ้าซบเซาลง ในทศวรรษ ๒๕๐๐ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงวางแนวทางการแก้ไขปัญหาของชาวชนบท อันเนื่องจากการพัฒนา โดยการฟื้นฟูหัตถกรรมทอผ้าให้เป็นอาชีพเสริมของสตรีชนบท และทรงส่งเสริมให้สตรีในเมืองแต่งกายด้วยผ้าทอมือเหล่านี้

สารบัญ

กิตติกรรมประกาศ

บทคัดย่อ

รายการภาพประกอบ

๑	บทนำ	๑
๒	มุ่งผ้าห่มใส่ไปสมัยต้น	
	สังคมจารีตสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๙
	แม่เรือนแบบจารีต	๑๐
	การแต่งกายของสตรีชั้นสูง	๑๐
	การแต่งกายของสตรีสามัญ	๒๔
	หัตถกรรมทอผ้ากับการแต่งกายสตรี	๒๗
	ขั้นตอนการทอผ้าพื้นเมือง	๓๐
	สตรีชั้นสูงกับการใช้สอยผ้าทอพื้นเมือง	๔๑
๓	สมัยใหม่เริ่มใสได้ใส	
	สังคมไทยสมัยปฏิรูป	๕๓
	แม่เรือนสมัยปฏิรูป	๕๓
	การปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง	๕๕
	เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี	๖๕
	การแต่งกายของสตรีสามัญ	๗๐
	การแต่งกายกับอาชีพใหม่ของสตรี	๗๓
	การบริโภคสินค้าจากตะวันตกและผลกระทบต่อหัตถกรรมทอผ้า	๗๘
	การลดความนิยมผ้าทอพื้นเมือง	๘๑
	การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า	๘๔

๔ มาตรฐานไทยไปสู่อารยะ

สังคมไทยสมัยสร้างชาติ	๙๕
สตรีในฐานะดอกไม้ของชาติ	๙๗
การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง	๙๘
การแต่งกายของสตรีสามัญ	๑๑๔
การแต่งกายกับหัตถกรรมทอผ้า	๑๒๐
การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า	๑๒๒
หัตถกรรมทอผ้าในภาวะสงคราม	๑๒๕

๕ แฟชั่นใหม่สมัยพัฒนา

สังคมไทยสมัยพัฒนา	๑๓๗
ผู้หญิงกับอาชีพนอกบ้าน	๑๔๐
การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง	๑๔๒
การแต่งกายสตรีสามัญ	๑๕๑
อุตสาหกรรมสิ่งทอและผลกระทบต่อหัตถกรรมทอผ้า	๑๕๒

๖ มัดหมี่ใหม่ไทยสมัยอินท

ปัจจัยของการฟื้นฟูการแต่งกายสตรีด้วยผ้าทอพื้นเมือง	๑๖๓
การแต่งกายสตรีชุดไทยพระราชนิยม	๑๖๗
พระราชกรณียกิจในการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า	๑๗๑
ศิลปาชีพกับการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าในชนบท	๑๗๕
การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าโดยบุคคลและกลุ่มบุคคลอื่น	๑๘๓
หัตถกรรมทอผ้ากับสถานภาพของสตรีในชนบท	๑๘๔

บทสรุป

๑๙๑

บรรณานุกรม

๑๙๖

รายการภาพประกอบ

ภาพที่		หน้า
๑	ภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงการแต่งกายตามแบบจารีตของสตรีในภาคกลาง	๑๓
๒	ภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงการแต่งกายสตรีในภาคเหนือ	๑๔
๓	ภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงการแต่งกายสตรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๑๕
๔	ภาพสไบผ้าตาดเงินสำหรับสตรีชั้นสูง	๑๗
๕	ภาพผ้าพิมพ์ลายอย่างจากอินเดีย	๑๙
๖	พระฉายาลักษณ์สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๔	๒๐
๗	ภาพผ้ายกทอง ซึ่งเป็นผ้านุ่งจีบสำหรับสตรีชั้นสูง	๓๕
๘	ภาพผ้าซิ่นของสตรีภาคเหนือ	๓๖
๙	ภาพผ้ามัดหมี่ของสตรีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๓๗
๑๐	ภาพผ้าขิดของสตรีภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ	๓๘
๑๑	ภาพผ้าไหมแพรวาจากกาฬสินธุ์	๓๙
๑๒	ภาพผ้าทอยกดอกของสตรีภาคใต้	๔๐
๑๓	ภาพลายเส้นแสดงการแต่งกายแบบสตรีตะวันตก	๕๖
๑๔	พระฉายาลักษณ์สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี	๕๙
๑๕	พระฉายาลักษณ์หม่อมเจ้านายฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ ๕	๖๐
๑๖	พระฉายาลักษณ์เจ้าดารารัศมี พระราชชายา	๖๒
๑๗	ภาพถ่ายเจ้าเชียงใหม่	๖๓
๑๘	พระฉายาลักษณ์หม่อมเจ้านายฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ ๗	๗๑
๑๙	ภาพถ่ายแสดงการแต่งกายของสตรีสามัญชนสมัยรัชกาลที่ ๕	๗๔
๒๐	ภาพถ่ายแสดงการแต่งกายของสตรีสามัญชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๗๕
๒๑	ภาพถ่ายท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม	๑๐๙

ภาพที่

หน้า

ภาพถ่ายนางสาวไทย พ.ศ. ๒๔๘๓	๑๑๐
ภาพโฆษณาชักชวนให้ประชาชนปรับปรุงการแต่งกายสมัยสร้างชาติ	๑๑๗
ภาพถ่ายแสดงการแต่งกายสตรีสามัญในสมัยสร้างชาติ	๑๑๘
ภาพถ่ายแสดงการแต่งกายสตรีสามัญในสมัยสร้างชาติ	๑๑๙
ภาพถ่ายสตรีกำลังปั่นด้ายเพื่อใช้ในการทอผ้า	๑๒๘
ภาพถ่ายเส้นแบบเสื้อจากตะวันตกในสมัยพัฒนา	๑๔๗
ภาพถ่ายแสดงการแต่งกายของผู้หญิงทำงานในสมัยพัฒนา	๑๔๘
พระบรมฉายาลักษณ์สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ	๑๖๙
พระบรมฉายาลักษณ์สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ	๑๗๐
ภาพถ่ายราษฎรจังหวัดนครพนมรับเสด็จสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ	๑๗๔

๒๕๓๓

๒๕๓๔

ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัทบุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

ความสำคัญของปัญหา

การแต่งกายเป็นประเด็นการศึกษาที่สำคัญประเด็นหนึ่ง ที่ได้รับความสนใจจากผู้ศึกษาทางด้านสังคม ทั้งนี้เพราะการแต่งกายเป็นสิ่งสะท้อนที่สำคัญของวัฒนธรรม ค่านิยม ตลอดจนสภาพการเมืองและเศรษฐกิจของสังคมนั้นๆ โดยเหตุนี้ จึงปรากฏงานศึกษาเกี่ยวกับการแต่งกายของสังคมต่างๆ แทบทุกชาติทุกภาษา

การศึกษาเกี่ยวกับการแต่งกายในสังคมไทยที่ปรากฏเป็นรูปเล่มมีตัวอย่างเช่น เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์ (๒๕๒๕) และ พวงผกา คุโรวาท, ประวัติเครื่องแต่งกาย (๒๕๒๖) เป็นต้น อย่างไรก็ตามการศึกษาที่ผ่านมาส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นสมมุติภาพ กล่าวคือเป็นการบรรยายลักษณะการแต่งกายของคนไทยในแต่ละช่วงสมัยโดยสังเขป และเน้นการสร้างความรู้ความเข้าใจด้วยภาพประกอบ การศึกษาในลักษณะนี้ มีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการสร้างความรู้ความเข้าใจวิวัฒนาการการแต่งกายของคนไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน หากการศึกษาในลักษณะดังกล่าวมิได้มุ่งประเด็นที่จะอธิบายอย่างลึกซึ้งถึงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของไทยในแต่ละช่วงสมัย อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อ การแต่งกายของคนไทยในสมัยนั้นๆ

งานวิจัยเรื่องนี้ศึกษาการแต่งกายในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยจารีตจนถึงสมัยพัฒนา โดยมุ่งประเด็นการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับการแต่งกายสตรี ทั้งนี้เนื่องจากสมมุติฐานที่ว่า การแต่งกายของสตรีในช่วงเวลาต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้รับความสนใจอย่างมากทั้งจากสตรีเองและสังคม อันรวมถึงผู้นำรัฐ ปัญญาชนและบุคคลในสังคมโดยรวม ซึ่งนับว่ามากกว่าความสนใจต่อการแต่งกายของบุรุษ ทั้งนี้เป็นเพราะค่านิยมที่ว่าสตรีเป็นเพศที่รักสวยรักงาม และบุคลิกลักษณะอันเสริมสร้างโดยการแต่งกายของสตรีย่อมเป็นที่สะดุดตาของผู้พบเห็น โดยเหตุนี้การแต่งกายสตรีจึงกลายเป็นสัญลักษณ์สำคัญ ที่จะสะท้อนคุณลักษณะบางประการของสังคม

แนวทางการวิจัย

แนวการศึกษาของงานวิจัยเรื่องนี้ คือการพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสภาพเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง หรือที่เรียกว่า “บริบททางสังคม” ในแต่ละช่วงสมัย กับความคาดหวังของสังคมในช่วงสมัยนั้นๆ ต่อบทบาทสตรี อันส่งผลถึงรูปแบบของการแต่งกายสตรี ตลอดจนผลกระทบต่อทัศนคติต่อผ้า โดยเห็นว่าการศึกษาในลักษณะดังกล่าวจะช่วยเพิ่มความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประเด็นที่น่าสนใจ ดังต่อไปนี้

ประการแรก การมุ่งพิจารณาอย่างลึกซึ้งถึงความเป็นเหตุและเป็นผลระหว่างการแต่งกายของสตรีกับบริบททางสังคมในแต่ละช่วงสมัย นอกจากจะช่วยขยายขอบเขตความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการของการแต่งกายสตรีแล้ว ยังเป็นการเพิ่มมิติใหม่ในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของไทย

ประการที่สอง การศึกษาในลักษณะดังกล่าวจะสะท้อนค่านิยมของสังคมซึ่งส่งผลกระทบต่อวิวัฒนาการการแต่งกายของสตรีไทย อันนับเป็นการเพิ่มความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของไทยผ่านการแต่งกายสตรี

ประการที่สาม การศึกษาในลักษณะดังกล่าวช่วยให้สามารถเชื่อมโยงการวิเคราะห์ไปถึงเหตุการณ์ทอผ้าในสังคมไทย ในประเด็นที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการแต่งกายสตรี ที่สำคัญคือ ความมีอยู่ ความเสื่อมสลาย ตลอดจนการฟื้นฟูขึ้นใหม่ของเหตุการณ์ทอผ้าในสังคมไทย

ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้ครอบคลุมช่วงเวลาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ และศึกษาต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๓ อันเป็นวาระครบรอบสิบปีในการที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงส่งเสริมให้สตรีแต่งกายแบบชุดไทยพระราชนิยม และใน พ.ศ. ๒๕๑๓ นี้ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ยังทรงส่งเสริมการใช้ผ้ามัดหมี่ซึ่งเป็นผ้าทอมือประเภทหนึ่งของไทยมาตัดเย็บเครื่องแต่งกายสตรี อันนับเป็นก้าวสำคัญที่ส่งผลให้เกิดความนิยมใช้ผ้าพื้นเมืองในการตัดเย็บเครื่องแต่งกายของสตรีไทย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาวิวัฒนาการของการแต่งกายของสตรี ในลักษณะที่เป็นปฏิสัมพันธ์กับบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และ การเมือง ของสังคมไทย ในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๑๓
๒. เพื่อศึกษาบทบาท สถานะของสตรี และความคาดหวังของสังคมต่อสตรีในประเด็นที่ส่งผลกระทบต่อ การแต่งกายของสตรีในช่วงเวลานั้น ๆ
๓. เพื่อศึกษาแนวคิดและบทบาทของบุคคลสำคัญต่างๆ อันมีผลกระทบต่อ การปรับเปลี่ยน การแต่งกายของสตรีไทยในแต่ละช่วงสมัย
๔. เพื่อศึกษาผลกระทบของการแต่งกายของสตรี ต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาพของเหตุการณ์ทอผ้าในประเทศ รวมทั้งการนำเข้าผ้าตลอดจนเครื่องประกอบ การแต่งกายอื่น ๆ จากต่างประเทศ เป็นต้น

วิธีดำเนินการวิจัย

๑. เก็บรวบรวมข้อมูลประเภทต่างๆ ได้แก่ ข้อมูลประเภทเอกสารทั้งเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง ข้อมูลประเภทภาพถ่ายและจิตรกรรมฝาผนัง รวมทั้งข้อมูลจากการสัมภาษณ์บุคคลร่วมสมัย ทั้งการสัมภาษณ์ของผู้วิจัยและการสัมภาษณ์ของบุคคลอื่นๆ โดยอ้างอิงที่มาไว้อย่างชัดเจน

-
๒. ตีความและวิเคราะห์ข้อมูล ด้วยวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์
 ๓. เรียบเรียงและนำเสนอผลงานวิจัย

อักษรย่อที่ใช้ในงานวิจัย

ในการอ้างอิงเอกสารชั้นต้น ผู้วิจัยใช้อักษรย่อ ดังนี้

ทสช. = เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ

ทจช. = เอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

บทที่ ๒

หญิงพ้าหม่อไปหม้อยต๋น

ภาพจาก : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย

สังคมจารีตสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔) มีลักษณะเป็นสังคมแบบจารีต หลังจากทีภาวะปั่นป่วนอันเนื่องจากการเสียกรุงศรีอยุธยาผ่านพ้นไปช่วงเวลาหนึ่งและจากการเริ่มวางรากฐานด้านต่างๆ ในสมัยธนบุรี ช่วยให้ผู้คนมีขวัญและกำลังใจดีขึ้น ภาวะเศรษฐกิจกระเตื้องขึ้น และปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทรงมีความพร้อมในการดำเนินพระบรมราโชบายสร้างกรุงเทพฯ ตามแบบกรุงเก่า เพื่อบำรุงขวัญและกำลังใจของอาณาประชาราษฎร์ให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังตลอดจนวัดวาอารามด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม ที่สืบทอดมาจากกรุงศรีอยุธยา การฟื้นฟูพระราชพิธีและขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ การรวบรวมวรรณคดี บทละคร และงานด้านศิลปะอื่นๆ ของสมัยกรุงเก่า

นอกเหนือจากการฟื้นฟูทางด้านวัตถุและศิลปวัฒนธรรมแล้ว รูปแบบกว้างๆ ของลักษณะสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกับปลายสมัยอยุธยา กล่าวคือยังคงยึดถือ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง” ซึ่งบัญญัติขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา เป็นข้อกำหนดในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม* โดยแบ่งบุคคลในสังคมออกเป็นสองระดับ กล่าวคือ ระดับ “มูลนาย” ได้แก่พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางที่มีศักดิ์นาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไป ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนในสังกัดของตนซึ่งจะมีจำนวนมากหรือน้อยลดหลั่นตามฐานะให้ปฏิบัติตนในกรอบของกฎหมาย ขณะเดียวกันมูลนายก็ต้องให้ความคุ้มครองแก่คนในสังกัดของตน ในด้านการศาลและอื่นๆ ตามที่กฎหมายระบุไว้ ระดับสามัญชนได้แก่ “ไพร่” และ “ทาส” ไพร่คือราษฎรสามัญที่ทำหน้าที่เป็นแรงงานในการผลิตและเป็นแรงงานเกณฑ์ทำงานโยธาให้แก่รัฐและมูลนายของตน ส่วนทาสนั้นเป็นสมบัติของนายเงิน ซึ่งอาจซื้อขายโอนให้แก่ผู้อื่นได้ เช่นเดียวกับทรัพย์สินสมบัติอื่นๆ”

ในโครงสร้างสังคมเช่นนี้ อาจแบ่งสตรีออกเป็นสองกลุ่มตามพื้นฐานของครอบครัว กล่าวคือ สตรีชั้นสูงและสตรีสามัญ ฐานะในสังคมของสตรีสองกลุ่มดังกล่าวแตกต่างกัน ขณะเดียวกันความคาดหวังของสังคมต่อฐานะและบทบาทของสตรีทั้งสองกลุ่มมีทั้งส่วนที่เหมือนและแตกต่างกัน อันจะส่งผลกระทบต่อการแต่งกายของสตรีด้วย

อย่างไรก็ตามควรกล่าวด้วยว่า ในบรรยากาศของความสับสนเกี่ยวกับสมัยอยุธยานั้น มีบริบทบางประการที่เปลี่ยนแปลงไป สังคมรัตนโกสินทร์จึงมีความคลี่คลายในบางประเด็นที่แตกต่างจากสังคมอยุธยาไปบ้าง ดังเช่นที่ปรากฏว่าการค้าสำเภากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นขยายตัวอย่างมาก ปริมาณการค้ากับอาณาจักรต่างๆ โดยรอบ เช่น จีน อินเดีย เวียดนาม กัมพูชา

และหัวเมืองมลายูเพิ่มขึ้น ดังที่พระราชพงศาวดารในสมัยนี้ได้บันทึกไว้ว่า มีเรือสำเภาจากไทย “บรรทุกสินค้าต่างๆ ออกไปขายเมืองจีนทุก ๆ ปี บางลำก็ขายแต่สินค้า บางทีก็ขายทั้งสินค้า และเรือด้วยกัน ได้กำไรในการค้าสำเภาเป็นอันมาก”^๖ ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการแต่งกายสตรีก็คือ การขยายตัวทางการค้าดังกล่าวทำให้เกิดความนิยมในการบริโภคผ้าจากต่างประเทศเพื่อการแต่งกายของคนชั้นสูง ดังจะได้กล่าวต่อไป

แม่เรือนแบบจารีต

บทบาทที่สังคมคาดหวังจากสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็คือการเป็นแม่เรือน บทบาทในฐานะแม่เรือนที่เป็นบทบาทร่วมของสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญ ได้แก่ มีหน้าที่ในการให้กำเนิดบุตร และเลี้ยงดูจนเติบโตใหญ่ รวมทั้งปรนนิบัติบิดาและสามีซึ่งมีสถานะเป็นหัวหน้าครอบครัว^๗ ขณะเดียวกันยังมีบทบาทอื่นๆ ในฐานะแม่เรือนที่สังคมคาดหวังจากสตรีสองกลุ่มนี้แตกต่างกัน บทบาททั้งในส่วนที่เหมือนและแตกต่างกันเหล่านี้ได้รับการต่อยอดโดยกลไกสังคมด้านต่างๆ ดังเช่น ความเชื่อทางศาสนา กฎหมาย ภาษาและวรรณกรรม เป็นต้น จนกระทั่งเกิดเป็นค่านิยมของสังคม^๘

การแต่งกายสตรีในสมัยนี้สอดคล้องกับความคาดหวังของสังคมดังกล่าว นั่นคือนอกจากเพื่อปกปิดร่างกายและเพื่อความสวยงามแล้วยังเป็นเครื่องกำหนดและเครื่องหมายของฐานะทางสังคม ตลอดจนบทบาทที่สังคมคาดหวัง และโดยเหตุที่มีความแตกต่างกันในประเด็นของฐานะทางสังคม ตลอดจนความคาดหวังของสังคมต่อบทบาทสตรีชั้นสูงกับสตรีสามัญดังกล่าวมาแล้ว จึงต้องแยกการศึกษาเกี่ยวกับการแต่งกายของสตรีออกเป็นสองกลุ่มด้วย กล่าวคือ การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและการแต่งกายของสตรีสามัญ

การแต่งกายของสตรีชั้นสูง

นอกเหนือจากบทบาทแม่เรือนโดยทั่วไปของสตรีในสังคมจารีตดังกล่าวมาแล้ว สตรีชั้นสูงยังถูกกำหนดให้รับบทบาทเฉพาะอื่นๆ ดังเช่น เป็นสัญลักษณ์ที่บ่งชี้บารมีของบิดาและสามี ตามค่านิยมที่ว่า พระมหากษัตริย์ย่อมทรงมีสนมกำนัลนางแวดล้อมเป็นจำนวนมากอันเป็นเครื่องหมายของพระบารมี และพระบารมีของพระองค์ย่อมส่งผลต่อเนื่องไปถึงความอุดมสมบูรณ์ของประเทศ^๙ บรรดาขุนนางใหญ่ผู้น้อยก็มีค่านิยมในการแสดงบารมีเช่นนี้ อันเป็นเหตุให้ระบบหลายเมียเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในครอบครัวชั้นสูง

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของสตรีชั้นสูงในวัยสาวก็คือ เป็นสื่อในการสร้างเครือญาติ กล่าวคือในสังคมจารีตของไทย คนชั้นสูงมีประเพณียกธิดาหรือหลานสาวให้เป็นภรรยาของผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ที่ตนมีความประสงค์จะผูกความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ได้แก่ พระมหากษัตริย์เจ้านาย และขุนนางชั้นสูง ตลอดจนบุตรชายและหลานชายของบุคคลเหล่านั้น^{๑๐} โดยเหตุนี้สตรีที่

ถูกบิดามอบให้เป็นภรรยาของผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ดังกล่าว จึงกลายเป็นสื่อเชื่อมโยงให้ครอบครัวทั้งสองฝ่ายมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติซึ่งกันและกัน ทั้งนี้เพราะสังคมไทยนับเครือญาติทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีความสำคัญอย่างยิ่งในระบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในสมัยจารีต

การแต่งกายของสตรีชั้นสูงจึงมีลักษณะที่สอดคล้องกับบทบาทดังกล่าว สตรีชั้นสูงต้องแต่งกายประณีตสวยงาม เพื่อเป็นการแสดงถึงฐานะและบารมีของบิดาหรือสามี ทั้งยังเพื่อเสริมความงามให้เหมาะสมกับบทบาทที่ถูกคาดหวังในฐานะสื่อสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ

น่าสังเกตว่ารูปแบบการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญชนมิได้แตกต่างกันมากนัก กล่าวคือ ปรากฏหลักฐานจากจิตรกรรมฝาผนังและหลักฐานอื่นๆ ว่า ในส่วนกลางและภาคใต้ นั้น ในเวลาปกติสตรีทั้งสองชนชั้นนุ่งผ้าโจงกระเบนและห่มผ้าแถบหรือผ้าสไบ ผ้าแถบนั้นกว้างประมาณ ๑๐-๑๒ นิ้ว ยาวพอพันรอบอกแล้วทิ้งชายประมาณคอหนึ่งหรือกว่านั้นตามแต่ใจชอบ สตรีชั้นสูงแต่งกายผิตแผกออกไป เฉพาะเมื่อมีงานพิธีหรือโอกาสอื่นที่ต้องแต่งกายเป็นทางการ กล่าวคือ เปลี่ยนเป็นนุ่งผ้านุ่งจีบด้านหน้า หรือที่เรียกว่า “*ผ้าจีบหน้านาง*” ส่วนในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สตรีทั้งสองชนชั้นนุ่งผ้าซิ่นและห่มผ้าแถบหรือผ้าสไบ โดยผ้าซิ่นทางเหนือจะเป็นลายริ้วในแนวขวาง ขณะที่ผ้าซิ่นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเป็นลายริ้วในแนวตั้ง

เมื่อรูปแบบทั่วไปของการแต่งกายระหว่างสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญไม่ต่างกันมากนัก สตรีชั้นสูงจึงเน้นความสำคัญของการแต่งกายในด้านคุณภาพและความสวยงามของผ้า ความประณีตในการนุ่งห่ม และการใช้เครื่องประดับอันงดงามเป็นการบ่งบอกถึงชนชั้นและฐานะ อันสอดคล้องกับบทบาทของสตรีชั้นสูงดังกล่าวมาแล้ว ผ้าที่ใช้ในการนุ่งห่มของสตรีชั้นสูงจึงเน้นความประณีตในการทอ วัสดุที่ใช้ทอมีราคาแพง เช่น เส้นไหมอย่างดีหรือเส้นเงินเส้นทอง ผ้าบางชนิดปักหรือตกแต่งด้วยวัสดุที่มีค่ามีทั้งผ้าที่สั่งมาจากต่างประเทศและผ้าทอพื้นเมืองชนิดพิเศษ

หลักฐานที่สะท้อนให้เห็นความเข้มงวดในการแต่งกายตามฐานะก็คือ จากการขยายตัวทางการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏว่ามูลนายระดับล่างและราษฎรสามัญที่ร่ำรวยบางส่วนแต่งกายเกินฐานะทางสังคมของตน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีพระบรมราชโองการห้ามการแต่งกายเกินฐานะดังกล่าว ดังความตอนหนึ่งว่า

...นุ่งสมปักปุมทองนาถ ใส่เสื้อครุยกรองคอ กรองมือ กรองสังเวียน กรองสำราญ
 คาดราตคดหนามขนุน กั้นร่มผ้าศรีผึ้ง ตลอดไปจนตำรวจเลวแลลูกค้ำวานิจกันั้นร่ม
 ผ้าสีผึ้งด้วย แต่งบุตรแลหลานเล่าผู้ถูกปะระหล่ำจำหลักเพชรพลอย แลจู้กุดัน
 ประดับพลอยเพชรถมญาราชาวะดี ใส่เกี้ยวมีประจิงประจำยามเข้าหย่างต้องห้าม
 เกินบันดาศักดิ์ผิตอยู่“

ราชสำนักสยามนิยมสั่งผ้าจากต่างประเทศเข้ามาเพื่อประโยชน์ใช้สอยของคนชั้นสูงมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว และจากการที่การค้าต่างประเทศขยายตัวมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังได้กล่าวมาแล้ว กรุงเทพฯ จึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าโดยเฉพาะการค้ากับประเทศในแถบเอเชียตลาดกรุงเทพฯ มีสินค้าหลากหลายชนิดรวมทั้งสินค้าผ้าทั้งจากจีน อินเดีย และตะวันออกกลาง ดังที่วรรณกรรมเรื่อง **อิเหนา** ได้บรรยายถึงกรุงกูเรป็นโดยอาศัยการเทียบเคียงจากกรุงเทพฯ มีความตอนหนึ่งกล่าวถึง ความคึกคักด้านการค้าขายและความหลากหลายของสินค้าต่างๆ รวมทั้งผ่านานาชนิด ดังความว่า

นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง	ตามแม่น้ำลำคลองแน่นเนื่อง
แพจอดตลอดท่าหน้าเมือง	นองเนื่องเป็นชนิดในน้ำที่
ข้าวของต่างต่างเอวาวงขาย	แพรม้วนมากมายหลายสี
ยกทองล่องจวนเจ็ดตะคลี	พลอยมณีเพชรนิลจินดา

นอกเหนือจากสินค้าผ้าที่ชาวต่างประเทศนำมาขายแล้ว ราชสำนักสยามยังสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศโดยตรง ตัวอย่างเช่น ผ้าจากอินเดีย โดยทางราชสำนักจะให้หัวเมืองบางหัวเมือง จัดสินค้าลงเรือสำเภาไปขายที่อินเดีย และนำเงินที่ขายสินค้าได้ ซื้อสินค้าที่ทางราชสำนักต้องการกลับมาขายยังประเทศไทย สินค้าที่ไทยจัดส่งไปขายอินเดีย คือ ช้างและดีบุก ส่วนสินค้าที่สั่งซื้อกลับมาคือ ผ้าต่างๆ เช่น การส่งช้างและดีบุกจากนครศรีธรรมราชไปขายที่อินเดียและนำเงินที่ได้ไปซื้อผ้าของอินเดียกลับมา แม้ว่าในบางครั้งพ่อค้าไม่อาจจัดผ้าได้ครบถ้วนตามต้องการ ก็มีการสั่งผ้าไว้สำหรับการมารับในเที่ยวต่อไป อันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์สืบเนื่องทางการค้า ดังเช่นการสั่งซื้อผ้าครั้งหนึ่งที่ปรากฏในสารตราของเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งส่งมารายงานราชสำนักที่กรุงเทพฯ ความว่า

ด้วยพระยานครนอกส่งทางว่ารายเงินกำปั่นซึ่งขุนอักษรนายกำปั่นนายศรีใหม่ลาต้ามุมเอาช้าง ดีบุก ออกไปจำหน่าย ณ เมืองเทศ [อินเดีย] กลับเข้ามาถึงเมืองนคร ณ ปีชาล สัมฤทธิศกได้พรรณผ้าเข้ามาส่ง ได้ให้หลวงนำคุณเอาพรรณผ้าเข้ามาส่ง ณ กรุงเทพพระนคร... ขุนอักษร นายศรีใหม่ เอาจัดซื้อผ้าชาวเศรษฐี พอจวบมรสุม เศรษฐีว่าจะทำผ้าซึ่งต้องการให้ครบจำนวนเงินนั้นมิทัน เศรษฐีสัญญาว่าให้กำปั่นคลังออกไปรับเอาพรรณผ้า ณ มรสุมปีเถาะเอกศกนี้ให้ครบ^๐

สำหรับผ้าที่นิยมจากประเทศจีนคือ ผ้าแพร ซึ่งอาจมาจากการซื้อหาหรือในบางกรณีจากเครื่องตอบแทนบรรณาการ เนื่องจากเป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า พระมหากษัตริย์ไทยจะทรงส่งบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีน ในฐานะที่จีนเป็นประเทศใหญ่ในภูมิภาคนี้ พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงปฏิบัติตามธรรมเนียมดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการติดต่อค้าขายกับประเทศจีนเป็นสำคัญ ขณะเดียวกันมีธรรมเนียมด้วยว่า จักรพรรดิจีนจะพระราชทาน

ภาพจิตรกรรมฝาผนังจากวัดทองอรรมชาติ ในกรุงเทพฯ แสดงการแต่งกายของสตรีในภาคกลางสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น นุ่งผ้า-หมสไบ ไ่ว้ผมปีก

ภาพจาก : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังจากวัดภูมินทร์ ในภาคเหนือ แสดงหัตถกรรมทอผ้าและการแต่งกายของสตรี
ทางเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นุ่งผ้า-ห่มสไบ ไว้มมมาย ผ้าซิ่นเป็นริ้วแนวขวาง
ภาพจาก : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังจากวัดสระบัวแก้ว ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แสดงการแต่งกายของสตรี
ในอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นุ่งผ้า-ห่มสไบ ไข่มวยกลางศีรษะ ผ้าซิ่นเป็นริ้วแนวดิ่งหรือเป็น
ตารางมีเชิง

ภาพจาก : ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น, จิตรกรรมฝาผนังอีสาน

สิ่งของมูลค่าสูงเป็นเครื่องตอบแทนบรรณาการ เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของราชสำนักจีน ดังเช่นปรากฏหลักฐานว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในครั้งหนึ่งฝ่ายจีนได้ส่งเครื่องตอบแทนราชบรรณาการจากไทย โดยการส่งแพรชนิดต่างๆ รวมทั้งสิ้น ๑๐๐ ม้วนมาถวาย^{๑๑}

สำหรับผ้าสไบของสตรีชั้นสูงนั้น จากการที่มีสินค้าผ้าต่างประเทศหลากหลาย ผ้าที่ใช้เป็นสไบในการแต่งกายปกติของสตรีชั้นสูง หรือที่เรียกเป็นราชาศัพท์สำหรับผ้าสไบของเจ้านายฝ่ายหญิงว่า “*ผ้าทรงสะพัก*” จึงมักทำจาก “*ผ้าแพร*” คำว่าผ้าแพรเป็นคำเรียกผ้าไหมที่มาจากต่างประเทศ ทั้งนี้ น่าจะเพื่อให้แตกต่างจากคำเรียกผ้าไหมพื้นเมืองของไทย ผ้าแพรที่สตรีชั้นสูงใช้ทำสไบมักเป็นผ้าแพรมาจากประเทศจีน อันเป็นผ้าที่ทอด้วยเส้นไหมที่มีเนื้อนุ่ม เรียกชื่อตามลักษณะของเนื้อแพร มีทั้งชนิดเนื้อหนาและเนื้อบาง เช่น *แพรกระบวนจีน* *แพรไล่ลาย* และ *แพรกิมตัวน* เป็นต้น

สำหรับการแต่งกายเต็มยศนั้น สตรีชั้นสูงท่อมผ้าสไบแพรไว้ข้างในและห่มทับด้วยผ้าสไบที่มีสีสังดงาม ตกแต่งอย่างประณีตและมีราคาแพง ดังเช่น

ผ้าตาด มีผู้สันนิษฐานว่าคำว่า *ตาด* น่าจะมาจากคำในภาษาเปอร์เซียว่า “*tash*” ซึ่งแปลว่าแผ่นทอง ใช้เรียกผ้าที่ทอด้วยเส้นทองจนดูเป็นผ้าทองอร่ามทั้งผืน โดยนำแผ่นเงินไปชุบทองแล้วตัดเป็นเส้นเล็ก ๆ เหมือนเส้นดอกล นำมาทอกับเส้นไหมสีทองแลดูเป็นผ้าทองทั้งผืน หากไม่นำไปชุบทองก็ใช้เป็นเส้นเงินทอสลักกับไหมขาว ผ้าตาดมีหลายชนิดเรียกชื่อตามลายทอซึ่งทำเป็นลวดลายเล็ก ๆ ในเนื้อผ้าหรืออาจเรียกชื่อตามการปักตกแต่ง เช่น ทอเป็นลายหยักขึ้นลงเรียกว่า “*ตาดคด-กริช*” หากนำผ้าตาดมาปักตกแต่งด้วยปักแมลงทับ ซึ่งตัดเป็นชิ้นเล็ก ๆ เหมือนรูปใบไม้หรือกลีบดอกไม้ แล้วนำมาปักให้เกิดเป็นลายตามต้องการก็เรียกว่า “*ตาดปักแมลงทับ*” เป็นต้น^{๑๒}

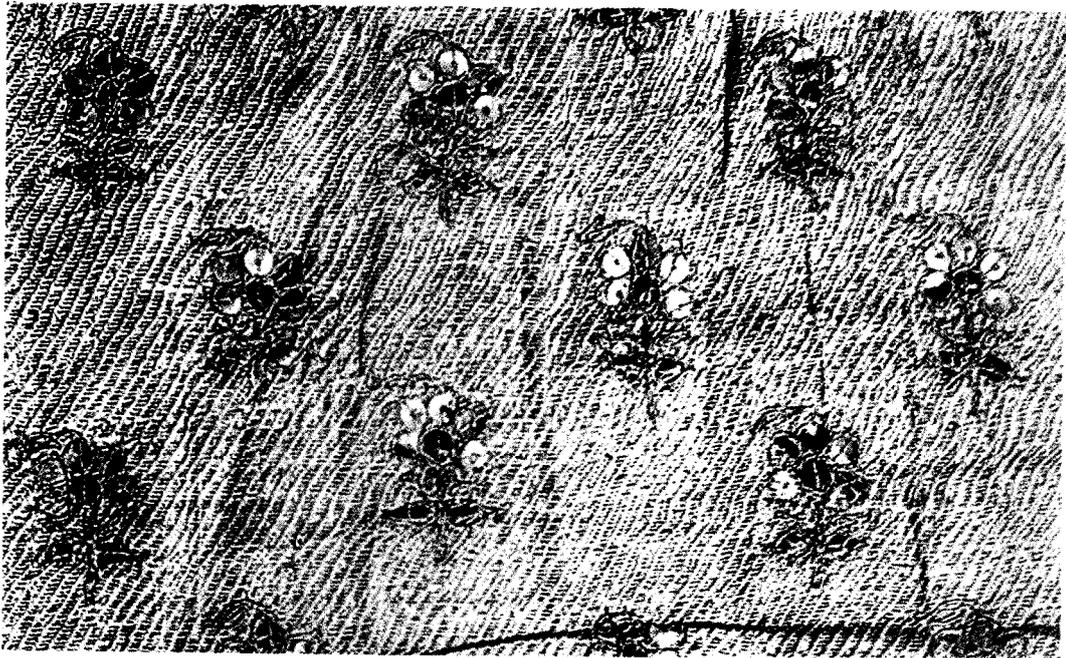
ผ้ากรองทอง ได้แก่ การนำไหมทองหรือเส้นทองมาถักเป็นตาข่ายเล็กๆ ให้มีความกว้างยาวขนาดผ้าสไบเพื่อห่มทับสไบแพรอีกชั้นหนึ่ง

ผ้าปักดินเงินดินทอง ได้แก่ ผ้าสไบที่ตกแต่งโดยปักเส้นไหมลงบนผ้าสไบสีพื้นให้เกิดเป็นดอกเป็นลายต่าง ๆ

สำหรับผ้าถุงของสตรีชั้นสูงก็เป็นผ้าที่ทออย่างประณีตเช่นกัน ดังตัวอย่างคือ

ผ้าเยียรบับ มาจากภาษาเปอร์เซียว่า “*Zarabafi*” แปลว่า ผ้าทอทองเป็นผ้าชั้นสูงมีราคา ทอด้วยไหมสีควบด้วยไหมเงินไหมทองหรือแล่งเงินแล่งทองยกเป็นลายดอกถี่ ทอละเอียดจนไม่เห็นพื้นไหม จึงดูเป็นลายทองระยับเต็มทั้งผืน

ผ้ายก เกิดจากการทอให้มีเส้นด้ายส่วนที่หนูนขึ้น ด้ายที่หนูนขึ้นนั้น เรียกว่า “*เส้นยก*” ผ้ายกของสตรีชั้นสูงใช้วัสดุมีราคาเช่น ไหมอย่างดี เงินทอง และเรียกชื่อตามนั้น เช่น ถ้าทอยกด้วยเส้นไหมเรียกว่า “*ยกไหม*” ถ้าทอยกด้วยเส้นทองเรียกว่า “*ยกทอง*” เป็นต้น

ผ้าตาดเงินปักเลื่อมทองและตกแต่งด้วยปักแมลงทับเป็นผ้าสไบสำหรับสตรีชั้นสูง
ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอดบริวเวอรี่ จำกัด

ผ้าเข้มซาบ เป็นผ้าทอไหมสลักกับเส้นทองและเงินเป็นลวดลายริ้วๆ คำว่าเข้มซาบมาจาก ภาษาเปอร์เซีย หมายถึงผ้าทอง เป็นผ้าทอด้วยไหมและทองสลักเป็นริ้วยาวๆ ภายในริ้วทอยกเป็น ลวดลายด้วยเส้นทองแล่ง

ผ้าเขียนทอง เป็นผ้าพิมพ์อย่างดีสั่งทำจากอินเดีย แล้วนำมาเน้นลวดลายเพิ่มความสวย งามโดยการเขียนเส้นทองตัดเส้นขอบลายผ้า เมื่อเขียนลายทองทับลงจะเป็นลายทองอร่ามทั้งผืน เป็นผ้าทรงของพระมหากษัตริย์ เจ้าฟ้า และพระองค์เจ้าโดยเฉพาะ”

ในการบรรยายเกี่ยวกับการแต่งกายของตัวเอกฝ่ายหญิงในวรรณกรรมสำคัญๆ ของสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น สะท้อนให้เห็นว่าการแต่งกายแบบเต็มยศของสตรีชั้นสูงในสังคมจารีต ประกอบด้วยผ้านุ่งผ้าห่มที่มีราคาและตกแต่งอย่างประณีตงดงามพร้อมทั้งเครื่องประดับที่ทำด้วย เพชรนิลจินดาที่มีค่า ดังคำกลอนตอนหนึ่งในวรรณกรรมเรื่อง **พระอภัยมณี** กล่าวถึงการแต่งองค์ทรง เครื่องของตัวเอกฝ่ายหญิง มีความว่า

แต่งองค์สรองชลุศคนธา	ทรงภูษาค่าเมืองเรืองระยับ
พี่เลี้ยงเคียงองค์ประจงจัด	คาดเข็มขัดกัลเม็ดเพชรประดับ
ห่มสไบริ้วทองมีรองขับ	สอดสังวาลบานพับประดับพลอย
ทั้งสร้อยนวมสวมพระศอหล่ออ่อน	ทองพระกรแลกระจำงอย่างหึงห้อย
อำมรงค์เรือนแก้วล้วนเพชรพลอย	ดูเรียบริ้วยนิ้วพระหัตถ์จรัสเรือง”

นอกจากผ้านุ่งในเวลาแต่งกายเต็มยศแล้ว สตรีชั้นสูงยังนิยมใช้ผ้านุ่งประเภทอื่นๆ ใน โอกาสแต่งกายลำลอง ทั้งนี้แม้ในยามแต่งกายลำลอง สตรีชั้นสูงก็ยังคงใช้ผ้าที่มีเนื้อดีและลวดลาย ประณีต ดังเช่น

ผ้าพิมพ์ คือผ้านุ่งที่เรียกกันทั่วไปว่า “**ผ้าลาย**” เป็นผ้าเนื้อฝ้ายเนื้อดีของ อินเดีย พิมพ์สี เป็นลวดลายไทย ตามที่ราชสำนักไทยสั่งทำโดยส่งตัวอย่างลวดลายไปให้ ดังเช่น ให้พิมพ์ลายเป็น ลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ลายก้านแย่ง ลายเทพนม ลายกินรี เป็นต้น เรียกผ้าชนิดนี้ว่า “**ผ้าลายอย่าง**” อันเป็นการเรียกชื่อจากการที่ช่างอินเดียประดิษฐ์ลวดลายจากลายตัวอย่างที่ราชสำนักไทยส่งไปว่า จ้างให้ทำ

การพิมพ์ผ้าของอินเดียเป็นหัตถอุตสาหกรรมในหมู่บ้าน โดยมีพ่อค้าคนกลางนำผ้าขาว มาว่าจ้างให้ชาวบ้านพิมพ์ลายเอาผ้าขาวมาตัดให้ได้ขนาด ชักน้ำให้เนื้อแน่น แล้วพิมพ์โดยเอาหมึก ทาแผ่นไม้แม่ลายขนาดเท่าฝ่ามือพิมพ์ลงกับผืนผ้าต่อๆ ไปจนเต็มผืน แล้วรับผ้าที่พิมพ์ลายเรียบริ้วย แล้วไปตีตราส่งออกจำหน่าย” ผ้าลายที่ผลิตขึ้นสำหรับคนชั้นสูงในสยามโดยทำตามแบบลายที่ส่งไป นั้น มิได้มีจำหน่ายโดยทั่วไป ผ้าลายอย่างจึงมักเป็นผ้าพระราชทาน หรือเสนาบดีผู้ใหญ่ให้แก่ขุนนาง ใต้บังคับบัญชา มิใช่ของที่คนทั่วไปจะซื้อหามาใช้สอยเองได้โดยง่าย

ผ้าพิมพ์ลายอย่าง ลายพุ่มข้าวบิณฑ์สอดแทรกเทพนมและครุฑ เขียนโดยช่าง
อินเดียตามแบบที่ไทยส่งไป เป็นผ้านุ่งของคนชั้นสูง
ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอดบริวเวอรี่ จำกัด

ผ้าพิมพ์หรือผ้าลายมี ๒ ชนิด ชนิดเหนือหนาเรียกว่า “*ผ้าย่ำมะหวาด*” ชนิดเหนือบางเรียกว่า “*ผ้าเปลือกกระเทียม*”^{๖๖}

มูลเหตุของการที่ชาวอินเดียผลิตผ้าลายสำหรับตลาดสยามนั้นสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า น่าจะมีที่มาจากกรณีที่ในระยะแรกชาวอินเดียเอาผ้าพื้นเมืองของตนมาขายและภายหลังปรับปรุงให้เหมาะสมกับความต้องการของลูกค้าชาวไทยมากขึ้น ดังความตอนหนึ่งของพระวินิจฉัยในเรื่องนี้ว่า

เกิดจากแขกเอาผ้าส่วนเข้ามาขายเห็นงามคล้ายผ้าปักผ้ายกจึงซื้อห่มแทนด้วยไม้ต้องเหนียวแรงทำ แต่ยังไม่ค่อยพอใจที่ลายไม่เหมือนผ้าไทยแท้ เจ้าแขกจึงรับอาสาสั่ง ที่แรกเห็นจะเอาผ้ายกผ้าปักส่งไปเป็นตัวอย่าง จึงมีผ้าเทียมปักเทียมยก อันมีตัวอย่างอยู่ที่หอพระสมุดแล้ว ภายหลังอยากให้งามยิ่งขึ้น จึงเขียนลายตามชอบใจไม่ต้องเหมือนปักเหมือนยก สุดแต่ให้งามเต็มใจ ส่งลายนั้นไปเป็นอย่างทำเข้ามา จึงเกิดมีผ้าพิมพ์ลายอย่างขึ้น^{๖๗}

ผ้ายันตानी หรือ **ผ้ายกตानी** มาจากคำว่า “*Jamdanny*” ในภาษาเปอร์เซีย เป็นผ้ามีสลิมี่ลายเป็นดอก กล่าวได้ว่าเป็นผ้าลายชนิดหนึ่งนั่นเองแต่เหนือบางกว่าผ้าลายอย่าง^{๖๘}

ผ้าปุม เป็นผ้าไหมมัดหมี่ของเขมร มีลักษณะการมัดย้อมและการทอคล้ายคลึงกับผ้ามัดหมี่ของอีสาน แต่มีฝีมือการทอและลวดลายที่ประณีตกว่า ทั้งยังมีเชิงผ้าเป็นลวดลายเฉพาะ เนื้อไหมละเอียดนุ่ม ผ้าปุมเขมรเป็นผ้าที่ใช้เป็นเครื่องแบบขุนนางไทยแต่โบราณ เรียกว่า “*ผ้าปุมสมปัก*” ดังปรากฏบทบัญญัติเกี่ยวกับเรื่องนี้ในกฎหมายตราสามดวงซึ่งเป็นกฎหมายของสังคมสมัยนี้ มีการกำหนดลวดลายของผ้าแตกต่างกันออกไปตามตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์ของขุนนาง^{๖๙} ผ้าปุมสำหรับผู้หญิงนิยมลวดลายเล็ก ดังเช่น ลายดอกไม้ และมีเชิงเล็กกว่าผ้าปุมของผู้ชาย อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าสตรีชั้นสูงใช้ผ้าปุมเป็นผ้าแต่งกายเต็มยศ

แม้สตรีชั้นสูงในสมัยนี้จะนิยมนุ่งผ้าท่มสไบดังกล่าวมาแล้ว แต่มีหลักฐานบางประการที่แสดงให้เห็นว่า การแต่งกายของสตรีไทยมีการสวมเสื้อบ้าง ดังความในกฎหมายตราสามดวงกล่าวถึงเสื้อในลักษณะเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องยศของสตรีชั้นสูง

นอกจากนี้สังฆราชปาลเลกัวซ์บาทหลวงชาวฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ได้บันทึกไว้ว่าในระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่อากาศเย็น หญิงชายชาวสยามจะสวมเสื้อแขนกระบอกเพื่อให้ร่างกายอบอุ่นขึ้น^{๗๐} อย่างไรก็ตามในฤดูกาลอื่นนั้น การสวมเสื้อไม่น่าจะเป็นที่นิยมมากนัก ดังจะเห็นได้ว่าในภาพจิตรกรรมฝาผนังอันเป็นหลักฐานสำคัญของสมัยนี้ ก็สะท้อนภาพสตรีนุ่งผ้าท่มสไบเป็นส่วนใหญ่ ปรากฏหลักฐานด้วยว่าแม้ในฤดูที่อากาศเย็น สตรีชั้นสูงบางคนก็ได้สวมเสื้อ หากนิยมใช้ผ้าท่มคลุมไหล่ ซึ่งพ่อค้าอินเดีย

สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี อัครมเหสีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเครื่องแต่งกายตามโบราณราชประเพณี ทรงสไบสองชั้น ชั้นในเป็นสไบ
แพร ชั้นนอกเป็นสไบคาด ทองยกดอก ทรงภูษาจีบผ้าคาดทองยกดอก รัตพระองค์
ด้วยปิ่นแห่งประดับเพชรมยาราชวดี สวมพระธำรงค์

ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

และพ่อค้าเปอร์เซียนำเข้ามาจำหน่าย ได้แก่ผ้าประเภทสักหลาด มีชื่อเรียกต่างๆ เช่น *ผ้าसान* ซึ่งเป็นผ้าผสมไหมและขนสัตว์ เนื้อละเอียด และยังปรากฏผ้าผสมขนสัตว์ชนิดอื่น ๆ เช่น *ผ้ากุหร่า* *ผ้าปัสตู* เป็นต้น^{๕๐}

นอกเหนือจากความงดงามและมีราคาของผ้านุ่มผ้าห่มแล้ว ความแตกต่างในการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญยังอยู่ที่ความประณีตในการสวมใส่ ดังจะเห็นได้ว่า ผ้านุ่มผ้าห่มของสตรีชั้นสูงจะได้รับการดูแลให้อยู่ในสภาพประณีตเรียบร้อย อบรมด้วยเครื่องหอม ดังปรากฏความในวรรณกรรมเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ซึ่งแม้จะเป็นเรื่องที่สะท้อนความเป็นอยู่ของชาววังในระยะเริ่มสมัยใหม่ กล่าวคือตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในช่วงเวลานั้นสตรีชาววังก็ยังนิยมนุ่งผ้าห่มสไบในเวลาแต่งกายลาลอง โดยเหตุนี้การบรรยายเกี่ยวกับการแต่งกายในเวลาลาลองของสตรีชั้นสูงในวรรณกรรมเรื่องนี้ จึงสะท้อนภาพความประณีตในการนุ่งผ้าห่มสไบของสตรีชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี ดังความตอนหนึ่งเกี่ยวกับการดูแลผ้านุ่มประเภทผ้าลายของสตรีชั้นสูง มีใจความว่า

พระภูษาหรือผ้าลายที่เสด็จทรงนั้น เมื่อซักแล้วก็ส่งไปให้คนขัดหลังตำหนัก ซึ่งออกจะเป็นเรื่องใหญ่มาก เพราะขัดด้วยหินโมราผูกมัดไว้กับไม้ไผ่ลำหนา อีกปลายหนึ่งมัดด้วยหวายไว้กับข้อ คลี่ผ้าลายที่ซักแล้วออกไปเบื้องล่าง แล้วก็โยกลำไม้ไผ่ไปมาให้หินโมรานั้นกดดูเนื้อผ้าจนขึ้นมัน ขัดไปที่ละส่วน จนหมดผืน^{๕๑}

ในขณะที่เดียวกัน ผ้าสไบของสตรีชั้นสูงก็นิยมจับจีบให้เป็นริ้วทั่วผืนอย่างประณีตด้วยการใช้รางจีบ ซึ่งเป็นรางยาว มีลื่นไม้หรือลื่นทองเหลืองบางๆ คั้นผ้าเพื่อให้จีบคงรูป ก่อนเอาเข้าจีบต้องพรมน้ำให้ผ้าอ่อนตัวลงเสียก่อน เมื่อเอาออกแล้วผึ่งลมไว้ให้แห้งทั้งพับไม่ต้องคลี่ หรือถ้าไม่ใช้รางจีบ อาจเอาเล็บกรีดให้เกิดจีบเป็นริ้วด้วยความชำนาญแล้วทับไว้ให้อยู่ตัว พับสองแล้วมัดด้วยด้ายเล็กๆ ตรงคอหน้าของมัดผ้าแล้วเอาเก็บไว้ในหีบอบร่าเครื่องหอม^{๕๒} ผ้าสไบของสตรีชั้นสูงจึงมีกลิ่นหอม ดังปรากฏในเรื่อง *อิเหนา* ตอนที่อิเหนารำพันถึงความหอมของสไบของนางจินตหราความว่า “*ลมหวาน อวลกลิ่นสุมาลัย หอมเหมือนกลิ่นสไบบังอร*”^{๕๓}

อนึ่ง มีความเชื่อดังเดิมเกี่ยวกับการใช้สีของเสื้อผ้าอาภรณ์ที่สวมใส่ด้วยว่า จะมีอิทธิพลในการบันดาลให้เกิดโชคลาภหรือให้ทุกข์แก่ผู้สวมใส่ได้ความเชื่อเรื่องนี้มาจากแนวคิดในเรื่อง *เทวดาสีปดเคราะห์* หรือ *แม่สี* ซึ่งเชื่อกันว่าจะคอยคุ้มครองเด็กแรกเกิด เทวดาสีปดเคราะห์หรือแม่สีนี้มีทั้งหมด ๗ องค์ แต่ละองค์มีสีกายแตกต่างกันไปคือสีประจำวันทั้งเจ็ดวัน โดยเหตุนี้ชาวสยามในสังคมจารีตทั้งชายและหญิงจึงนิยมแต่งกายด้วยสีตามวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเจ้าแผ่นดินหรือแม่ทัพนายกองที่ออกไปทำศึกสงคราม จะเคร่งครัดในการแต่งกายให้ถูกต้องตามโฉลกของแต่ละวัน โดยเชื่อว่าจะช่วยส่งเสริมบารมีให้เพิ่มพูนมากขึ้น ดังที่สุนทรภู่กวีเอกในสมัยรัตนโกสินทร์ได้กล่าวถึง

ความเชื่อเรื่องนี้ไว้ในคำกลอน “สวัสดิรักษา” มีความตอนหนึ่งว่า

อึ่งภูษาผ้าทรงณรงค์รบ	ให้มีครบเครื่องเสร็จทั้งเจ็ดสี
วันอาทิตย์สิทธิ์โชคโฉลกดี	เอาเครื่องสีแดงทรงเป็นมงคล
เครื่องวันจันทร์นั้นควรสีนวลขาว	จะยืนยาวชันษาสถาผล
อังคารม่วงผลช่วงงามสีครามปน	เป็นมงคลขัตติยาเข้าราวี
เครื่องวันพุธสุดดีด้วยสีแสด	กับเหลืองแปดปนประดับสลัสี
วันพฤหัสบดีเครื่องเขียวเหลืองดี	วันศุกร์สีเมฆหมอกออกสงคราม
วันเสาร์ทรงดำจึงล้ำเลิศ	แสนประเสริฐเลื่อนศึกจะนึกขาม ^{๕๔}

สตรีชั้นสูงโดยเฉพาะชาววังมีฐานะและมีเวลาเพียงพอที่จะปฏิบัติในเรื่องนี้ได้อย่างเคร่งครัด จึงแต่งกายด้วยผ้าห่มผ้าทอที่มีสีตามวัน ดังนี้

วันจันทร์	ห่มเหลือง ห่มน้ำเงินหรือบานเย็น หรือห่มน้ำเงินห่ม จำปาแดง
วันอังคาร	ห่มสีปูนหรือม่วงเม็ดมะปรางห่มโคก หรือห่มโคกห่มม่วงอ่อน
วันพุธ	ห่มสีถั่วหรือสีเหล็ก ห่มจำปา
วันพฤหัสบดี	ห่มเขียวใบไม้ห่มแดงเลือดนกหรือห่มแสดห่มเขียวอ่อน
วันศุกร์	ห่มน้ำเงินแก่ ห่มเหลือง
วันเสาร์	ห่มม่วงเม็ดมะปรางห่มโคก หรือห่มผ้าลายพื้นม่วงห่มโคก
วันอาทิตย์	ห่มเขียวห่มแดง หรือห่มผ้าลายพื้นลิ้นจี่หรือเลือดหมูห่มโคก ^{๕๕}

การแต่งกายไว้ทุกข์ ห่มผ้าลายพื้นม่วงห่มสีนวล^{๕๖}

การใช้เครื่องประดับประกอบเครื่องแต่งกายของสตรีชั้นสูง เป็นไปตามยศถาบรรดาศักดิ์ ดังความในกฎหมายตราสามดวงว่า

พระอรรคมเหสี พระราชเทวี ธรรมาโชประโภคมีมงกุฎ เกือกทอง อภิภูม ๓ ชั้น
พระราชยานมีจำลอง

พระราชเทวีพระอรรคชายา ธรรมาโชประโภคลดมงกุฎ ธรรพระมาลา มวย
หางหงษ์ เกือกกำมธุลีสักหลาดมือภิภูม ๒ ชั้น เทวียนมีมกรชู ลูกเออเอกโทธรร
พระมอลามวยกลม เสื้อโภคลายทอง

หลานเออเอกโทใส่เศียรเทศมวยกลม เสื้อโภคแพร ดารากรเลว

แม่เจ้าสนองพระโอรสูใส่สนองเกล้าเสื้อแพรพรรณ ชแม่หนูนยิก ใส่เกี่ยว
ดอกไม้ไหวแซม^{๕๗}

นอกเหนือจากเจ้านายสตรีแล้ว สตรีชั้นสูงโดยทั่วไปก็ให้ความสำคัญต่อการสวมใส่เครื่อง

ประดับ^{๕๕} ดังเช่นในเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ในครั้งที่พลอย ตัวเอกฝ่ายหญิงกลับไปเยี่ยมบ้าน ข้าหลวงผู้ใหญ่ในตำหนักที่พลอยมาพำนักอยู่ ได้เอาใจใส่การแต่งกายให้มีเครื่องประดับประดาเป็นพิเศษ โดยให้เหตุผลว่า การตกแต่งด้วยเครื่องประดับนั้นมิใช่เป็นการโอ้อวด หากแต่เพื่อป้องกันมิให้ผู้คนทางบ้านเกิดความสงสัยว่าพลอยได้รับการเลี้ยงดูไม่ดี^{๕๖}

สำหรับทรงผมนั้น สตรีไว้ผมทรงที่เรียกว่า *“ผมปัก”* ซึ่งส่วนบนไม่ต่างกับผมทรงมหาดไทยของผู้ชายนัก กล่าวคือแฉกกลางแบ่งผมออกดูคล้ายปักนก ใช้น้ำมันจับเพื่อให้ทรงตัว ส่วนที่แตกต่างจากทรงผมของผู้ชายก็คือผมด้านข้างรอบศีรษะจะยาวกว่าทรงผมผู้ชายเล็กน้อย สตรีชั้นสูงนิยมถอนไรผมเป็นวงรอบผมปักเพื่อช่วยให้ดูเกลี้ยงเกลาสวยงาม บางคนไว้จอนคือไว้ผมเป็นพู่ตรงชายผมที่ริมหูทั้งสองข้างสำหรับห้อยดอกไม้^{๕๗}

จากการนิยมกินหมากทำให้ฟันดำซึ่งถือเป็นความงามประการหนึ่งของสตรี ดังที่สังฆราชปาลเลทซ์ชี้เล่าว่า *“ธรรมเนียมการกินหมากหรือเคี้ยวหมากนี้ทำให้ฟันดำ ซึ่งในประเทศนี้ถือว่าเป็นความงามอย่างหนึ่ง”*^{๕๘} ดังคำประพันธ์ที่ว่า *“เจ้างามทนดกสนิลเจียรไน”*^{๕๙} ในด้านผิวพรรณนั้นนิยมผิวเหลืองละออ จึงนำขมิ้นมาบดให้เป็นผงใช้ละลายทาตัว

วรรณกรรมเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ได้ให้ภาพความประณีตในการแต่งกายของสตรีชาววัง ดังนี้

สตรีทุกคนที่เข้ามาในห้องนั้น แต่งกายสะอาดสะอ้านเป็นแบบเดียวกัน ทุกคนนุ่งผ้าลายหม่มผ้าแถบสีประจำวันอย่างเดียวกัน จะผัดกันก็ตีแหวนหรือสายสร้อยเครื่องประดับกาย ทุกคนหอมกรุ่นไปด้วยกลิ่นอบกลิ่นร่า นั้งที่ไหนก็หอมติดกระดาน ผมใส่น้ำมัน หวีเรียบ แต่ละคนขัดสีฉวีวรรณร่างกายมาแล้วอย่างเยี่ยมยอด^{๖๐}

น่าสังเกตว่าในกรณีของเจ้านายฝ่ายใน การเปลี่ยนจากฉลองพระองค์ที่ทรงในวัยเยาว์เป็นผ้าสไบเฉียงหรือที่เรียกว่า *“ผ้าทรงสะพัก”* ยังเป็นสัญลักษณ์ของการเป็นเจ้านายฝ่ายในโดยสมบูรณ์ ไม่อาจออกมาในสมาคมของฝ่ายหน้าได้โดยง่ายอีกต่อไป^{๖๑} ใน *สี่แผ่นดิน* ได้กล่าวถึงเรื่องนี้เช่นกัน โดยสะท้อนความรู้สึกของพลอยตัวเอกฝ่ายหญิงเมื่อเริ่ม *“หม่มผ้า”* ดังความตอนหนึ่งว่า การเปลี่ยนมาหม่มสไบภายหลังการโกนจุก มีความหมายว่าพลอย *“ได้สละความเป็นเด็ก อย่างเข้าสู่ความเป็นผู้ใหญ่อย่างสมบูรณ์”*

ผ้าสไบเฉียงยังเป็นเครื่องหมายของการแต่งกายเรียบร้อย เช่น เมื่อสตรีชั้นสูงออกนอกบ้านหรือนอกวัง ต้องเปลี่ยนจากการหม่มผ้าแถบเป็นหม่มผ้าสไบเฉียง

การแต่งกายของสตรีสามัญ

จากการที่ผู้ชายในระดับสามัญชนถูกเกณฑ์แรงงานโดยรัฐ ในระยะเวลาหนึ่งของแต่ละปี

ตลอดจนสถานภาพทางสังคมที่เหนือกว่าของผู้ชายในฐานะหัวหน้าครอบครัว เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดค่านิยมว่า ในการทำมาหากินของครอบครัวสามัญชนนั้น ผู้ชายรับภาระเฉพาะงานหนักในไร่นาเท่านั้น ส่วนงานอื่นๆ มักตกเป็นภาระหน้าที่ของผู้หญิง เช่นงานในครัวเรือน ช่วยเหลืองานในไร่นา ตลอดจนการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตผลจากไร่นากับสินค้าจำเป็นอื่นๆ

โดยเหตุที่ผู้หญิงสามัญต้องรับภาระหลายด้าน จึงต้องแต่งกายให้เหมาะกับการทำงาน ดังกล่าว ทั้งยังไม่มีเวลาร่างมากพอที่จะประดิษฐ์ประดอยการแต่งกายให้ประณีตงดงามได้ ดังนั้น การแต่งกายของสตรีสามัญจึงมักจะใช้ผ้าฝ้ายพื้นเมืองซึ่งทอขึ้นใช้เอง หรือสามารถแลกเปลี่ยนมาได้ ในชุมชนนั้น เท่าที่ปรากฏชื่อในวรรณกรรมของสมัยนี้มีตัวอย่างเช่น *ผ้าตาบัวปก* *ผ้าตาเล็ดงา* *ผ้าตามะกล่ำ* *ผ้าตาราง* เป็นต้น^{๓๓} ซึ่งล้วนแต่เป็นผ้าฝ้ายสีพื้นหรือมีลวดลายง่ายๆ ราคาไม่แพงนัก ทนทาน และใช้งานได้นาน นำมาทำผ้าห่มและผ้าแถบคาดอก หรืออาจห่มแบบตะเบงมานคือห่มผ้าคาดหน้าอก ให้ชายผ้าทั้งสองข้างสะพายไหล่ไปผูกไว้ที่ด้านหลัง เมื่อต้องการความกระฉับกระเฉงเพิ่มขึ้น

น่าสังเกตว่า ปรากฏหลักฐานทั้งจากภาพจิตรกรรมฝาผนัง รวมทั้งจากบันทึกของชาวต่างชาติ ว่าสตรีที่แต่งงานแล้วและมีอายุเลยวัยกลางคนแล้วอาจห่มผ้าและปล่อยท่อนบนเปล้าเปลือยโดยไม่ห่มผ้า ดังที่สังฆราชปาเลกัวซึกกล่าวว่า “หญิงสาวเมื่อแต่งงานแล้วได้ปีสองปี ก็เอาผ้าแถบออกเมื่ออยู่บ้าน อันเป็นประเพณีที่ชาวยุโรปตั้งข้อรังเกียจมาก แต่ในเมืองไทยนั้น ไม่เห็นเขารู้สึกแปลกอะไรกัน”^{๓๔} การแต่งกายในลักษณะดังกล่าวเกิดจากวิถีชีวิตอันเรียบง่ายของสามัญชน และมีได้มองว่าการแต่งกายในลักษณะนี้เป็นข้อเสียหายนต์ประการใด ทั้งยังสอดคล้องกับภูมิอากาศที่ค่อนข้างร้อนอีกด้วย

สตรีสามัญในกรุงเทพฯ นิยมผ้าโจงกระเบนผ้าลาย มักจะเป็นจำพวกผ้าพิมพ์ที่เรียกว่า “*ผ้านอกอย่าง*” เป็นผ้าลายที่แขกทำขายลอกแบบลายอย่าง ดังที่สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีพระวินิจฉัยเกี่ยวกับผ้าจำพวกนี้ว่า

นอกจากนั้นยังมีผ้าอีกสองจำพวก จำพวกหนึ่งลายไทยเหมือนกันแต่ไม่งามหรือบางทีคลาดเคลื่อน เข้าใจว่าคนอยากได้ผ้าลายอย่างกันมากเข้า แยกก็หาช่างเถื่อนเขียนอย่าง หรือหาผ้าลายอย่างส่งไปเป็นอย่างสั่งเข้ามา ลายจึงทราไป ในที่นี้จะตั้งชื่อผ้าชนิดนั้นว่าผ้าเลียนลายอย่าง อีกจำพวกเป็นลายแขกปนไทย เข้าใจว่าเจ้าแขกสั่งให้ทำเข้ามาตามเคย อ้ายที่นอกทำพิมพ์หายหก ตกหล่นเสียบ้าง ทำผ้าห่มเข้ามาให้ตามที่จำเค้าได้ เรียกกันว่า *ผ้านอกอย่าง*^{๓๕}

สังฆราชปาเลกัวซึกก็ได้กล่าวถึง การห่มผ้าพิมพ์ลายของสตรีสามัญในกรุงเทพฯ ว่า “เครื่องห่มห่มเป็นผ้าลายอินเดีย ใช้เข็มขัดคาดทับ ทบชายทั้งสองข้างแล้วโจงยอนเหน็บไว้เบื้องหลัง...หญิง

ทั่วไปใช้ผืนแพรคล้องคอมาข้างหน้า ตลบชายให้ตกไหลไปทางด้านหลัง^{๕๐}

สำหรับผู้หญิงชาวเหนืออาจพันผ้าไว้ใต้ทรงอกหรือปิดอก หรือห่มเฉียงแบบสไบที่เรียกว่า ห่มแบบ “สะว้ายแหล่ง” หรือ “เบี่ยงบาย” นุ่งขึ้นหลายขวางยาวกรอมเท้า ผมยาวมุ่นเป็นมวยไว้^{๕๑} ส่วนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น สตรีสามัญห่มสไบโดยไม่ระวังความมิดชิดนักเช่นเดียวกัน และ นุ่งขึ้นหลายริ้วในแนวตั้ง ดังที่สังฆราชปาลเลกัวซึกกล่าวไว้

ผู้หญิงนุ่งขึ้นสั้น ๆ มีสายเป็นแถบสว้ายสีต่างๆ แล้วคล้องผ้าคล้องคอแพรคลุมออก
ปล่อยให้ชายปลิวไสว แทนที่จะห่มคลุมให้มิดชิด ...มีเส้นผมสีดำมุ่นเป็นมวยอย่าง
หลวม ๆ อยู่บนศีรษะ^{๕๒}

เมื่อมีงานในเทศกาลต่างๆ หรือเมื่อไปทำบุญที่วัด สตรีสามัญจึงจะแต่งกายพิถีพิถันกว่าปกติ โดยการห่มสไบทับผ้าแถบอีกชั้นหนึ่ง ผ้านุ่งและผ้าสไบที่ใช้ในโอกาสนี้จะใช้ผ้าที่ทอเก็บไว้เป็นพิเศษ ดังเช่น ผ้าไหมหรือผ้าฝ้ายที่ทอด้วยสวดลายสวยงาม โดยเฉพาะสตรีรุ่นสาวที่ยังไม่มีครอบครัวจะ พิถีพิถันเป็นพิเศษ เพราะเป็นโอกาสที่จะแต่งกายประกวดประชันกันในที่ ในกรณีที่ใช้เองมัก เป็นการแสดงฝีมือการทอผ้าให้เป็นที่รับรู้ทั่วกัน น่าสังเกตว่าผ้านุ่งมักมีสวดลายเฉพาะของแต่ละชุมชนด้วย และจากการที่ ฟืม คือส่วนประกอบของทุกทอผ้ามีหน้าแคบ ผ้านุ่งจึงมักเป็นผ้าสามชิ้นต่อกัน เพื่อให้ได้ความยาวที่เหมาะสม ส่วนบนเป็นผ้าอ่อนแคบๆ สำหรับมัดเข้ากับเอวเพื่อไม่ให้หลุดลื่น เรียกว่า “หัวขึ้น” ส่วนกลางคือตัวผ้านุ่ง ส่วนล่างเป็นผ้าที่ทอเป็นสวดลายต่างๆ เรียกว่า “ตีนขึ้น”

จากภาพจิตรกรรมฝาผนังเห็นได้ว่า ในโอกาสพิเศษดังกล่าว สตรีล้านนามักจะสวมขึ้นตีนจก ผืนผ้าสีดำทอจากเป็นสวดลาย ทั้งช่วงที่ย้อมสีแดงไว้เป็นส่วนล่างสุดของตีนขึ้น ส่วนสตรีอีสานก็ อาจนุ่งผ้าขึ้นตบแต่งด้วยลายขีดช่วงตีนขึ้น หรือเป็นผ้ามัดหมี่ สำหรับสตรีภาคกลางนั้น ปรากฏ ตัวอย่างในวรรณคดีเรื่อง ขุนช้างขุนแผน เมื่อนางพิมพิลาไลยตัวเอกของเรื่อง ซึ่งอยู่ในครอบครัวสามัญชนที่มีฐานะดีพอสมควร แต่งตัวไปงานเทศน์มหาชาติ ดังความตอนหนึ่งว่า

จึงเอาขมื่นมารินทา	ลูบทั่วกายาขมื่น
ทาแป้งแต่งไรใส่หน้ามัน	ผัดหน้าเฉิดฉินดังนวลแดง
เอาซี่สีพื้นเป็นมันขลับ	กระจกส่องเงาแวบดูจับแสง
นุ่งยกลายกระหนกพื้นแดง	ก้านแย่งทองระยับจับตาพราย
ชั้นในห่มสไบชมพูนิ่ม	สีทับทิมทับนอกดูเฉิดฉาย
ริ้วทองกรองดอกพรรณราย	ชายเห็นเป็นที่เจริญใจ ^{๕๓}

ในขณะที่นางศรีประจัน มารดาของนางพิมพิลาไลยเป็นตัวอย่างของสตรีสูงอายุซึ่งมักจะ ไม่พิถีพิถันกับการแต่งกายมากนัก และไม่นุ่งห่มสีสดใสเหมือนผู้อยู่ในวัยสาว ดังความตอนหนึ่งว่า

ศรีประจันครั้นแลเห็นลูกสาว	ภูนี้หัวทอกขามันพันที่
จะตกแต่งตัวไปทำไมมี	คว่าฝ้ายกตานีหม่อมดอก
ลูกสาวหัวเราะรู้ว่าแม่เอ๋ย	ช่างไม่อายเขาเลยเห็นผิดสำ
ศรีประจำครั้นมองร้องกรรมกรรม	ผลัดผ้าตารางดำหม่อมขามผ้า ^{๔๔}

น่าสังเกตว่าในสมัยอยุธยาเคยมีระเบียบและข้อห้ามสามัญชน ใช้เครื่องแต่งกายบางชนิด อย่างชนชั้นสูง แต่ในระยะแรกของการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์กฎเกณฑ์ดังกล่าวเลื่อนไป น่าจะเป็น เพราะอยู่ในช่วงตั้งเมืองใหม่ รวมทั้งการขยายตัวทางการค้าทำให้เกิดสามัญชนบางส่วนที่มีฐานะพอ สมควร โดยเฉพาะผู้ที่ประกอบอาชีพค้าขายเล็กๆ น้อยๆ อยู่ในเขตกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระ- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกกฎหมายว่าด้วยการแต่งกายห้ามราษฎรนุ่งหม่อมและตก แต่งเครื่องประดับเลียนแบบเจ้านาย ดังกล่าวมาแล้ว^{๔๕}

จากความในกฎหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเน้นที่การห้ามนุ่งหม่อมแบบเดียวกับเจ้านายฝ่าย หน้าและขุนนาง อย่างไรก็ตามในส่วนของการเครื่องประดับ น่าจะรวมถึงการห้ามตกแต่งเครื่องประดับ แบบเดียวกับเจ้านายและชนชั้นสูงฝ่ายหญิงด้วย นอกจากนี้กฎหมายยังกำหนดการแต่งกายสตรีชั้น สูงตามยศถาบรรดาศักดิ์ด้วย ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งน่าจะแสดงด้วยว่าผู้อื่นไม่อาจแต่งกายในลักษณะ เดียวกันได้ วรรณกรรมสุภาพสตรีสอนหญิง ของสุนทรภู่ก็เตือนสตรีสามัญมิให้แต่งกายเกินฐานะของตน ดังความในบทกลอนเรื่องนี้ว่า

จะนุ่งหม่อมดูพอสมศักดิ์สงวน	ให้สมควรรับพัศตร์ตามศักดิ์ศรี
จะผัดหน้าทาแป้งแต่งอินทรีย์	ดูฉวีผิวเนื้ออย่าเหลือเกิน
จะเก็บไรไฉนผมให้สมพัศตร์	บำรุงศักดิ์ตามศรีมิให้เขิน
เป็นสุภาพราบเรียบแลเจริญ	คงมีผู้สรรเสริญอนงค์ทรง ^{๔๖}

และอีกตอนหนึ่งของคำกลอนเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า สตรีสามัญวัยสาวในกรุงเทพฯ นั้น นิยม นุ่งผ้าลายตามอย่างสาวชาววัง ซึ่งสุนทรภู่ไม่เห็นด้วยกับการตามอย่างดังกล่าว

จงนุ่งเจียมหม่อมเจียมเสียมหงิม	อย่ากระหึ่มยศถาอัชฌาสัย
อย่านุ่งลายกรายกรุยทำจุยไป	ตัวมิใช่ชาววังไม่บังควร ^{๔๗}

หัตถกรรมทอผ้ากับการแต่งกายสตรี

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หัตถกรรมทอผ้าปรากฏอยู่ทั่วไปในทุกภูมิภาคของไทย ใน ครอบครัวยุคสามัญชนผู้หญิงใช้เวลาว่างจากงานในไร่นาทอผ้าไว้ใช้ นำผ้ามาทำเป็นที่นอน หมอนมุ้ง และพิธีกรรมทางศาสนา เช่น ให้ผ้าเป็นสักการะแก่พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย และญาติผู้ใหญ่ในวันสงกรานต์ สบงจีวรสำหรับพระสงฆ์ ใช้ผ้าในพิธีศพ ธงถวายเป็นพุทธบูชา โดยมีวัตถุดิบคือฝ้ายซึ่งปลูกขึ้นเอง

และไหมที่เลี้ยงไว้ โดยการนำเอาใยของฝ้ายและไหมมาปั่นเป็นด้าย ย้อมสีที่ทำจากสมุนไพร จากนั้นจึงนำมาทอเป็นผืนผ้าโดยประดิษฐ์ประดอยลวดลายจากสิ่งแวดล้อม อันสะท้อนถึงโลกทัศน์ที่ผูกพันกับความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติของชุมชนเกษตรกรรม เช่น ลายน้ำ ต้นข้าว ดอกไม้ สัตว์ เป็นต้น^{๔๔}

การทอผ้าในหลายท้องถิ่นเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของสตรี ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ฝ้ายหญิง ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านส่วนใหญ่ในชนบทของไทยรวมทั้งการทอผ้านั้น เกิดขึ้นในสังคมจารีตที่มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เช่นในชุมชนหมู่บ้าน เมื่อมีเวลารว่างจากภารกิจในท้องไร่ท้องนา โดยเฉพาะหลังฤดูเก็บเกี่ยว ชาวไร่ชาวนาจะใช้เวลาว่างในช่วงนั้นผลิตเครื่องมือเครื่องใช้หามาชนิดเพื่อใช้สอยและเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็นอื่นๆ ที่ผลิตไม่ได้ ในเรื่องของการทอผ้านั้นเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มเป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิต ตามระบบสังคมเดิมนั้น การผลิตปัจจัยสี่ในการดำรงชีวิตจะทำเองในครัวเรือน ตั้งแต่การไถยกรักษาโรคจากสมุนไพรพื้นบ้าน การทอผ้าจึงเป็นเรื่องสำคัญและจำเป็นอยู่มาก นับเป็นงานที่ผู้หญิงแทบทุกคนต้องทำได้ เพราะความจำเป็นในการใช้สอยในครอบครัว^{๔๕}

ทักษะและการเรียนรู้การทอผ้าเป็นกระบวนการต่อเนื่องและการสั่งสมประสบการณ์ที่เกิดขึ้นตลอดช่วงชีวิตของผู้หญิง นับตั้งแต่วัยเด็ก แม่และญาติผู้ใหญ่ก็เริ่มสอนให้เด็กหญิงได้มีโอกาสสัมผัสกับกิจกรรมต่างๆ ของการทอผ้า เช่น เตรียมเส้นด้าย เส้นไหม หรือ ช่วยเลี้ยงไหม เมื่อโตขึ้นหรืออย่างเข้าวัยรุ่นจึงเริ่มหัดทอผ้า โดยทำความคุ้นเคยกับอุปกรณ์การทอผ้าประเภทต่างๆ และฝึกหัดทุกขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับการทอผ้า เพื่อที่ว่าเมื่อแยกครอบครัวไปแล้วจะต้องทอผ้าไว้ใช้ในครอบครัว^{๔๖}

น่าสังเกตว่างานหัตถกรรมนอกฤดูทำไร่นานั้น สะท้อนค่านิยมในการแบ่งงานระหว่างเพศด้วย กล่าวคือผู้หญิงทำหน้าที่ทอผ้า ขณะที่ผู้ชายตีเหล็กหรือทำเครื่องจักสาน เครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน และเครื่องใช้ในการทำไร่ไถนา ดังคำกล่าวที่ว่า “เสร็จหน้านา ผู้หญิงทอผ้าผู้ชายตีเหล็ก” ในหลายท้องถิ่นการแบ่งแยกงานระหว่างเพศดังกล่าว ถือเป็นธรรมเนียมที่ต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัด กล่าวคือผู้ชายอาจจะช่วยในขั้นตอนอื่น เช่น ปลูกหม่อน ย้อมสี ปั่นด้าย แต่การทอเป็นหน้าที่เฉพาะของสตรี

ในหลายท้องถิ่น ความชำนาญในการทอผ้ายังเป็นข้อบ่งบอกที่สำคัญอย่างหนึ่งถึงคุณสมบัติของผู้หญิง ใน ทัศนคติของน้องคำฉันทน์ ผู้ที่ถูกจัดเป็น “หญิงชั่ว” คือ ผู้ที่ไม่เอาใจใส่ในหน้าที่แม่บ้านแม่เรือน รวมทั้งการทอผ้า ดังความว่า

การทอการไถ สดิ่งรีงไหม ต้องให้ตักเดือน เย็บเสี้ยวร้อยปัก คร้านนักชักเชียน
คบค้าหาเพื่อน ชอบหน้าพาที่^{๔๗}

ค่านิยมของชาวล้านนาในอดีต ยกย่องผู้หญิงที่มีความสามารถในการทอผ้าได้ดี ถ้าผู้หญิงคนใดทอผ้าไม่เป็นจะถูกตำหนิว่าไม่เหมาะที่จะเป็นแม่บ้านแม่เรือน สตรีในล้านนาจึงต้องหัดทอผ้าตั้งแต่ยังเด็กเพราะถือว่าเป็นคุณสมบัติของสตรี ดังที่คาร์ล บอคชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงผู้หญิงและหัตถกรรมทอผ้าในภาคเหนือมีความตอนหนึ่งว่า ชายาของอุปราชเมืองเหนือจำเป็นต้องรู้จักการทอผ้า

แม้กระนั้นเจ้าหญิงผู้มั่งคั่ง ก็ยังมีได้มีข้อยกเว้นจากความจำเป็นที่จะต้องทอผ้าใหม่ อันเป็นสัญลักษณ์ตามตำแหน่งของเธอ เช่นเดียวกับหญิงซึ่งจนกว่า ต้องทอผ้าฝ้ายใช้เองเหมือนกัน^{๕๖}

ในหลายชุมชนในภาคอีสาน มีประเพณีว่าในวันแต่งงานนั้นเจ้าสาวต้องมอบผ้าที่ทอเองให้แก่พ่อแม่เจ้าบ่าวตลอดจนญาติผู้ใหญ่ เพื่อให้เจ้าสาวได้แสดงฝีมือในด้านนี้^{๕๗} การทอผ้าได้อย่างชำนาญน่าดูจึงเป็นคุณสมบัติสำคัญของสตรีที่จะมีเหย้าเรือน ดังมีคำกล่าวในเชิงไม่เห็นด้วยกับผู้ที่รีบร้อนมีเหย้าเรือน ทั้งที่ยังทอผ้าไม่เป็น ความว่า

ตำหูกก็บ่เป็นแจ ตำแพรก็บ่เป็นกระดาดต้อน เลี้ยงหม่อนก็บ่อยู่โตลูกโดนอน แล้วก็
อยากรมีผ้า”^{๕๘}

เพลงกล่อมเด็กพื้นบ้านภาคใต้ก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการทอผ้าเพราะมีการนำเรื่องเกี่ยวกับการทอผ้า ซึ่งภาษาพื้นบ้านเรียกว่า “ทอหูก” หรือ “ทอดโหก” มาแต่งเป็นบทร้อยกรอง เพื่อใช้ขับกล่อมเด็ก ตลอดจนผู้อื่นที่ได้ยินเพลงกล่อมนั้น ซึ่งรวมถึงการปลุกฝังให้บุตรสาวเห็นความสำคัญของการทอผ้า อันถือเป็นคุณสมบัติที่สำคัญอย่างหนึ่งของสตรีชาวภาคใต้ เพราะสตรีต้องมีภาระทอผ้าสำหรับใช้ในครอบครัว ดังนั้นหากสตรีใดขาดความรู้หรือไม่เอาใจใส่การทอผ้าแล้ว สตรีนั้นก็ด้อยคุณค่าในทัศนะของสังคม ดังเช่นในบทกล่อมเด็กทางภาคใต้บทหนึ่ง ซึ่งให้เห็นว่าสตรีที่จะได้รับการยกย่องก็คือผู้ที่ทอผ้าได้ ดังความว่า

...ลูกสาวเหอ	ลูกสาวชาวบ้านนอก
นั่งอยู่โรงนอก	คือดอกดาวเรือง
หอยโหกทอฝ้าย	ทำได้ทุกสิ่ง
คือดอกดาวเรือง	ทุกสิ่งน้องทำได้” ^{๕๙}

ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะ ในระบบสังคมเดิมนั้นการผลิตปัจจัยสี่เพื่อการดำรงชีวิตจะต้องกระทำในครัวเรือนหรือในหมู่บ้านเป็นหลัก ดังนั้นในครอบครัวที่ผู้หญิงสามารถผลิตผ้าที่มีคุณภาพชั้นในครัวเรือนได้เองก็จะเป็นครอบครัวที่มีความพร้อม จึงเท่ากับการทอผ้าของผู้หญิงเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่จะช่วยให้ครอบครัวสมบูรณ์ยิ่งขึ้น^{๖๐}

ขั้นตอนการทอดผ้าพื้นเมือง

๑. การเตรียมเส้นใย วัตถุประสงค์ที่ใช้ในการทอดผ้าพื้นเมืองของไทยมีสองชนิด คือ เส้นใยฝ้ายและเส้นใยไหม โดยมีวิธีการนำเส้นใยทั้งสองชนิดมาใช้ ดังนี้

การเตรียมเส้นใยจากฝ้าย

ฝ้ายปลูกได้ในทุกภูมิภาคของไทย การปลูกฝ้ายจะเริ่มลงมือปลูกไปพร้อมกับการปลูกข้าว กล่าวคือเมื่อชาวนาหว่านข้าวในนาแล้ว ระหว่างรอให้ต้นกล้าโต จะปลูกฝ้ายไปพลางๆ ก่อน เพราะเป็นฤดูฝนเหมาะแก่การปลูกพืชพรรณต่างๆ เมื่อเสร็จจากปลูกฝ้าย ก็เป็นเวลาพอดีกับต้นกล้าโต ชาวนาจะเริ่มถอนกล้าลงดำนาต่อไป พร้อมกับบำรุงรักษาฝ้ายที่ปลูกไว้ ดังเช่น ชาวอีสานจะเริ่มปลูกฝ้ายในราวเดือนพฤษภาคมและมิถุนายน จนกระทั่งเก็บปุ๋ยได้ใช้เวลาประมาณ ๖ เดือน นั่นคือฝ้ายจะแก่และแตกปุยราวเดือนพฤศจิกายนหรือธันวาคมพอเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จเป็นช่วงที่ว่างจากการทำนาก็เตรียมเส้นใยฝ้าย โดยเก็บเอาปุยฝ้ายที่มีเมล็ดติดมานำมาผึ่งแดด ๔-๕ วัน จึงนำเอาเมล็ดออกแล้วนำมาใส่กระด้ง ตีฝ้ายจนแตกปุย แฉให้แบนและใช้ไม้กลมใส่ตรงกลางแล้วม้วนแผ่นฝ้าย จากนั้นจึงนำไปปั่นให้เป็นเส้นใย

การเตรียมเส้นใยจากไหม

เริ่มจากการปลูกต้นหม่อนสำหรับเป็นอาหารของตัวไหมที่เลี้ยงไว้ หม่อนต้องการความชุ่มชื้นเล็กน้อยในระยะตั้งตัว แต่เมื่อโตขึ้น ต้นหม่อนทนความแห้งแล้งได้ดีพอสมควร ตัวไหมเป็นสัตว์ชนิดหนึ่งคล้ายตัวหนอน กินใบหม่อนเป็นอาหาร เมื่อแก่ตัวจะชักใยสีเหลืองทำรังหุ้มตัวเอง เมื่อเอารังไหมมาต้มจะสาวเส้นไหมออกมาได้ จากนั้นนำเส้นไหมดิบไปฟอกให้นิ่มและเป็นสีขาว วิธีฟอกไหมแต่ดั้งเดิมนั้นชาวบ้านใช้พืชที่มีฤทธิ์เป็นด่าง เช่น กาบกล้วย ใบกล้วย งวงตาล ฯลฯ นำมาตากให้แห้งและสุมไฟเผาจนมอดเป็นขี้เถ้า นำเถ้าไปแช่น้ำ แล้วรินน้ำออกมาเป็นน้ำด่างใช้ฟอกไหม จนไหมนิ่มและขาวเพื่อให้ย้อมสีได้ง่าย จากนั้นก็นำมาย้อมสี เพื่อทอเป็นผืนต่อไป

สำหรับบริเวณที่เลี้ยงไหมมากมีอยู่เฉพาะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังจะสะท้อนให้เห็นได้จากวรรณกรรมเรื่อง **ขุนช้างขุนแผน** ตอนนางสร้อยทองชมดง มีความว่า

สวนพลูค่างสร้างสลอน ที่ริมรั้วปลูกหม่อนไว้เลี้ยงไหม
ด้วยเป็นบ้านชาวป่าพนาสัย ต้องปลูกให้พอเพียงเลี้ยงชีวา^{๓๖}

น่าสังเกตว่า มีการทอดผ้าไหมทั้งในลักษณะฝ้ายดอกและผ้าชิ้นลายขวางมากในภาคเหนือ แต่กลุ่มไทวนหรือที่เรียกว่าคนเมืองนั้น ไม่นิยมเลี้ยงไหมเพราะเห็นว่าการต้มตัวไหมพร้อมรังเพื่อสาวเอาเส้นไหมดังกล่าวมาแล้วนั้นเป็นการทำบาป จึงต้องซื้อวัตถุดิบจากพวกไทลื้อและไท-ลาว ซึ่งมีบางกลุ่มเข้าไปตั้งถิ่นฐานทางภาคเหนือ รวมทั้งซื้อจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

สังคมในภาคเหนือและภาคอีสาน เปิดโอกาสให้หนุ่มสาวได้พบปะพูดคุยกัน ในขณะที่หญิงสาวปั่นเส้นใยหรือใยฝ้าย ที่เรียกว่าการ “ลงช่วง” หมายถึงประเพณีที่ชาวบ้านมารวมกันปั่นไหมปั่นด้ายในเวลากลางคืน เมื่อถึงตอนค่ำหลังจากอาหารหญิงสาวจะพากันมาก่อกองไฟได้ร่วมไม้หรือลานบ้านคนใดคนหนึ่ง แล้วนั่งเป็นวงรอบกองไฟ ทำงานไปพูดคุยกันไปด้วย ทำให้เกิดความเพลิดเพลินในการทำงาน บรรดาชายหนุ่มจะมาอยู่เป็นเพื่อน เพราะเป็นโอกาสที่จะได้พบปะสนทนากัน ชายหนุ่มจะถือโอกาสเอ่ยปากฝากรักสาวที่ตนหมายปอง^{๕๕} อันนำไปสู่การแต่งงานและชีวิตครอบครัวได้ทางหนึ่ง

๒. การย้อมสี

การย้อมสีเส้นใยฝ้ายและเส้นใยไหมแบบดั้งเดิม ใช้กรรมวิธีย้อมแบบธรรมชาติ โดยการนำสีที่มีอยู่ในพืชและสัตว์ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ การใช้สีย้อมเส้นใยฝ้ายและเส้นไหมแบบพื้นบ้านนั้น จะเห็นได้ว่า เกิดจากการสังเกตธรรมชาติว่า มีพืชหรือแมลงชนิดใด มีคุณสมบัติที่จะนำมาเป็นสีย้อมได้ และสังเกตจากประสบการณ์ที่สั่งสมกันมาช้านานว่า การย้อมจะต้องมีขั้นตอนอย่างไร สีที่ย้อมจึงจะติดเส้นใยได้ดี

สีธรรมชาติที่นำมาย้อมเส้นใยเพื่อการทอผ้าที่ใช้กันโดยทั่วไป มีตัวอย่างเช่น^{๕๖}

สีครามจากต้นคราม นำต้นครามมามัดรวมกัน แล้วเอาไปแช่น้ำจนเปื่อย บีบน้ำครามที่มีสีเขียวเก็บไว้ จากนั้นใส่ปูนขาวลงไปแล้วกวนให้เข้ากับน้ำคราม ทั้งไว้หนึ่งคืน ปูนขาวและสีครามที่ผสมกันจะตกตะกอนเป็นสีครามเข้ม สีครามที่ได้นี้ เมื่อนำไปย้อมเส้นใยหรือผ้า ต้องย้อมซ้ำๆ กันหลายครั้ง เพราะสีจะค่อยๆ ติดผ้า จากสีฟ้าหรือสีครามอ่อนๆ จนเป็นสีครามเข้ม

สีดำจากผลมะเกลือ นำผลมะเกลือที่ไม่อ่อนหรือแก่เกินไป มาโขลกผสมกับน้ำด่างเข้มข้นที่ได้จากขี้เถ้า ไม้มะขามหรือไม้หนูน นำไปย้อมเส้นใยหรือผ้า

สีเหลืองจากหัวขมิ้น นำหัวขมิ้นมาบดแล้วผสมกับน้ำเย็น และเพื่อไม่ให้สีตกต้องใส่ไม้สมอและเม็ดมะตูม แล้วต้มกับเกลือ

สีแดงจากตัวครั่ง นำตัวครั่งซึ่งเป็นแมลงชนิดหนึ่งพร้อมทั้งรังมาบดให้ละเอียด ผสมกับน้ำและน้ำส้ม น้ำมะกรูด หรือใบมะขาม นำไปตั้งไฟแล้วกรองเอาเฉพาะน้ำครั่งสีแดง การย้อมจะต้องต้มผ้าหรือเส้นใยที่จะย้อมในน้ำครั่งประมาณครึ่งชั่วโมงเพื่อให้สีครั่งจับ แล้วนำไปจุ่มในน้ำและตากให้แห้ง

๓. การทอผ้าด้วยหูกพื้นเมือง

วิธีการทอผ้าทั้งผ้าฝ้ายและผ้าไหมมีวิธีการทอในชั้นพื้นฐานคล้ายๆ กันคือใช้หลักของการ

ขัดกันของเส้นใย นั่นก็คือการแบ่งเส้นไหมหรือเส้นฝ้ายออกเป็นสองส่วน คือ **เส้นยืน** และ **เส้นพุ่ง** แล้วอาศัยกรรมวิธีการทอด้วยทอผ้าพื้นเมืองให้เส้นยืนและเส้นพุ่งขัดกัน เพื่อให้เส้นใยทั้งสองส่วน สอดประสานกันเป็นผืนผ้า

นอกเหนือจากการทอผ้าในระดับพื้นฐาน คือการทำให้เส้นใยไหมหรือเส้นใยฝ้าย อันเป็น เส้นด้ายยืนและเส้นด้ายพุ่งประสานกันจนเป็นผืนผ้าดังกล่าวแล้ว ในท้องถิ่นของไทยทุกภูมิภาคยัง มีการทำให้เกิดลวดลายบนผืนผ้าในรูปแบบต่างๆ ทั้งที่ซับซ้อนและไม่ซับซ้อนนัก กรรมวิธีการทอ ลวดลายนั้นอาจแบ่งออกเป็นสองประเภท ได้แก่ ประเภทย้อมสีให้เกิดลวดลาย และประเภทเพิ่มเส้น พุ่งพิเศษให้เกิดลวดลาย

ประเภทย้อมสีเพื่อให้เกิดลวดลาย ได้แก่ ผ้ามัดหมี่ ผ้าตาราง ผ้าหางกระรอก เป็นต้น

ผ้ามัดหมี่ เป็นการเตรียมลวดลายเส้นด้ายก่อนที่จะทอเป็นผ้า นั่นคือช่างทอหรือช่างมัดหมี่ ได้กำหนดลายผ้าก่อนที่จะย้อมสีเส้นด้าย โดยปกติผ้ามัดหมี่ของไทยจะย้อมสีลวดลายเฉพาะด้ายเส้น พุ่ง ส่วนด้ายเส้นยืนนั้นจะใช้ย้อมสีเดียวเป็นพื้น การย้อมสีเส้นด้ายเส้นพุ่ง โดยใช้วิธีมัดเชือกกล้วย ในตำแหน่งที่ไม่ต้องการให้สีซึมเข้าไป ทั้งนี้เป็นการกำหนดโดยความทรงจำและความชำนาญ ไม่มี การเขียนแบบในกระดาษแต่ประการใด เมื่อย้อมเสร็จเรียบร้อยแล้ว เส้นด้ายจะมีทั้งส่วนพื้นที่ติดสี และส่วนลวดลายที่ไม่ติดสี กล่าวคือยังคงเป็นสีขาว เมื่อนำเส้นด้ายพุ่งที่ย้อมสีในลักษณะดังกล่าวไป ทอเป็นผ้า ก็จะทำให้เกิดลวดลายตามต้องการ

ในการมัดหมี่นั้น หากต้องการให้เกิดลวดลายหลากสี ก็ต้องย้อมหลายครั้ง โดยเปลี่ยน ตำแหน่งที่มัดเชือก กล่าวคือในการย้อมครั้งที่หนึ่ง เมื่อมัดหมี่ได้ครบตามตำแหน่งที่ต้องการให้เป็น สีธรรมชาติของเส้นด้ายแล้ว ช่างย้อมสีก็จะนำไปย้อมครั้งที่หนึ่ง ซึ่งต้องเป็นสีอ่อนๆ เช่นสีเหลืองหรือ สีเขียวอ่อน เมื่อย้อมครั้งที่หนึ่งแล้ว ก็นำเชือกมามัดส่วนที่ต้องการให้กลายเป็นสีเหลืองไว้จนครบ เสร็จแล้วจึงนำไปย้อมสีครั้งที่สอง ซึ่งจะเป็นสีที่เข้มกว่าสีเหลือง เช่น เมื่อย้อมสีน้ำเงิน ส่วนที่ไม่ได้ มัดหมี่ไว้จะเป็นสีเขียว ส่วนที่มัดหมี่ไว้จะยังคงเป็นสีเหลือง เมื่อย้อมครั้งที่สามด้วยสีที่เข้มมากขึ้น เช่นสีน้ำเงินเข้ม โดยมัดส่วนที่ต้องการให้คงสีขาวและสีที่ย้อมครั้งก่อนไว้ ก็จะได้ผ้าที่มีสีน้ำเงินเป็นสี พื้น และมีลวดลายสามสีคือ สีขาว สีเหลือง และสีเขียว จะเห็นได้ว่าในการมัดหมี่และย้อมสีนั้น ผู้ ย้อมจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของสีว่าเมื่อผสมกันจะกลายเป็นสีใด เช่น สีเหลืองกับสีน้ำเงิน จะกลายเป็นสีเขียว เป็นต้น นอกจากนี้จะต้องวางแผนย้อมสีอ่อนไปหาสีเข้มตามลำดับ หากออกแบบ ลวดลายหลากสีหลากลวดลายเท่าไร ย้อมต้องมีกรรมวิธีซับซ้อนมากขึ้นทั้งการมัดหมี่และการ ย้อมสี^{๖๖}

เมื่อย้อมสีลวดลายหมี่ได้ตามต้องการแล้ว แก้วเชือกกล้วยที่มัดออก จะได้สีตามลวดลายที่ ออกแบบไว้ นำมาเรียงลำดับเส้นด้ายตามลวดลายที่ต้องการ และเมื่อนำมาทอกับด้ายเส้นยืนที่ย้อม

สีพื้นไว้ จะได้ผ้ามัดหมี่ตามลวดลายที่ต้องการ^{๖๖}

ผ้าตาราง ได้แก่การย้อมสีด้วยเส้นยืนและเส้นพุ่งหลายสีสลับกัน จะได้ผ้าลายตาราง หากสลับสีเฉพาะด้วยเส้นยืนหรือเส้นพุ่งจะได้ผ้าลายทาง เป็นต้น

ผ้าหางกระรอก เป็นผ้าไหมที่ทอเป็นลายสีเหลืองเหมือนหางกระรอกทั้งผืน มีวิธีทำโดยใช้เส้นไหมสีพื้นเป็นเส้นยืน และใช้ไหมเส้นพุ่งเป็นไหมที่ปั่นจากเส้นไหมสองเส้นเป็นไหมย้อมสีและไหมสีธรรมชาติ เมื่อมาทอกับเส้นยืนจะเกิดเป็นสีเหลืองคล้ายหางกระรอก มีความลื่นมมัน จึงเรียกตามลักษณะลายผ้าว่า ผ้าหางกระรอก^{๖๗}

ประเภทอาศัยการทอเพื่อให้เกิดลวดลาย

ใช้กรรมวิธีการทอเพิ่มเติมจากการทอระดับพื้นฐาน เพื่อให้เกิดลวดลายขึ้น ดังต่อไปนี้

การทอด้วยวิธียกดอก การยกดอกเป็นเทคนิคการทำลวดลาย ซึ่งเกิดจากวิธีการยกเขาแยกเส้นยืนขึ้นลงทำให้เกิดลวดลาย การยกดอกบางครั้งจะเพิ่มด้วยเส้นพุ่งให้มีมากกว่าหนึ่งเส้น หรือเพิ่มดินเงินดินทองเข้าไป^{๖๘} ถ้าทอด้วยไหมเรียกว่า “ยกไหม” ถ้าทอด้วยเส้นเงินเรียกว่า “ยกเงิน” ถ้าทอด้วยเส้นทองเรียกว่า “ยกทอง”

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสนธิฐานว่า การคิดค้นการทอผ้ายกนั้น น่าจะเกิดจากการทอผ้าไม่เรียบ แล้วจึงเกิดความคิดทำให้เป็นลวดลายขึ้น ดังความตอนหนึ่งในพระราชวินิจฉัยว่า

เกิดจากผูกด้วยตะกอ ไม่ตึงเสมอกัน พุ่งกะสวยข้ามไปเส้นหนึ่งหรือสองเส้นสามเส้น ก็เกิดวิรุทธผุดขึ้นเป็นตำหนิทำให้เกิดปัญหาคิดยกตะกอให้ลึกลงอยู่ในบังคับเลยเป็นลายไปตามความคิด^{๖๙}

การทอด้วยวิธีชิด เป็นกรรมวิธีการทำลวดลายผ้า โดยวิธีเพิ่มเส้นด้วยพุ่งพิเศษเพื่อให้เป็นลวดลายยกตัวสูงกว่าสีพื้น หรือมีสีแตกต่างกว่าสีพื้น การทำชิดนั้นช่างทอผ้าจะต้องใช้เขาแยกเส้นยืนเพิ่มเติมขึ้น นอกเหนือจากเขาที่ใช้ในการทอผ้าในระดับพื้นฐาน เรียกเขาที่เพิ่มเติมมานี้ว่า “เขาเก็บชิด” ซึ่งจะช่วยให้การสอดเส้นด้วยพุ่งพิเศษ เพื่อประดิษฐ์ลวดลายทำได้โดยสะดวกขึ้น การทำลายชิดนั้นทำตามด้านขวางของผ้าคือด้านด้วยเส้นพุ่ง ทำให้มีสีและลายเป็นแนวเดียวกันตลอดความกว้างของผ้า^{๗๐}

การทอด้วยวิธีจก เป็นกรรมวิธีทำลวดลายผ้าโดยวิธีเพิ่มเส้นพุ่งพิเศษเช่นเดียวกับลายชิด แต่มีกระบวนการที่ซับซ้อนกว่า นั่นคือขณะที่ลายชิดทำเป็นลายเดียวติดต่อกันตลอดหน้ากว้างของผ้าลายจกจะทำเป็นหลายสีหลายลวดลาย โดยการทอผ้าจกนั้น ผู้ทอต้องพยายามสอดด้วยเส้นพุ่งที่

เพิ่มพิเศษเสริมเข้าไป เพื่อให้เกิดลวดลายหลากหลายตามที่ต้องการ ดังนั้นด้ายเส้นพุ่งที่เพิ่มพิเศษนี้ จะไม่ใช่เส้นเดียวตลอดหน้ากว้างของผ้า แต่จะใช้หลายสีเป็นช่วงๆ โดยการสอดด้ายเหล่านั้นให้เป็น หลายสีหลายลวดลายตามต้องการ การสอดด้ายสีเป็นลวดลายนี้ต้องใช้ไม้ไผ่ หรือชนเเมนช่วยในการ สอด เมื่อสอดด้ายลวดลายได้แล้วก็ทอด้วยเส้นพุ่งสีพื้นสลับกันไป^{๖๖}

การประดิษฐ์ลวดลายดังกล่าว มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละถิ่น แต่ละกลุ่มต่าง กันออกไป ดังอาจแบ่งออกได้เป็นสี่กลุ่มใหญ่ๆ คือ

กลุ่มชนที่มีเชื้อสาย **ไทยวน** และ **ไทลื้อ** ในบริเวณล้านนาหรือภาคเหนือ ทอผ้าด้วยวิธี **ยกดอก** และวิธี **จก** บริเวณที่มีชื่อได้แก่ ที่จังหวัดเชียงใหม่และเชียงราย เป็นต้น

จากภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏตามโบสถ์วิหาร แสดงให้เห็นว่าชาวล้านนามีการทอผ้า ชนิดนี้มาเป็นเวลาช้านาน ชนพื้นเมืองล้านนาเป็นชนลวดลายทอด้วยวิธีธรรมดาเป็นแถบสีรอบ ลำตัว แต่ถ้าเป็นผ้าที่หุงในโอกาสพิเศษจะนิยมทอเชิงขึ้นหรือตีนขึ้นให้มีความงดงามเป็นพิเศษ โดยใช้การจกเป็นลวดลายเรียกว่า **“ตีนจก”** และเรียกผ้าขึ้นที่ตกแต่งในลักษณะนี้ว่า **“ขึ้นตีนจก”** ซึ่ง มีทั้งที่เป็นฝีมือของชาวบ้านทั่วไปประดิษฐ์ไว้ใช้เอง และขึ้นตีนจกสำหรับคนชั้นสูงหรือเจ้านายซึ่ง นิยมทอเป็นผ้าไหมยกดอกต่อตีนขึ้นด้วยจก นิยมทอกันตามคุ้มของเจ้านายทางเหนือ

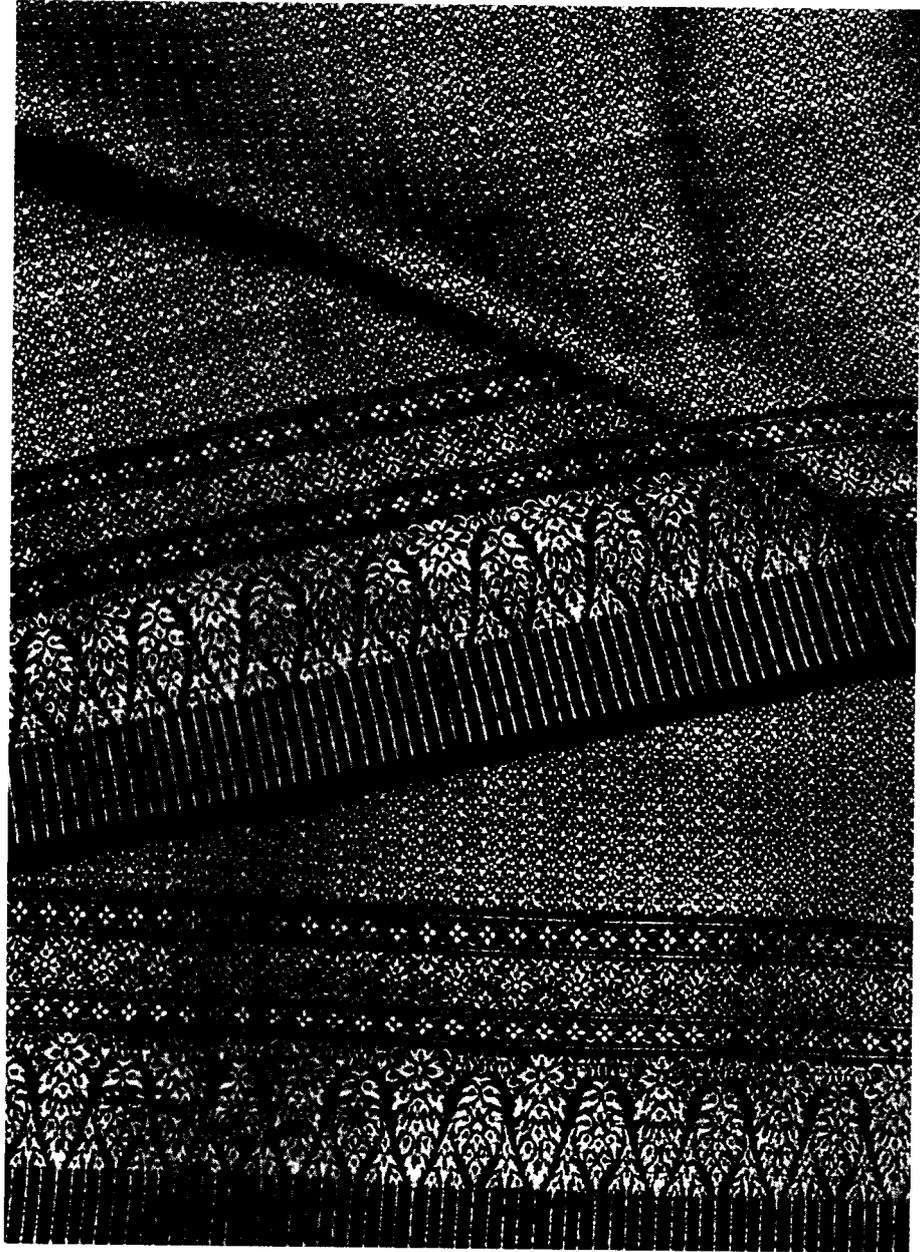
กลุ่มชนที่มีเชื้อสาย **ไท-ลาว** ในภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทอผ้า ด้วยวิธี **ขีด** เช่น ที่จังหวัดอุบลราชธานีและอุดรธานี ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กลุ่มชนเชื้อสาย **เขมร** ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทอผ้าด้วยวิธี **มัดหมี่** ผ้ามัดหมี่ ที่ถือว่ามีคุณภาพคือผ้าประเภทนี้จากทางภาคอีสานใต้ ได้แก่ จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่ง น่าจะได้อิทธิพลจากการทอผ้าปุมของเขมร ซึ่งเป็นผ้าทอด้วยวิธีมัดหมี่ที่มีคุณภาพและลวดลายสวยงามเป็นอย่างยิ่ง

กลุ่มชนเชื้อสาย **มลายู** ทางภาคใต้ ทอผ้าด้วยวิธี **ยกดอก** บริเวณที่มีชื่อในเรื่องผ้าทอพื้นเมือง ได้แก่ ที่เกาะยอ จังหวัดสงขลา พุมเรียง จังหวัดสุราษฎร์ธานี และจังหวัดนครศรีธรรมราช

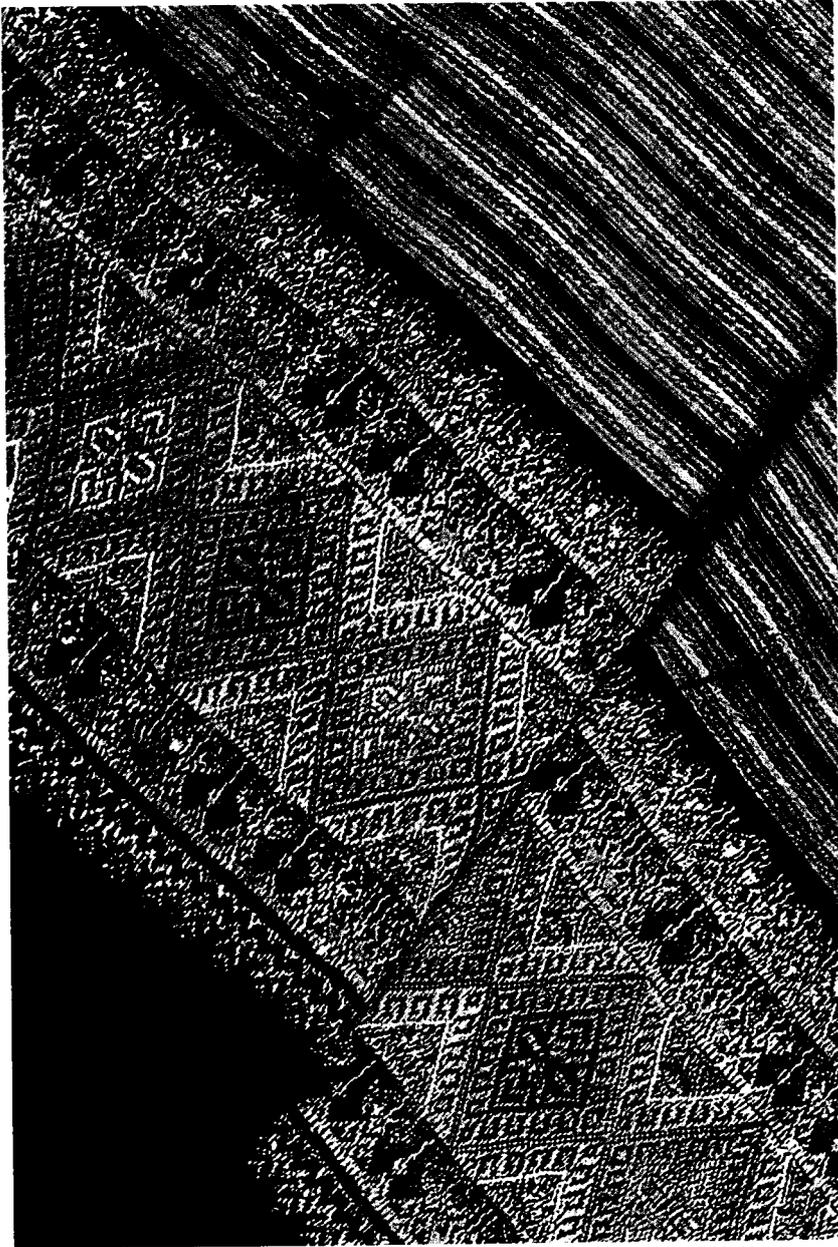
กลุ่มชนเชื้อสาย **ผู้ไท** ในแถบจังหวัดกาฬสินธุ์นิยมทอผ้าด้วยวิธี **จก** ซึ่งมีลักษณะและสีเส้น เฉพาะ กล่าวคือใช้วิธีจกไหมสีต่างๆ ลงบนผ้าไหมพื้นสีแดงเพื่อทำเป็นผ้าสไบหรือที่เรียกในภาษาถิ่น เรียกว่าผ้าเปียง หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า **“ผ้าแพรวา”** และยังทอเป็นผ้าคลุมศีรษะที่เรียกว่า **“ผ้าแพรมน”** อีกด้วย เป็นผ้าที่สตรีชาวภูไทนิยมใช้แต่งกายในงานเทศกาลและงานบุญ

ข้อที่น่าสังเกตก็คือไม่พบหลักฐานว่า คนไทยภาคกลางมีการทอผ้าที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ตัวแต่ประการใด แต่ปรากฏหลักฐานว่าอย่างน้อยที่สุด ก็มีการทอผ้าฝ้ายด้วยวิธีการทอแบบ **พื้นฐาน**^{๖๗}

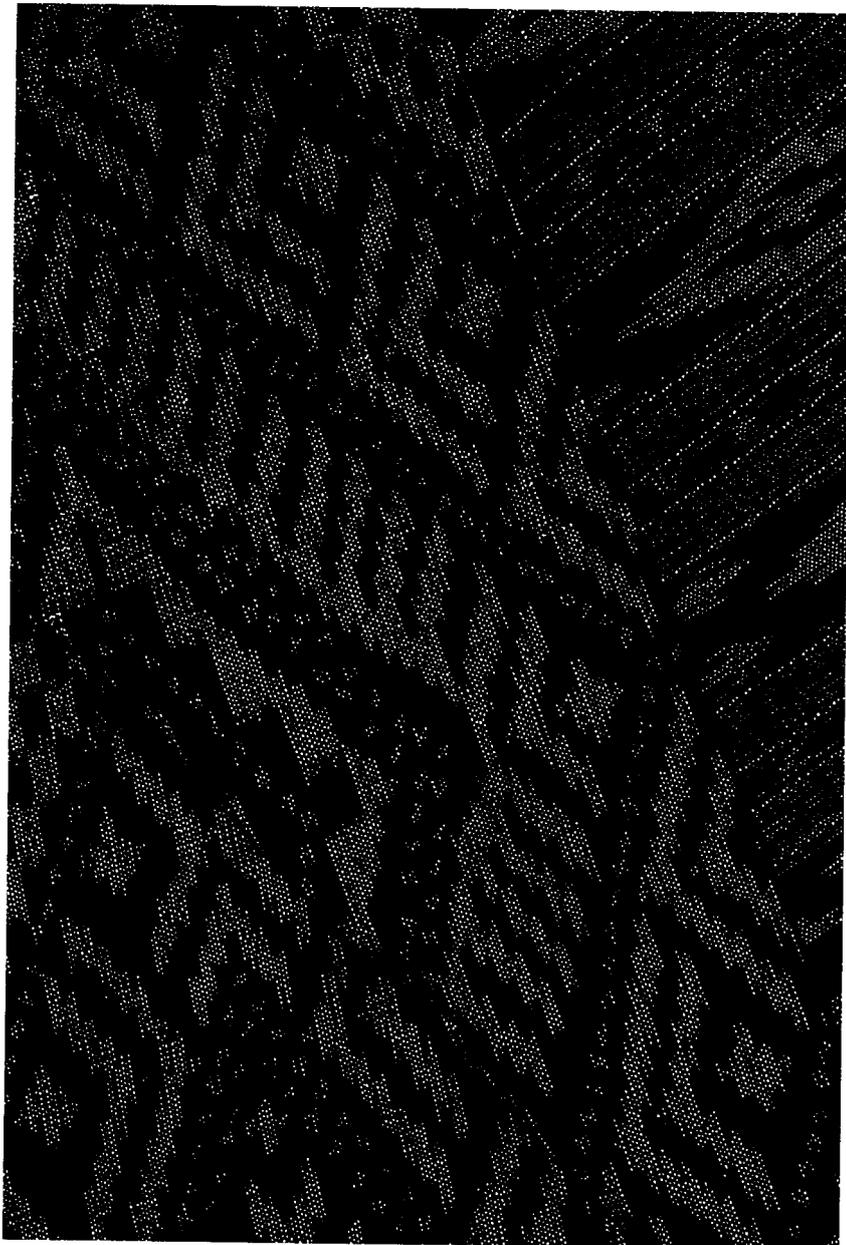
ผ้ายกทองลายตาตึกแถม เป็นผ้านุ่งจีบสำหรับสตรีชั้นสูง

ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

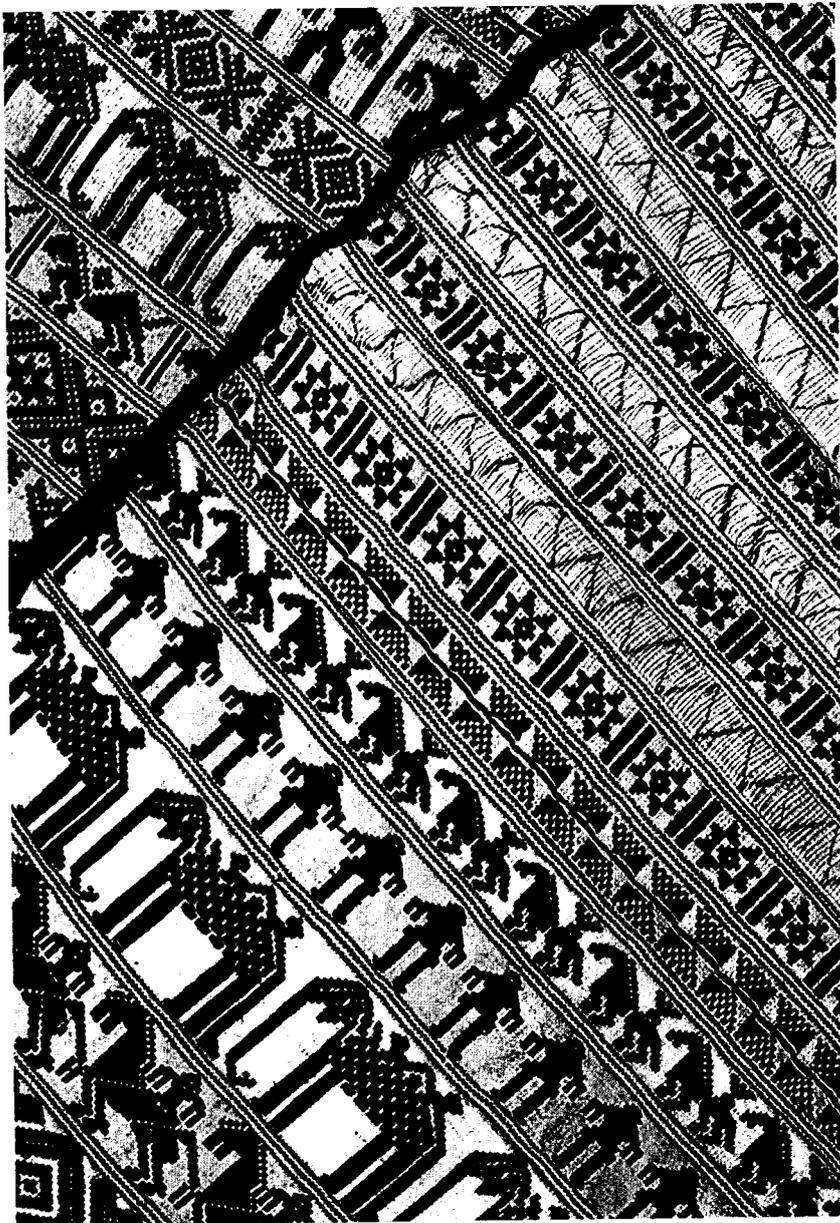
ผ้าจกแม่แจ่ม เชียงใหม่ เป็นผ้าชิ้นสำหรับสตรีภาคเหนือตัวชิ้นเป็นฝ้าย
เชิงชิ้นเป็นจกยกเงิน

ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

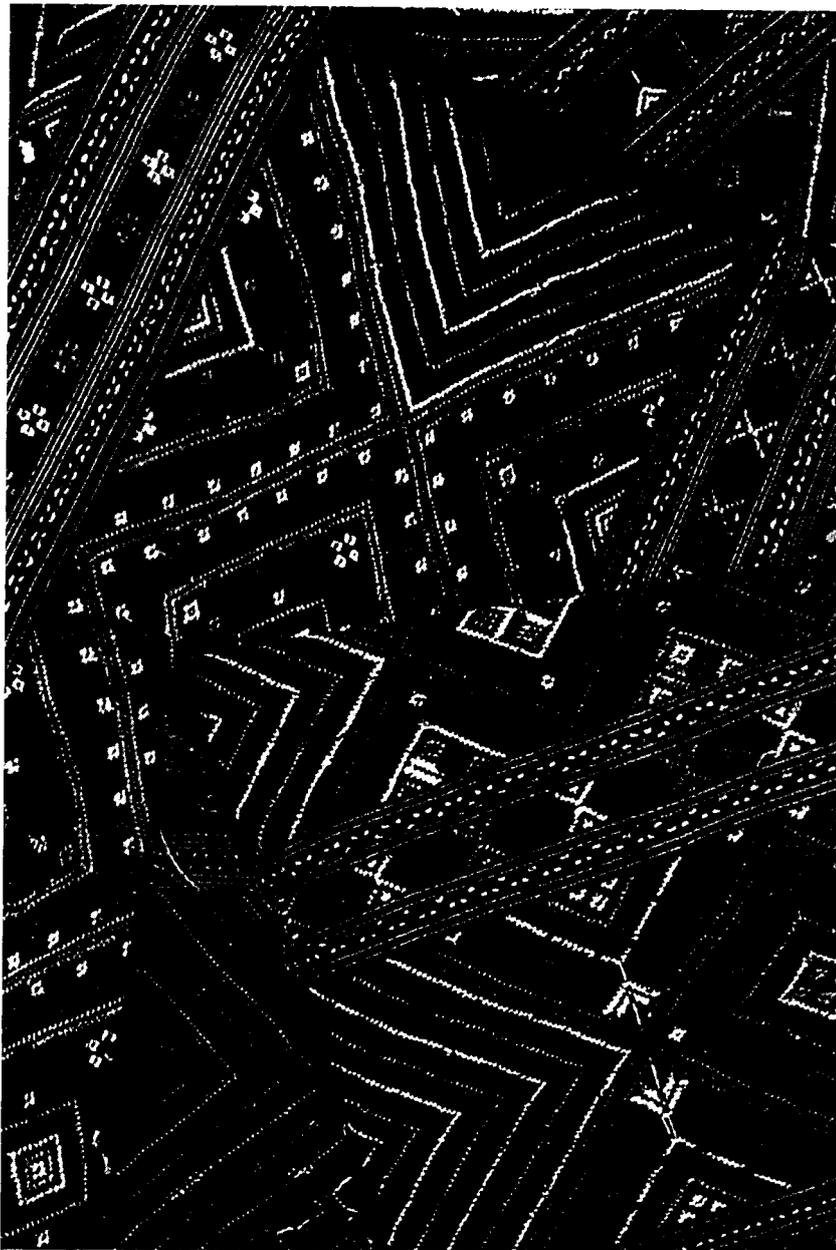

ผ้ามัดหมี่คราม พังโคน สกลนคร เป็นผ้านุ่งสำหรับสตรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ย้อมสีจากต้นคราม

ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

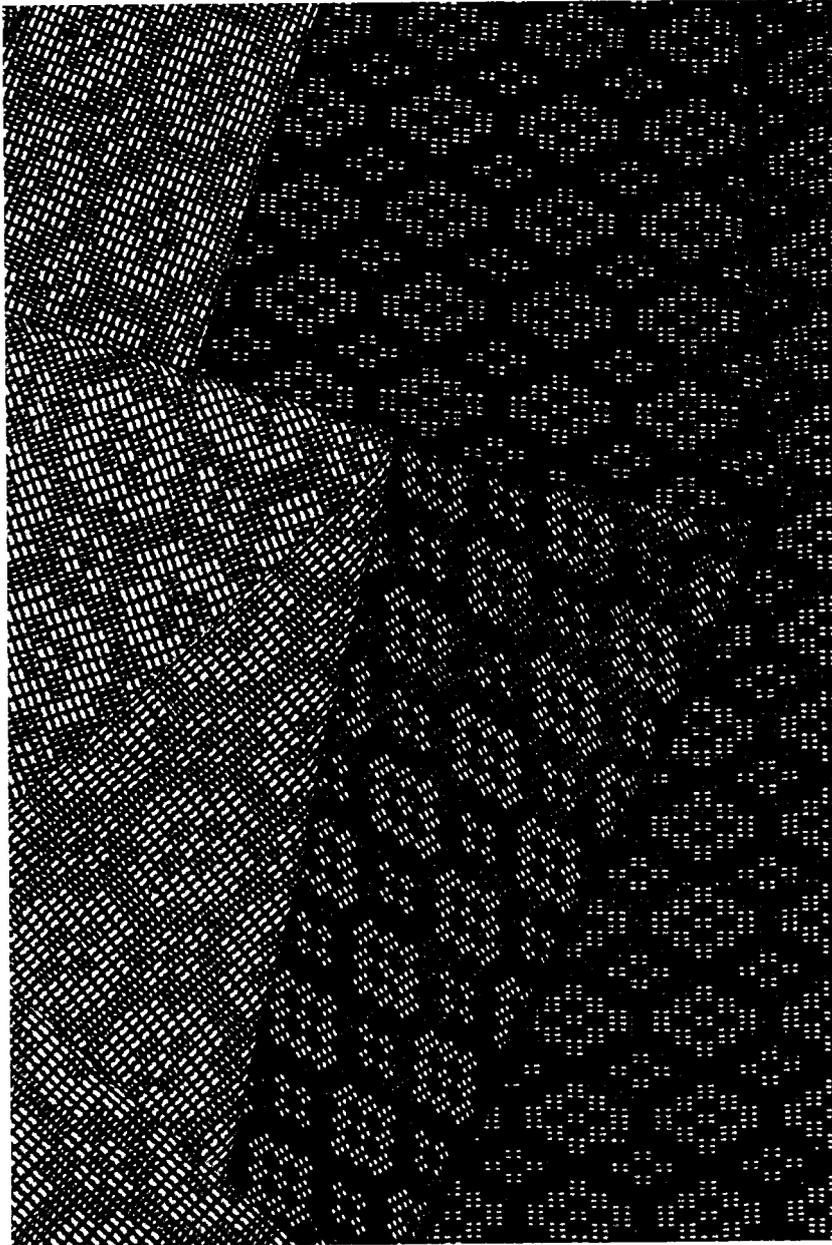

ผ้าทอด้วยวิธีชิต เป็นลวดลายดอกไม้และสัตว์ต่างๆ
ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

ผ้าไหมแพรวา จากกาฬสินธุ์ เป็นผ้าสไบสำหรับสตรี

ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

ผ้าทอพุมเรียง สุราษฎร์ธานี เป็นผ้าทอยกดอกลายราชวัตร เป็นผ้านุ่ง
สำหรับสตรีในภาคใต้และเป็นที่นิยมของสตรีในภาคกลางด้วย
ภาพจาก : ปฏิทินประจำปี ๒๕๓๑ บริษัท บุญรอด บริวเวอรี่ จำกัด

๔. ลวดลายของผ้าพื้นเมือง

การประดิษฐ์ลวดลายผ้า ไม่ว่าจะด้วยวิธีย้อมสีให้เกิดลวดลายและด้วยเทคนิคการทอต่าง ๆ กันมานี้ นิยมทำลวดลายที่อาจแบ่งได้เป็นสามกลุ่ม คือ

ลายเรขาคณิต เช่น ลายสามเหลี่ยม สี่เหลี่ยม ต่างๆ เป็นลายชั้นพื้นฐาน สะดวกต่อการประดิษฐ์ลวดลายในผ้าทอ เพราะลายขัดระหว่างเส้นยืนและเส้นพุ่งมีลักษณะเป็นรูปทรงเรขาคณิตอยู่แล้ว

ลายธรรมชาติ ได้แก่ ลายสัตว์ เช่น ไก่ ช้าง นาค คน เป็นต้น ลายพืช เช่น ต้นสน ดอกไม้ ช่อดอกไม้ รวงข้าว เป็นต้น แสดงถึงความสนใจและความสำคัญของธรรมชาติต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมเกษตรกรรม นำสังเกตว่าในการเลียนแบบลวดลายธรรมชาติในการทอด้วยวิธียก วิธีขีด และวิธีจัก นั้น จะมีลักษณะเป็นรูปทรงเรขาคณิต ขณะที่การทอด้วยวิธีมัดหมี่สามารถทำให้เกิดรูปทรงที่ใกล้เคียงธรรมชาติมากกว่า

ลายวัตถุเครื่องใช้ เช่น ลายเชิงเทียน ลายขอ ลายปราสาท เป็นต้น เป็นการนำวัตถุเครื่องใช้ในวิถีชีวิตประจำวัน หรือสิ่งก่อสร้างที่สำคัญในทัศนะของชุมชนนั้นๆ มาประดิษฐ์ลวดลายจำลองไว้ในผืนผ้า

สตรีชั้นสูงกับการใช้สอยผ้าทอพื้นเมือง

นอกจากการทอผ้าเพื่อใช้สอยในครอบครัวและซื้อขายแลกเปลี่ยนกันชุมชนแล้ว มีหลักฐานว่าคนชั้นสูงในชนกลางได้ใช้สอยผ้าจากท้องถิ่นด้วย นอกเหนือจากการใช้ผ้าจากต่างประเทศดังกล่าวมาแล้ว ดังปรากฏว่าเอกสารจากหอหลวงสมัยอยุธยาได้กล่าวถึงผ้าจากภาคอีสาน ซึ่งนำมาจำหน่ายที่อยุธยาโดยผ่านมาจากจังหวัดนครราชสีมา ดังความว่า

“...ที่บ้านศาลาเกวียนนั้น มีศาลาทำห้องสองหลังสำหรับเกวียนเมืองนครราชสีมา บรรทุกสินค้าต่างๆ คือน้ำรัก ซีผึ้ง ปักนก ผ้าตาราง ผ้าลายบัวสี่คืบหน้าเก็บทอง ผ้าตาบัวปก ตาเล็ดงา หนังเนื้อ เอ็นเนื้อ เนื้อแผ่น ครั่ง ไหม กายาน ดีบุก หน่อ งา ของป่าต่างๆ”

เอกสารจากหอหลวงอีกตอนหนึ่ง ยังกล่าวถึงตลาดย่านค้าขายในตัวเมืองอยุธยา ปรากฏร้านขายผ้าไหมซึ่งวางขายทั้งไหมลาว ไหมเขมร และไหมโคราช แสดงให้เห็นว่าผ้าไหมภาคอีสานเป็นที่รู้จักของชาวกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างดี “ถนนย่านป่าไหมและย่านป่าเหล็กต่อกัน อยู่คนละฟาก ถนนซีกหนึ่งมีร้านขายไหมกรุยพัน ไหมเบญจพรรณ ไหมลาว ไหมเขมร ไหมโคราช”

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า แม้ผ้าจากภาคอีสานจะผลิตขึ้นเพื่อใช้สอยในครัวเรือนแต่ก็คงผลิตได้มากเกินความต้องการใช้สอยในท้องถิ่น จึงเป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่ส่งมาขายยังกรุงศรีอยุธยา นอก

จากนี้ยังน่าจะเป็นสินค้าที่สำคัญและมีคุณภาพ จนกระทั่งชาวกรุงศรีอยุธยารู้จักคุณภาพและแหล่งผลิตดังกล่าว

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น การส่งสินค้าผ้าจากภูมิภาคเข้ามาขายในตลาดกรุงเทพฯ น่าจะยังคงดำเนินอย่างต่อเนื่องจากสมัยอยุธยา และนอกจากการส่งผ้าเข้ามาขายแล้วยังปรากฏเอกสารที่ชี้ให้เห็นว่า รัฐได้เกณฑ์ผ้าจากหัวเมืองในโอกาสต่างๆ ด้วย ดังปรากฏข้อความในเอกสารตัวเขียนในส่วนที่เป็นเอกสารของรัฐว่า มีการเกณฑ์ผ้าขาวจากหัวเมืองต่างๆ ผ้าขาวในเอกสารดังกล่าวน่าจะหมายถึงผ้าฝ้ายทอมือ การเกณฑ์ผ้าดังกล่าวนี้มีทั้งในลักษณะการเกณฑ์ส่วยตามกำหนดเวลาและการเกณฑ์เฉพาะโอกาส ดังเช่น ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการเกณฑ์ผ้าขาวจากหัวเมืองต่างๆ เพื่อนำมาย้อมเป็นสบงจีวรถวายพระในงานพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย พระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังความในสารตราเจ้าพระยาจักรีใน พ.ศ. ๒๓๔๒ ถึงเจ้าเมืองและกรมการเมืองรวมทั้งสิ้น ๓๖ หัวเมืองซึ่งเป็นเมืองในความควบคุมของฝ่ายมหาดไทย เพื่อให้หัวเมืองเหล่านั้นจัดส่งผ้าขาวลงไปกรุงเทพฯ เพื่อใช้ในพระราชพิธีดังกล่าวและยังเรียกเกณฑ์ขมิ้นซึ่งคงจะเพื่อนำมาย้อมจีวรด้วย หัวเมืองดังกล่าวมีทั้งในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น *กรุงเก่า [อยุธยา]* *ราชบุรี* *อ่างทอง* *ลพบุรี* *อุทัยธานี* *นครสวรรค์* *พิษณุโลก* *พิจิตร* *สุโขทัย* เป็นต้น^{๓๐}

นอกเหนือจากการเกณฑ์ผ้าในโอกาสพิเศษดังกล่าวข้างต้น ยังปรากฏหลักฐานว่ารัฐเกณฑ์ผ้าขาวจากภูมิภาคต่างๆ เป็นส่วยที่ราษฎรต้องส่งเป็นประจำทุกปีอีกด้วยดังที่เรียกว่า “*ส่วยผ้าขาว*” ข้อที่น่าสังเกตก็คือการเกณฑ์ผ้าจากหัวเมืองนั้น นิยมเกณฑ์ผ้าขาวเพื่อนำมาย้อมสีในส่วนกลาง ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะการย้อมสีในส่วนกลางมีคุณภาพมากกว่า เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ราชสำนักกรุงเทพฯ กำหนดให้บางเมืองแยกไพร่จำนวนหนึ่งออกมาทำส่วยผ้าขาว ซึ่งเรียกว่า “*เลกผ้าขาว*” คือเมืองสุพรรณภูมิ (ปัจจุบันคืออำเภอหนึ่งของจังหวัดร้อยเอ็ด) ให้มีเลกผ้าขาว ๔๔ คน เมืองอุบลฯ ให้มีเลกผ้าขาว ๑๐ คน เมืองร้อยเอ็ดให้มีเลกผ้าขาว ๑๒ คน เมืองชลบท (ปัจจุบันคืออำเภอชนบทจังหวัดขอนแก่น) ให้มีเลกผ้าขาว ๑๓ คน เมืองยโสธรให้มีเลกผ้าขาว ๑๒๖ คน โดยให้ส่งผ้าขาวปีละ ๖ ผืนต่อคน หากส่งเป็นเงินแทนให้คิดเป็นอัตราผืนละ ๑ บาท^{๓๑}

นอกจากนี้ในบางครั้งก็มีการซื้อผ้าขาวจากราษฎรด้วย ดังความในสารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงเมืองนครศรีธรรมราชใน พ.ศ. ๒๓๖๐ ให้ใช้เงินส่วยสาอากรซื้อผ้าขาวจากราษฎรส่งเข้ากรุงเทพฯ เพื่อนำมาทำสบงจีวรถวายพระ โดยให้ซื้อตามราคาหลวง คือ ผ้าขนาดใหญ่ยาวหกศอกกว้างสองศอกแปดนิ้ว ราคาผืนละสามสลึงเฟื้อง ผ้าขนาดกลางยาวหกศอกสี่นิ้วกว้างสองศอกสี่นิ้ว ราคาผืนละสามสลึง และผ้าขนาดเล็กยาวหกศอกกว้างสองศอก ราคาผืนละสองสลึงเฟื้อง^{๓๒}

แม้ว่าในการแต่งกายของคนชั้นสูงนั้น จะใช้ผ้าบางส่วนจากต่างประเทศดังกล่าวไปแล้วแต่มีบางส่วนที่เป็นผ้าพื้นเมือง เช่นผ้าที่ทอด้วยวิธียกดอกหรือที่เรียกว่า “ผ้ายก” ซึ่งใช้เป็นผ้าถุงทั้งของบุรุษและสตรีชั้นสูงนั้น มีหลักฐานว่าในสมัยนี้ได้มีการเกณฑ์ผ้าชนิดดังกล่าวจากเมืองนครศรีธรรมราช และมีการส่งทองไปจากส่วนกลางเพื่อใช้ในการทอผ้ายกดังกล่าวเป็นผ้ายกทอง^{๗๖}

ปรากฏเพลงกล่อมเด็กเป็นภาษาถิ่น มีเนื้อหาเกี่ยวกับความมีชื่อเสียงของผ้าเมืองนครศรีธรรมราช ความว่า

ไปเมืองคอนเทอ	ไปซื้อผ้าลายทองสลับ
ซื้อมาทั้งพับ	สลับทองห่างห่าง
หยิบนุ่งหยิบห่ม	ให้สมขุนนาง
สลับทองห่างห่าง	ทุกหมู่ขุนนางนุ่งเอ๋ย ^{๗๗}

เกี่ยวกับการทอผ้ายก มีหลักฐานว่า ชาวเมืองนครศรีธรรมราชได้แบบอย่างมาจากเมืองไทรบุรี กล่าวคือใน พ.ศ.๒๓๕๔ เมืองไทรบุรีคิดกบฏ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชคือ เจ้าพระยานคร (น้อย) ได้ยกทัพไปปราบปรามและในการยกทัพกลับ ได้กวาดต้อนครอบครัวเขลยเข้ามาয়งนครศรีธรรมราชเป็นจำนวนมาก ซึ่งรวมทั้งช่างหลายจำพวก ดังเช่น ช่างปั้นหล่อโลหะผสม ช่างทอง ช่างเงิน และช่างทอผ้า ชาวไทรบุรีที่เป็นช่างทอผ้าเหล่านี้ ได้มาเป็นครูสอนให้ชาวเมืองนครศรีธรรมราชรู้จักทอผ้ายกจนมีชื่อเสียงมาก ดังกล่าวมาแล้ว^{๗๘}

นอกจากนี้ แม้ไม่พบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรว่า ส่วนกลางสั่งผ้ายกจากทางเหนือ แต่ก็น่าจะมีการใช้สอยผ้ายกจากภูมิภาคดังกล่าว ในการแต่งกายของคนชั้นสูงในส่วนกลางด้วย เพราะชุมชนในทางภาคเหนือมีชื่อในการทอผ้าชนิดนี้มาเป็นเวลาช้านาน

ควรกล่าวด้วยว่า ในการแต่งกายลำลองของสตรีชั้นสูงนั้น ก็ปรากฏหลักฐานว่า นอกจากการใช้ผ้าแพรจากจีนแล้ว ยังมีการใช้ผ้าที่เรียกว่า “ผ้าขาวม้า” ห่มเป็นผ้าแถบพันอกด้วย^{๗๙} จากการที่เรียกว่าผ้าขาวม้า ซึ่งต่างจากการเรียกผ้าแพรจากเมืองจีน จึงสันนิษฐานได้ว่าผ้าขาวม้าสำหรับทำผ้าคาดอกในโอกาสแต่งกายลำลองของสตรีชั้นสูง น่าจะเป็นผ้าพื้นเมืองประเภทผ้าฝ้ายทอมือนั่นเอง เนื่องจากผ้าชนิดดังกล่าวมีราคาถูกกว่าผ้าแพรจากเมืองจีนมาก จึงใช้ในโอกาสลำลองดังกล่าว อาจเป็นผ้าฝ้ายสีธรรมชาติ ที่นำมาย้อมสีที่เหมาะสมสำหรับเป็นผ้าแถบพันอกของสตรี ทั้งนี้เพราะการย้อมสีในส่วนกลาง มีคุณภาพกว่าการย้อมสีในหัวเมือง

น่าสังเกตว่า ในสังคมจารีตซึ่งมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ คือมีการผลิตสิ่งของเพื่อใช้ในชุมชน หรือแลกเปลี่ยนสิ่งที่เป็นอื่น ๆ ควบคู่ไปกับการซื้อขายกันบ้าง เล็กๆ น้อยๆ หัตถกรรมประเภทผ้าซึ่งทอเป็นลวดลายอย่างประณีต ใช้เวลาและมีมืออย่างมากมาย นั้น มีค่าเทียบเคียงได้กับเงินทอง จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่สอง จะเห็นได้ว่า ในบางปีหากไม่มีเงินใน

ท้องพระคลังมากพอที่จะพระราชทานผ้าชนิดต่างๆ แก่เจ้านายและขุนนางแทนเบี้ยหวัด^{๓๖} นอกจากนี้ ในโอกาสที่เจ้านาย ขุนนางหรือนางใน ทำความดีความชอบ ก็จะได้รับพระราชทานสิ่งของรวมทั้ง ผ้าด้วย ดังเช่นในวรรณกรรมเรื่อง **ขุนช้างขุนแผน** นั้น เมื่อพระมหากษัตริย์ในท้องเรื่อง รับนางสร้อยทองพระราชธิดาเมืองล้านช้างเป็นสนม ได้พระราชทานสิ่งของที่มีราคารวมทั้งผ้า ได้แก่ ผ้ายกทองและผ้าสไบกรองทอง ดังความว่า

จึงตรัสสั่งคลังในพนักงาน	ให้จัดของพระราชทานตามที่
หีบหมากทองลงยาราชาวดี	เงินยี่สิบชั่งทั้งชั้นทอง
แหวนเรือนรังแตนทั้งแหวนงู	ตุ้มหุระย้าเพชรก่อง
ผ้ายกทองยกไหมสไบกรอง	ทั้งสิ่งของส่วนพี่เลี้ยงกัลยา ^{๓๗}

ในวรรณกรรมเรื่อง **ขุนช้างขุนแผน** ยังปรากฏความเปรียบเทียบความรักกับคุณค่าของผ้า ดังความว่า

อุปมาเหมือนผ้าที่นุ่งห่ม	ชื่อใหม่ก็นิยมว่าเจ็ดฉันท
ยามขัดสนจนมาสารพัน	ผืนนั้นนุ่งซ้ำประจำกาย
ครั้งได้อื่นผืนใหม่เข้ามาผลัด	ก็เหวอะหืดขัดกรุยทำดูจาย
เป็นสองผืนขึ้นจิตติดสบาย	นุ่งห่มกรุยกรายทุกเวลา
ก็เหมือนกันกับหมายไม่วายรัก	ที่เก่าก่อนแล้วชักประเชิญหน้า
ลงประเชิญแล้วก็เมินทุกเวลา	ลงเป็นผ้าซุบอาบไม่เอื้อเพื่อ ^{๓๘}

ในอีกตอนหนึ่ง ขุนแผนตัวเอกของเรื่องเปรียบเทียบนางพิมพิลาไลยซึ่งเป็นตัวเอกฝ่ายหญิงว่า นางนั้นมีคุณค่าเปรียบดังผ้าที่ทออย่างประณีตยอมเป็นสิ่งที่มีความมากแม้จะใช้สอยมานานก็ยังเป็นที่นิยมชมชอบของเจ้าของ ทั้งนี้แสดงว่าผ้าที่ทออย่างประณีต เช่น ผ้ายกทองนั้น มิใช่เป็นสิ่งที่ซื้อหามาได้โดยง่าย ดังความว่า

เป็นยกทองต้องตาอาลัย	มิใช่ตาบัวปกแลเมลิ้งดา
กว่าจะได้ห่มนุ่งบำรุงกาย	มิใช่จ่ายต่อตามกันหนักหนา
กับอึ่งก็แพงแรงราคา	ถึงเก่าแล้วก็อุตส่าห์ถนอมชม
ประจงใส่หีบหอมถนอมไว้	เริ่มมีงานการใหญ่เป็นการสม
จึงหยิบคลี่ด้วยเป็นที่คนนิยม	แล้วอบรมกลิ้งฟุ้งจรุงใจ ^{๓๙}

วรรณกรรมในสมัยนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่า ผ้านุ่งผ้าห่มนั้นอาจแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราได้ในคราวจำเป็น ดังความใน **สุภาสิตสอนหญิง** ของสุนทรภู่ที่ว่า หากสตรีผู้ใดมีสามีเป็นนักเลงพนัน ก็อาจจะทำให้ทรัพย์สินสมบัติของครอบครัว รวมทั้งผ้าผ่อนหมดสิ้นไป ดังความว่า

มีข้าวของเคยผูกให้ลูกเต้า
ลงชั้นว่าผ้าผ่อนท่อนสไบ

ก็เบียนเอาสิ้นสุดหาหยุดไม่
เอาไปไขว่เล่นโปจนโซโทรม^{๑๖}

กล่าวโดยสรุป ในสังคมจารีตสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รูปแบบการแต่งกายของสตรีชั้นสูง และสตรีสามัญชนมิได้แตกต่างกันมากนัก สตรีชั้นสูงจึงเน้นความสำคัญของการแต่งกาย ในด้าน คุณภาพและความสวยงามของผ้า ตลอดจนเครื่องประดับอันสูงค่า สำหรับสตรีสามัญชน จากภาระ หน้าที่หลายประการจึงต้องแต่งกายให้เหมาะสมกับการทำงานเหล่านั้น เมื่อมีงานในเทศกาลต่างๆ หรือเมื่อไปวัด สตรีสามัญจึงจะแต่งกายพิถีพิถันกว่าปกติ โดยใช้ผ้าที่ทอเก็บรักษาไว้เป็นพิเศษ มี ลีลนและลวดลายสวยงาม การทอผ้าถือเป็นหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของสตรี โดยได้รับการถ่ายทอด จากมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ นับเป็นงานนอกฤดูทำนาที่มีความจำเป็นต่อความเป็นอยู่ในลักษณะ เศรษฐกิจแบบยังชีพ วัตถุประสงค์ในการทอผ้าได้แก่ฝ้ายและไหม ย้อมด้วยสีจากธรรมชาติและประดิษฐ์ ลวดลายจากสิ่งแวดล้อม อันสะท้อนความผูกพันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

รายการอ้างอิงท้ายบทที่ ๒

๑. กฎหมายตราสามดวง, (กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), น. ๑๐๘.
๒. พิพาดา ยั่งเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๓๙๔, (สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), น. ๘-๙.
๓. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, (องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), น. ๓๐๘.
๔. สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ” วารสารอักษรศาสตร์, (ม.ค.-มี.ย. ๒๕๓๕), น. ๒.
๕. เรื่องเดิม
๖. Craig J. Reynolds, “A Nineteen Century Thai Buddhist Defense of Polygamy and Some Remarks on the Social History of Women in Thailand” 7th IAHA Conference Proceedings, (Bangkok: Chulalongkorn University Press, 1973), p. ๓๔๘.
๗. เรื่องเดิม
๘. กฎหมายตราสามดวง, น. ๕๙๔.
๙. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา, (ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๑๔), น. ๕.
๑๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, (องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), น. ๑๔๒.
๑๑. หสข. แผนกเอกสารโบราณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑.
๑๒. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ผ้าไทย พัฒนาการทางอุตสาหกรรมและสังคม, (บริษัทเงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๒), น. ๕๙.
๑๓. เรื่องเดิม
๑๔. สุนทรภู่, พระอภัยมณี, น. ๒๑๒.
๑๕. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ผ้าไทย พัฒนาการทางอุตสาหกรรมและสังคม, น. ๗๐.
๑๖. เรื่องเดิม
๑๗. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สานันสมเด็จ, น. ๑๑๓.
๑๘. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ผ้าไทย พัฒนาการทางอุตสาหกรรมและสังคม, น. ๗๓.
๑๙. กฎหมายตราสามดวง, น. ๔๖.

๒๐. สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, (สันต์ ท. โกมลบุตร แปล พิมพ์ครั้งที่สอง สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๒๐), น. ๑๒๓.
๒๐. เรื่องเดิม
๒๒. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, (สำนักพิมพ์สยามรัฐ, ๒๕๒๓), น. ๔๕.
๒๓. เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, (สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), น. ๑๔.
๒๔. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อีเหนา, น. ๒๒.
๒๕. สุนทรภู่, สุภาชิตสอนสตรี สวัสดิรักษาคำกลอน และเพลงยาวถวายโอวาท, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรีขุนยรรยง กิจจากร, น. ๒๐.
๒๖. เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๒๒.
๒๗. เรื่องเดิม
๒๘. กฎหมายตราสามดวง, น. ๖๔.
๒๙. สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, น. ๑๘๕.
๓๐. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๕๐.
๓๑. เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๑๕.
๓๒. สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, น. ๑๘๓.
๓๓. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อีเหนา, น. ๑๖๕.
๓๔. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, (ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๓), น. ๕๙.
๓๕. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๔๘.
๓๖. สัมภาษณ์ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล โดย ส.ศิริรักษ์, น. ๖๗.
๓๗. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, น. ๖๐.
๓๘. สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, น. ๑๒๕.
๓๙. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารสินสมเด็จ, น. ๑๑๒.
๔๐. สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, น. ๑๔๓.
๔๑. ทรงศักดิ์ ปรารักษ์ประทานพร, ผ้าล้านนา, น. ๒๑.
๔๒. สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, น. ๑๓๑.
๔๓. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, น. ๕๙.
๔๔. เรื่องเดิม, น. ๖๐.
๔๕. กฎหมายตราสามดวง, น. ๖๔.
๔๖. สุนทรภู่, สุภาชิตสอนสตรี สวัสดิรักษาคำกลอน และเพลงยาวถวายโอวาท, (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรีขุนยรรยงกิจจากร), น. ๘.

๔๗. เรื่องเดิม

๔๘. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, “ภูมิปัญญาไทยในอดีต” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์, ๓๘:๒๘ (๑๕-๒๑ ธ.ค. ๒๕๓๕), น. ๕๒-๕๓.
๔๙. ศศิวรรณ ดำรงศิริ, “การวิเคราะห์การออกแบบจากผ้าไทยวน” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาทัศนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), น. ๑๘.
๕๐. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ผ้าไทย, น. ๒๑๖.
๕๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, กฤษณาสอนน้องคำฉันท์, (จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองวันประสูติ ๒๐๐ ปี สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส), น. ๘.
๕๒. คาร์ล บอค, แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง, (เสฐียร พันธรังสี และอัมพรที่ชะระ แปล สำนักพิมพ์ ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๒๙), น. ๑๕๙.
๕๓. นิทรรศการ “ผ้าทอของเผ่าไท...สายใยแห่งความผูกพัน สิ่งทอและประสบการณ์ชีวิตของชาวไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” (ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย สิงหาคม ๒๕๓๕)
๕๔. สุนัย ณ อุบล “ผ้าทอเมืองอุบล” ศิลปวัฒนธรรม, น. ๑๓๒.
๕๕. อุบลศรี อรรถพันธ์, “การศึกษาเรื่องการทอผ้าไหมพุ่มเรียง” (รายงานผลการวิจัย สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒสงขลา, ๒๕๒๙), น. ๒๔.
๕๖. ศศิวรรณ ดำรงศิริ, “การวิเคราะห์การออกแบบจากผ้าไทยวน”, น. ๑๘.
๕๗. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, น. ๗๓.
๕๘. วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, ผ้าอีสาน, (โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๑๖), น. ๑๖.
๕๙. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, “ภูมิปัญญาไทยในอดีต” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์, น. ๕๒-๕๓.
๖๐. คณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทอผ้าศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะศิลปหัตถกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” (รายงานการวิจัยโดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), น. ๔๑.
๖๑. เรื่องเดิม
๖๒. วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ผ้าไทย พัฒนาการทางอุตสาหกรรมและสังคม, น. ๕๕.
๖๓. ทรงศักดิ์ ปรารค์ประทานพร, ผ้าล้านนา, น. ๕๙.
๖๔. สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, น. ๑๒๕.
๖๕. ทรงศักดิ์ ปรารค์ประทานพร, ผ้าล้านนา, น. ๖๐.
๖๖. คณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทอผ้าศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ”, น. ๔๓.
๖๗. หสข. แผนกเอกสารโบราณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑.

๖๘. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดี,
คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, (โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๔), น. ๔.
๖๙. เรื่องเดิม
๗๐. หสช. แผนกเอกสารโบราณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑.
๗๑. หสช. แผนกเอกสารโบราณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๙๔.
๗๒. หสช. แผนกเอกสารโบราณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๘๑.
๗๓. หสช. แผนกเอกสารโบราณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๘๓.
๗๔. วิเชียร ณ นคร และคณะ, นครศรีธรรมราช, โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๑.
๗๕. เรื่องเดิม
๗๖. สัมภาษณ์หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล โดย ส.ศิริรักษ์, น. ๖๔.
๗๗. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, น. ๒๐๔.
๗๘. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, น. ๘๘.
๗๙. เรื่องเดิม, น. ๘๘.
๘๐. เรื่องเดิม, น. ๘๙.
๘๑. สุนทรภู่, สุภาสิตสอนสตรี สวัสดิรักษาคำกลอน และเพลงยาวถวายโอวาท, น. ๘.

บทที่ ๓

ศักราชใหม่เริ่มได้แล้ว

ภาพจาก : เลอ เปอติ จูร์นาล (LE PETIT JOURNAL), ๑๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๙๓

สังคมไทยสมัยปฏิรูป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อๆ มา ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ สยามอยู่ในระยะปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย มีการยกเลิกระบบไพร่และระบบทาส จัดตั้งระบบศาลตามแบบตะวันตก ปฏิรูปการปกครอง การศึกษา กฎหมาย ตลอดจนการปรับปรุงการคมนาคม ในทางด้านเศรษฐกิจ สยามได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับตลาดโลกมากขึ้น จากการเปิดประเทศตามสนธิสัญญาเบาริง ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ทำให้กรุงเทพฯ กลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าของประเทศ ในการติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันตก การส่งออกข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วขณะที่สินค้าจากตะวันตกซึ่งส่วนใหญ่เป็นสินค้าบริโภคหลังไหลเข้ามาในตลาดของสยาม

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมดังกล่าว มีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงในทางโครงสร้างสังคมด้วย ในเวลานี้อาจแบ่งคนในสังคมออกเป็นสามกลุ่ม กล่าวคือ *คนชั้นสูง* ได้แก่เจ้านายและขุนนางระดับสูง *คนชั้นกลาง* ได้แก่ข้าราชการระดับกลางลงไป ตลอดจนเจ้านายและลูกจ้างของธุรกิจใหม่ๆ รวมทั้งนักหนังสือพิมพ์ *คนชั้นล่าง* ได้แก่ ผู้ค้าหาบเร่ คนรับใช้ในบ้าน และลูกจ้างแรงงานรายวัน

กล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคมที่สำคัญในสมัยนี้คือการเกิดคนชั้นกลาง โดยเหตุที่ความรู้สึกนึกคิดของคนชั้นกลางที่มีการศึกษามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางชนบทรรมนิยม ประเพณีและวัฒนธรรมบางประการด้วย ทั้งนี้เนื่องจากความคิดเห็นของคนชั้นกลางที่มีการศึกษาเป็นแรงสนับสนุนสำคัญต่อการริเริ่มเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของคนชั้นสูง โดยเหตุนี้ในเรื่องของการแต่งกายสตรีในสังคมไทยระยะเริ่มสมัยใหม่ จึงต้องแบ่งการพิจารณาเป็นสองกลุ่มตามโครงสร้างสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย ได้แก่ การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและสตรีชั้นกลางระดับสูงจนถึงระดับกลางกลุ่มหนึ่ง การแต่งกายของสตรีสามัญชนซึ่งหมายถึงคนชั้นกลางระดับล่าง ตลอดจนสตรีที่ใช้แรงงานและเกษตรกรอีกกลุ่มหนึ่ง

แม่เรือนสมัยปฏิรูป

ลักษณะทางภูมิปัญญาที่สำคัญของสังคมเริ่มสมัยใหม่ของสยาม ได้แก่การยอมรับในหมู่ปัญญาชนเกี่ยวกับ *แนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคม* ซึ่งได้แก่ความเชื่อที่ว่าควรมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสังคมไทยในด้านต่างๆ อันจะนำประเทศไปสู่ความ *“ศิวิไลซ์”* ทัดเทียมนานาอารยประเทศ โดยมีความเจริญก้าวหน้าของประเทศตะวันตกเป็นแบบอย่างที่สำคัญ อย่างไรก็ตาม นำสังเกตว่าการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมิได้เป็นการเอาอย่างตะวันตกโดยละทิ้งลักษณะความเป็นไทย แท้ที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่ราบรื่นในช่วงเวลานี้ เกิดขึ้นในประเด็นที่เป็นการผสมผสาน

สิ่งใหม่นั้นๆ เข้ากับความเป็นไทย หรืออย่างน้อยที่สุดในประเด็นที่ไม่ขัดกับรากฐานที่สำคัญของสังคมไทย

ตามแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคมดังกล่าว ปัญญาชนชาวไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ ได้ให้คำจำกัดความใหม่แก่บทบาทของผู้หญิงในบ้านเพื่อให้เป็นผลดีต่อความเจริญรุ่งเรืองของประเทศ นอกจากนี้จากวิถีชีวิตบางประการที่เปลี่ยนไปก็เป็นผลให้ผู้หญิงโดยเฉพาะผู้หญิงชั้นสูงและชั้นกลาง ถูกคาดหวังให้ปรับภาระในบ้านให้สอดคล้องไปด้วย นำสังเกตว่าความคาดหวังใหม่ของสังคมต่อบทบาทของผู้หญิงยังคงจำกัดอยู่เฉพาะขอบเขตของงานในบ้าน นั่นก็คือการเป็นเมีย แม่ และ แม่เรือน อย่างไรก็ตามแนวคิดใหม่เน้นที่คุณภาพของหน้าที่เหล่านั้น กล่าวคือ ปัญญาชนของสังคมสมัยปฏิรูปคาดหวังให้ผู้หญิง โดยเฉพาะผู้หญิงในครอบครัวชั้นสูงและชั้นกลาง เป็นภรรยาที่เป็นคู่คิดของสามี และเป็นแม่ที่สามารถให้การศึกษากับลูก เพื่อเพาะผลเมืองที่ดีของชาติ หน้าที่แม่เรือนอีกประการหนึ่งซึ่งถูกเพิ่มเติมขึ้นตามแนวความคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับการปรับเปลี่ยนการแต่งกายสตรี ก็คือหน้าที่ในการสมาคมรับแขกของบิดาและสามี^๖

การเริ่มคุ้นเคยกับวิถีชีวิตแบบตะวันตก ทำให้คนชั้นสูงและชั้นกลางในสมัยนี้ให้ความสำคัญกับการตกแต่งที่อยู่อาศัยมากกว่าคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวตะวันตกร่วมสมัยคนหนึ่งได้บันทึกไว้ว่า บ้านของคนชั้นสูงไทยในสมัยนั้นแบ่งออกเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งตกแต่งแบบไทยและอีกส่วนหนึ่งตกแต่งแบบตะวันตก ในสภาพเช่นนี้ ผู้หญิงในฐานะแม่เรือนจะต้องคุ้นเคยกับวิถีชีวิตของชาวตะวันตกในระดับหนึ่ง เพื่อที่จะสามารถจัดวางและใช้สอยเครื่องเรือนแบบตะวันตกได้อย่างถูกต้อง ยิ่งกว่านั้น หน้าที่ในการต้อนรับแขกและออกงานสังคมตามมารยาทสังคมของสตรีชาวตะวันตกก็เพิ่มความสำคัญขึ้นตามลำดับ

ในสังคมจารีตของไทยนั้น โดยทั่วไปแล้วสตรีมิได้มีบทบาทร่วมอยู่ในวงสนทนาในการต้อนรับแขกที่ไม่สนิทสนมโดยเฉพาะบุรุษ หากสตรีมีหน้าที่ในการดูแลให้บ่าวไพร่จัดอาหารรับรอง ในสังคมสมัยปฏิรูปประเทศปัญญาชนของสังคมได้คาดหวังให้สตรีชั้นสูงและชั้นกลางมีบทบาทในการสมาคมต้อนรับแขก โดยได้แบบอย่างจากบทบาทในด้านนี้ของสตรีตะวันตก นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเนื่องถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สตรีชั้นสูงจึงมีบทบาทในการสมาคมตามอย่างสตรีตะวันตก บทบาทดังกล่าวมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป เริ่มตั้งแต่การต้อนรับมิชชันนารีและแขกเมืองชาวตะวันตก การตามเสด็จไปเยือนต่างประเทศ ตลอดจนไปทำหน้าที่ในต่างประเทศในฐานะภรรยาทูต จนกระทั่งในเวลาต่อมาแม้ในการสมาคมในหมู่คนไทยด้วยกัน สตรีชั้นสูงและชั้นกลางก็ถูกคาดหวังให้มีส่วนร่วมอยู่ด้วย อาจวิเคราะห์ได้ว่าผู้ชายในสมัยปฏิรูปประเทศยอมรับบทบาทด้านนี้ของสตรี เพราะเปรียบเสมือนสัญลักษณ์ของความทันสมัยของบิดาหรือสามีที่ยินยอมให้บุตรหรือภรรยาของตนมีบทบาทด้านนี้ ขณะเดียวกันบทบาท

การสมาคมของสตรีก็เป็นเพียงเรื่องของมารยาทสังคม อันมิได้มีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ในลักษณะเดิมระหว่างบิดากับบุตร หรือสามีกับภรรยามากนัก”

ดังนั้น บทบาทของสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในการสมาคมต้อนรับแขก จึงกลายเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความ “ศิวิไลซ์” ของครอบครัวและของสังคมไทยโดยรวม และจำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนการแต่งกายสตรี เพื่อให้เหมาะสมกับบทบาทดังกล่าว ดังนั้น การแต่งกายสตรีจึงนับเป็นสัญลักษณ์ที่เห็นชัดเจนเป็นรูปธรรม ของความเจริญก้าวหน้าของสังคมตามแบบประเทศตะวันตก ในขณะที่เดียวกันการแต่งกายเป็นสิ่งที่สามารถปรับเปลี่ยนแบบค่อยเป็นค่อยไป เพื่อให้เกิดความผสมผสานกับวัฒนธรรมการแต่งกายแบบเดิม ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาลักษณะเฉพาะบางประการของการแต่งกายแบบจารีตไว้ด้วย

การปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง

ปัญญาชนชายหญิงรวมทั้งองค์พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายสตรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชาวตะวันตกส่วนใหญ่ที่เข้ามาในช่วงเวลานี้มีทัศนะว่า การแต่งกายแบบเดิมของสตรีไทยนั้นบ่งบอกถึงความล้าหลังทางวัฒนธรรม เพราะการนุ่งผ้าห่มผ้าและไว้ผมเปียกนั้นไม่แตกต่างกับการแต่งกายของบุรุษและในขณะที่เดียวกันก็ไม่อาจปกปิดร่างกายให้มิดชิดเช่นเดียวกับลักษณะการแต่งกายของสตรีตะวันตก ตามค่านิยมแบบวิคตอเรียนซึ่งยึดถือกันในสังคมตะวันตกในขณะนั้น^๕ ดังที่สังฆราชปาลเลกัวซ์กล่าวถึงการแต่งกายตามแบบจารีตของสตรีชาวสยามว่า “...หญิงสาวเมื่อแต่งงานแล้วได้ปีสองปี ก็เอาผ้าแถบออกเมื่ออยู่ในบ้าน อันเป็นประเพณีที่ชาวยุโรปตั้งข้อรังเกียจมาก...”^๖

หรือดังที่คาร์ล บอค นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมันกล่าวว่า การแต่งกายของสตรีสยามมิได้แตกต่างจากการแต่งกายของบุรุษ ทำให้ในสายตาของชาวต่างประเทศนั้น ผู้หญิงและผู้ชายไทยคล้ายคลึงกันมาก ซึ่งเป็นความประหลาดใจในเชิงไม่เห็นด้วยสำหรับชาวตะวันตกที่มีค่านิยมเน้นความแตกต่างระหว่างหญิงและชายในหลาย ๆ ด้านรวมทั้งรูปลักษณ์ภายนอก ดังความตอนหนึ่งในบันทึกของคาร์ล บอค ที่กล่าวถึงการแต่งกายของสตรีไทยว่า

ในประเทศสยามนั้น ผู้หญิงและผู้ชายแต่งกายคล้ายกันมาก และยิ่งทั้งสองเพศนี้ นิยมตัดผมสั้นหรือเปิดขึ้นไปแล้วสำหรับคนอื่นทั่วโลกผู้หญิงก็ยิ่งดูเหมือนผู้ชายมากขึ้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อก่อนเข้าสู่สมัยปฏิรูปประเทศนั้น ขณะที่ในบางโอกาสพระองค์มิได้ทรงคล้อยตามคำวิจารณ์ของชาวตะวันตกที่เสนอให้สยามเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมบางประการ ซึ่งทรงพระราชดำริว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วเกินไป หากในเรื่องของการแต่งกายนั้นเป็นตัวอย่างของประเด็นที่ทรงอนุโลมตามควร เริ่ม

ภาพถ่ายเส้นวาดโดยชาวตะวันตก แสดงการแต่งกายแบบสตรีตะวันตก ของพระสนมในพระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพจาก : คาร์ล บอค, แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง

ต้นโดยโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับการแต่งกาย โดยให้เจ้านายและขุนนางสวมเสื้อเข้าเฝ้า ดังตอนหนึ่งของประกาศเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

คนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายเป็นเกลื่อนกลากก็ดี หรือเหงื่อออกมากก็ดี โสโครกนัก ประเทศอื่นที่เป็นประเทศใหญ่ๆ เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา...ก็ประเทศสยามนี้เป็นประเทศใหญ่ รัฐบาลธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะต้องเอาอย่างโบราณที่เป็นชาวป่ามาก่อน ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าทุกคน

ในส่วนของการแต่งกายสตรีนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายฝ่ายในและสตรีในราชสำนักแต่งกายตามแบบอย่างของสตรีตะวันตก ในโอกาสต้อนรับแขกชาวตะวันตก ดังปรากฏในภาพถ่ายและภาพถ่ายเส้นของชาวตะวันตกที่เขียนและถ่ายภาพไว้ ในเรื่องนี้นางแอนนา เลียวโนเวนส์ สตรีชาวอังกฤษซึ่งเข้ามาสอนภาษาอังกฤษในราชสำนักในรัชสมัยนี้เล่าว่า ในครั้งที่ลอร์ด จอห์น เฮย์ ทูตอังกฤษมาเยือนสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้นางแอนนาจัดการแต่งกายสตรีในราชสำนักเป็นแบบยุโรปเพื่อออกรับแขกเมือง

อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนในลักษณะดังกล่าว นับเป็นการแต่งกายแบบสตรียุโรปเพียงชั่วคราวชั่วคราว ในโอกาสที่โปรดเกล้าฯ ให้ออกสมาคมรับแขกชาวตะวันตก ทั้งนี้เพื่อเป็นเครื่องหมายอันเป็นรูปธรรมที่จะแสดงให้เห็นว่า ราชสำนักไทยนั้นสามารถรับรู้และเข้าใจวัฒนธรรมของชาวตะวันตกเป็นอย่างดี แต่มิใช่การเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายที่ใช้ประจำแต่อย่างใด

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ นั้น เป็นช่วงเวลาของการผสมผสานการแต่งกายแบบเดิมและแบบตะวันตก โดยเริ่มจากการเสด็จประพาสเสด็จสิงคโปร์และชวา ใน พ.ศ.๒๓๑๓ เพื่อทอดพระเนตรการปรับปรุงตามแบบตะวันตกในอาณานิคมทั้งสองแห่งดังกล่าว โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการบริวารฝ่ายชายยกเลิกการไว้ผมทรงมหาดไทย ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า

รัชกาลที่ ๕ ทรงปรารภกับท่านผู้ใหญ่ว่า ที่ไทยเรายังไว้ผมมหาดไทยอย่างโบราณ ใช้โกนผมรอบหัว ไว้แต่บนกลางกะบาลนั้น ทำให้ฝรั่งดูหมิ่นไทยว่าเป็นชาวป่าเถื่อน...ทรงพระราชดำริว่าบ้านเมืองเจริญ คงมีฝรั่งเข้ามามากขึ้น ถ้าไว้ผมมหาดไทยอยู่ ฝรั่งก็จะเข้ามาดูหมิ่นถึงในบ้านเมือง ควรจะเลิกประเพณีตัดผมมหาดไทยเสียไว้ผมยาวตัดเป็นทรงเดียวกันทั้งหัวเหมือนอย่างฝรั่ง

เมื่อผู้ชายเลิกไว้ผมมหาดไทยเปลี่ยนไปไว้ทรงผมตามแบบตะวันตกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีพระราชดำริว่าสตรีควรเปลี่ยนทรงผมจากทรงเดิมที่เรียกว่า “ผมปีก” ด้วย โดยทรงชักชวนเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ พระสนมเอกให้เปลี่ยนทรงผมเป็นคนแรก ดังที่สมเด็จพระกรม

พระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า “ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวตรัสชวนอย่างไรไม่ทราบ ปรากฏแต่ว่า เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ทูลรับอาสา แล้วเอาตัวออกหน้าเลิกตัดผมปักไว้ผมยาวก่อนผู้อื่น”^{๑๐}

มีพระราชดำริว่าเสื้อแบบตะวันตกที่มีเสื้อมอกไม่เหมาะกับอากาศของไทย จึงตรัสสั่งให้ช่างฝรั่งทำเสื้ออีกอย่างหนึ่งให้รูปเหมือนอย่างเสื้อใส่ล่าลง แต่ให้ปิดตั้งแต่คอมีตุ้มกลัดตลอดอก เพื่อจะไม่ต้องใส่เสื้อเช็ดด้านในหรือผูกผ้าผูกคอ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) กราบบังคมทูลอาสาตั้งชื่อเสื้อแบบนั้น โดยเอาภาษามคธคำหนึ่งกับภาษาอังกฤษคำหนึ่งผสมกันว่า “ราชแปตแตน” (Raj Patter) แปลว่า แบบหลวง^{๑๑} หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “เสื้อราชปะแตน”

สำหรับการปรับเปลี่ยนการแต่งกายสตรีนั้น แต่เดิมนางในนุ่งจีบและห่มแพรสไบเฉียงในงานพระราชพิธี จนถึงงานบรมราชาภิเษกใน พ.ศ. ๒๔๑๖ โปรดเกล้าฯ ให้ปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกาย กล่าวคือให้คงแบบนุ่งจีบอย่างเดิมไว้แต่สำหรับแต่งกับห่มตาตในงานพระราชพิธีที่ต้องแต่งเต็มยศใหญ่ แต่ในงานพระราชพิธีโดยทั่วไปนั้น ให้นุ่งโจงและใส่เสื้อแขนยาว ชายเสื้อเพียงบันเอว ซึ่งเรียกกันว่า “เสื้อแขนกระบอก” แล้วห่มแพรสไบเฉียงปานอกเสื้อ และให้สวม “เกือกบู๊ต” กับถุงเท้าหุ้มตลอดน่องด้วย^{๑๒}

เมื่อเจ้าชายออสการ์ (Prince Oscar) แห่งประเทศสวีเดน ได้เสด็จมาเยือนเมืองไทยในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๗ นั้น ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี เจ้าชายพระองค์นี้ได้พรรณนาถึงการแต่งพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยความชื่นชม มีใจความว่า

ฉันทแปลกใจ เมื่อเข้ามาเผชิญหน้ากับผู้ที่มีรูปร่างอันอันแบบบาง อายุราวๆ ๑๙ ปี แต่งกายคล้ายมหาดเล็กแต่มีความคิดดีในการแต่งกาย ทำให้ดูหดย้อย แสนจะหุรหุรา เครื่องทรงของพระราชินีซึ่งเข้ากับสิ่งแวดล้อมอย่างวิเศษสุดนั้น ประกอบด้วยฉลองพระองค์โบรเคดสีทองๆ เงินๆ พอดีพระองค์ แขนเป็นจีบๆ ทำด้วยไหมทองมีจุดขาวๆ มีแพรสีเขียวพันรอบพระองค์ ชายด้านหนึ่งพาดบนพระอังสาซ้ายอย่างหลวมๆ ทรงสนับเพลาหรือผ้าทรงแบบเดียวกับที่พวกผู้ชายนุ่ง เป็นสีน้ำเงินแก่กับทอง ทำให้ดูเครื่องแต่งพระองค์ที่ประหลาดแต่สวยงามนี้ครบชุด^{๑๓}

ในเวลาต่อมาได้มีการดัดแปลงตัวเสื้อสตรีด้วยการประดับลูกไม้ และต่อมาเริ่มใช้เสื้อตัดตามแบบตะวันตกสมัยวิกตอเรีย เป็นเสื้อแขนพองส่วนบนใต้คอกลงมาลีบพอดียาวจดข้อมือเรียกว่า “เสื้อแขนหมูแฮม” (leg of mutton) ตัวเสื้อประดับประดาดงามด้วยผ้าลูกไม้หรือติดโบว์เล็กๆ ทั่วตัว เสื้อพอดีตัว คอเสื้อตั้งสูง

น่าสังเกตว่าในการที่สตรีชั้นสูงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เปลี่ยนแปลงมาสวมเสื้อแบบตะวันตกนั้น ได้มีการดัดแปลงการห่มสไบมาเป็นสะพายแพรแทน โดยการนำเอาแพร

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี ในฉลองพระองค์แบบตะวันตก
ทรงแขนหมูแฮม สะพายแพร ผ้าพระภูษาโจงแบบเดิม พระเกศาทรงดอก
กระพุ่ม ถุงพระบาทและฉลองพระบาทแบบตะวันตก
ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

เจ้านายฝ่ายในทรงร่วมสังสรรค์ในสวนศิवालีย์ในพระบรมมหาราชวัง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทุกพระองค์
ฉลองพระองค์ทรงแขนหมูแฮม สะพายแพร ภูษาโจง พระเกษาทรงดอกกระพุ่ม
ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ที่เคยจับตามขวางเพื่อห่มเป็นผ้าสไบ มาจับตามยาวจนเหลือเป็นผืนแคบตรึงให้เหมาะ แล้วสะพายบนบ่าซ้าย รวบชายไว้ที่เอวข้างขวา เป็นที่นิยมกว่าการห่มสไบเฉียง ทั้งนี้เนื่องจากการเสด็จประพาสหัวเมืองในบางโอกาส โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ บุนนาค) พระสนมเอก นำนางในซึ่ม้าตามเสด็จ ซึ่งในเวลาซึ่ม้าจำต้องแก้ไขเครื่องแต่งตัวบ้าง เช่น การห่มสไบแพรเมื่อซึ่ม้าดูไม่สะดวกและเหมาะสม จึงต้องสะพายแพรเส้นเล็กแทนห่มสไบเฉียง ต่อมาเหล่านางในประสงคฺจะแต่งกายเช่นนั้นในเวลาออกรับแขกโดยปกติ เพราะการสะพายแพรไม่ปิดล้อมมากเหมือนห่มสไบเฉียง ทำให้สามารถเห็นเสื้อผ้าที่ตกแต่งงดงามได้มากขึ้น^{๕๔} เจ้าคุณพระประยูรวงศ์จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้นำการแต่งกายสตรีในขณะนั้น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า

สมัยนั้นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์จึงได้เป็นผู้นำแบบแต่งตัว *leader of Fashion* ของนางในอยู่นาน ก็คงเป็นเพราะท่านอยู่ใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัว อาจทูลปรึกษาหารือ พระราชานิยมได้ผิดกับผู้อื่น ท่านออกแบบอย่างใด คนอื่นก็ทำตามโดยไม่รังเกียจ^{๕๕}

สำหรับผ้าโจงกระเบนนั้นนิยมนุ่งผ้ายกดอกเวลาออกงานและนุ่งผ้าลายหรือผ้าพื้นในเวลาปกติ ในด้านเครื่องประดับเปลี่ยนจากสร้อยสังวาลย์และจี้แบบเดิม เป็นเข็มกลัดติดสไบทำรูปแบบอย่างเข็มกลัดติดเสื้อของสตรีตะวันตก ซึ่งออกแบบแล้วสั่งทำจากต่างประเทศ ดังที่เคมป์เบลล์ ชาวตะวันตกซึ่งเข้ามารับราชการในสมัยนี้ได้กล่าวว่า แม้ผู้หญิงชั้นสูงยังคงนุ่งผ้านุ่ง แต่สวมเสื้อแบบตะวันตกตัดเย็บด้วยผ้าไหม ผ้ามีสลินหรือผ้าซาติน ตกแต่งด้วยลูกไม้ รวมทั้งกระดุมและเข็มกลัดราคาแพง^{๕๖}

ปรากฏหลักฐานจากภาพถ่ายว่า ในช่วงนี้เจ้าฝ่ายหญิงในคุ้มเจ้านายทางเหนือและอีสาน ดังเช่น เจ้าดารารัศมี พระราชชายาและเจ้าอุบลวรรณ ทางภาคเหนือและเจ้าเชียงคำ จากอุบลราชธานี ทางอีสาน เป็นต้น ก็สวมเสื้อประดับลูกไม้และนุ่งผ้าขึ้นพื้นเมืองเช่นกัน คาร์ล บอค ซึ่งได้เดินทางไปทางเหนือใน พ.ศ. ๒๔๒๔ ก็ได้บันทึกไว้ว่า สตรีชั้นสูงทางภาคเหนือเริ่มสวมเสื้อแบบตะวันตก^{๕๗} แสดงว่าแนวคิดในการปรับเปลี่ยนการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง ได้เผยแพร่ไปสู่ส่วนภูมิภาคด้วย อย่างไรก็ตาม สตรีชั้นสูงเหล่านี้ยังคงการนุ่งผ้าขึ้นตามวัฒนธรรมเดิมของตน มิได้นุ่งโจงกระเบนดังเช่นราชสำนักกรุงเทพฯ

ในด้านทรงผมนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๑๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสสิงคโปร์ โปรดเกล้าฯ ให้สตรีในราชสำนักเลิกไว้ผมปักมาไว้ผมตามแบบสตรีตะวันตก ทรงผมของสตรีในราชสำนักจึงเปลี่ยนจากผมปักมาเป็นผมยาวประบ่าตามพระราชดำริอยู่ระยะหนึ่ง โดยมีเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ พระสนมเอก เป็นผู้นำในการไว้ผมทรงใหม่ แต่ต่อมาความนิยมกลับเปลี่ยนเป็นการไว้ผมทรงดอกกระพุ่ม คือ ตัดผมทิ้งศีรษะแล้วปล่อยให้ยาวขึ้นเล็กน้อยคล้ายดอกกระพุ่ม เมื่อผมยาวพอดีก็หวีเสียขึ้นไปตรงๆ และตัดพองามเรียกว่า “ผมตัด” หรือ “ผมดอกกระพุ่ม”^{๕๘}

เจ้าดารารัศมี พระราชชายาในรัชกาลที่ ๕ ฉลองพระองค์ระบายลูกไม้แบบตะวันตก
สะพายแพรผ้าโปร่งบางไม้จันทน์เรียกว่า “แพรฝรั่ง” ทรงพระภูษาชั้นริ้วขวาง ตาม
แบบสตรีทางเหนือ

เจ้าเชียงคำ พระราชชายาในพระเจ้าห้องยาเออกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ มณฑลอีสาน ในรัชกาลที่ ๕ สวมเสื้อระบายลูกไม้แบบ
ตะวันตก สะพายแพร ผ้าซิ่นมีลายรี้วในแนวตั้งตามแบบสตรีทางอีสาน
ภาพโดยความเอื้อเฟื้อของ ร.ต.สุนัย ณ อุบล

จะเห็นได้ว่าโดยหลักฐานที่ปรากฏนั้น การปรับเปลี่ยนการแต่งกายเริ่มจากแนวพระราช-
 ดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ พระ-
 สนมเอกเป็นผู้นำแบบเสื้อผ้าและทรงผมในเวลาต่อมาองค์ผู้นำคือสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรม-
 ราช-เทวี และสมเด็จพระศรีพัชรินทรา พระบรมราชินีนาถ ซึ่งพระมเหสีทั้งสองพระองค์นี้ ได้ทรง
 เปลี่ยนฉลองพระองค์ไปตามพระราชนิยมและสมัยนิยม เป็นแบบอย่างแก่สตรีในราชสำนัก

น่าสังเกตว่า โอกาสในการสวมใส่เครื่องแต่งกายแบบใหม่ของสตรีชั้นสูงในสมัยนี้ มิได้
 จำกัดเฉพาะในการต้อนรับแขกต่างประเทศ หากยังรวมถึงการแต่งกายออกนอกพระราชวังหรือใน
 โอกาสมิงงานรื่นเริงเลี้ยง อื่นๆ ในช่วงเวลานี้สตรีเริ่มได้รับการศึกษาในระบบใหม่และเริ่มมีอาชีพ
 นอกบ้าน^{๙๙} โอกาสที่จะแต่งกายแบบใหม่ก็เพิ่มขึ้นด้วย

การเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายสตรีดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่ง-
 กายของฝ่ายชาย โดยโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดแบบเสื้อสำหรับเจ้านายและขุนนางแต่งเข้าเฝ้า เป็นสวม
 เสื้อนอกสีขาว เรียกว่าเสื้อราชปะแตนดังกล่าวมาแล้ว และนุ่งผ้าม่วงโจงกระเบน สวมถุงน่องรองเท้า
 น่าสังเกตว่าจากชื่อของเสื้อที่ตั้งขึ้นดังกล่าวซึ่งเป็นคำประสมระหว่างคำไทยและคำภาษาอังกฤษ
 สะท้อนให้เห็นว่าเป็นการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมเดิมและวัฒนธรรมตะวันตก ความคิดใน
 การปรับเปลี่ยนการแต่งกายสตรีก็ยึดตามแนวนี้ ดังที่ข้าหลวงผู้หนึ่งของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา
 พระบรมราชินีนาถ ได้กล่าวถึงแนวพระราชดำริของพระองค์ในการปรับปรุงการแต่งเครื่องพระองค์
 ตามพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ในลักษณะการผสมผสานระหว่างการ
 แต่งกายสตรีแบบจารีตและแบบตะวันตก มีความตอนหนึ่งว่า

*ทรงปรับปรุงเครื่องพระองค์ให้ค่อยๆ เปลี่ยนจากแบบโบราณเข้าสู่อารยสมัย โดย
 มิได้ทรงทิ้งความงามตามแบบฉบับไทยเสียทีเดียว และทรงนำเอาของใหม่เข้ามา
 ผสมผสานของเก่าให้งดงามขึ้นได้เป็นอย่างดี^{๑๐๐}*

แบบฉลองพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราฯ ในลักษณะผสมผสานแบบไทยและแบบ
 ตะวันตก ได้แก่

ชุดปกติสมัยใหม่ สำหรับเสด็จลงพระราชอุทยานหรือทรงเล่นกีฬาในสนาม หรือเสด็จใน
 เขตพระราชวังหลวง ทรงผ้าพื้นแบบโจงกระเบน ฉลองพระองค์ผ้าลูกไม้หรือผ้าแพรสีอ่อนๆ หรือ
 สีขาวแบบเรียบๆ ตามสมัยนิยม สะพายแพรติดเข็มกลัด ที่เอวคาดเข็มขัดหรือจีบเข้ารูป บางครั้ง
 ห้อยสายนาฬิกาพก สวมถุงน่องโปร่ง รองเท้ามีส้น สีดำหรือขาว

ชุดออกงาน ทรงปรับปรุงการแต่งพระองค์สำหรับทรงออกรับแขกเมืองและในเวลางาน
 พระราชพิธีสำคัญๆ กล่าวคือ ทรงผ้าไหมสีกทองหรือยกเงินมีเชิงชาย จีบหน้าไว้ชายพก คาด
 สายรัดบันพระองค์สายทอง หัวลงยาประดับเพชรพลอยอันงดงามตามแบบจารีต ฉลองพระองค์

คอกลม แขนกระบองหรือจื๊บ ยาวจรดคอพระหัตถ์ ตัดเย็บด้วยผ้าแพร-ไหม-ตาด หรือลูกไม้ มีสไบหมักทับ^{๖๖} ซึ่งบันทึกของข้าหลวงในพระองค์ได้สะท้อนให้เห็นว่า เป็นพระราชประสงค์ที่จะแต่งพระองค์ให้เหมาะสมกับการรับแขกเมืองในสมัยปฏิรูปประเทศ ดังความว่า

เป็นชุดหนึ่งที้นับว่างดงามและเหมาะสมอย่างยิ่งในสมัยที่ทรงปรับปรุงบ้านเมืองด้วยในรัชกาลที่ ๕ นั้น เป็นระยะที่มีแขกต่างประเทศที่เป็นเจ้าชายหญิงทั้งผู้แทนพระองค์พระราชาราชินีแห่งนานาประเทศ เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีหรือมาติดต่อทางการค้าขายระหว่างประเทศมากขึ้นกว่าครั้งแผ่นดินก่อนๆ เป็นอันมาก^{๖๗}

ในด้านเครื่องประดับ ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานและทรงแนะนำวิธีการที่ได้ทอดพระเนตรเห็นตัวอย่างราชินีชาวยุโรปแต่งเครื่องเพชรพลอยต่างๆ มาเพื่อเป็นแนวทางแก่สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทั้งยังทรงแสวงหาเครื่องประดับ เช่น ไข่มุกอันงามและมีค่ายิ่งมาพระราชทาน ซึ่งข้าหลวงในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถมีความเห็นว่า “เป็นพระราชเจตนาที่ใครจะให้สมเด็จพระบรมราชินีของพระองค์ ทรงปรับปรุงการประดับเครื่องอาภรณ์ให้งามเทียมทันพระราชินีในอารยประเทศ”^{๖๘}

เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เป็นช่วงเวลาที่องค์พระมหากษัตริย์และขุนนางรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาจากตะวันตกเข้าบริหารประเทศ จึงมีผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเพิ่มขึ้น พระองค์ทรงเป็นผู้นำให้เกิดค่านิยมอย่างใหม่ในการแต่งกายของสตรีตามแนวพระราชนิยม ซึ่งปรากฏในบทพระราชนิพนธ์หลายเรื่อง ที่ชัดเจนที่สุดคือบทพระราชนิพนธ์เรื่อง “เครื่องหมายแห่งความเจริญรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี”^{๖๙} ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องนั้นนอกเหนือจากพระราชดำริเกี่ยวกับสถานภาพของสตรีแล้ว ยังทรงชี้ให้เห็นว่าการแต่งกายอย่างถูกต้องของสตรีจะเป็นเครื่องหมายที่แสดงว่าสยามเข้าสู่ความเป็นอารยประเทศ ทรงแสดงพระราชนิยมว่าผู้หญิงควร “นุ่งขึ้น พันขาว กล้ามวย”^{๗๐}

การที่พระองค์มีพระราชนิยมในการแต่งกายสตรีดังกล่าว น่าจะเป็นเพราะมีพระราชประสงค์ให้การแต่งกายของสตรีไทย ปรับเปลี่ยนใกล้เคียงกับการแต่งกายของสตรีตะวันตกมากขึ้น ขณะเดียวกันก็ยังคงยึดหลักของการคงความเป็นไทยไว้ด้วย เช่นเดียวกับในรัชกาลก่อน โดยเหตุนี้จึงทรงสนับสนุนให้สตรีไทยนุ่งขึ้นซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับกระโปรงของสตรีชาวตะวันตก เพื่อแทนที่การนุ่งผ้าโจงกระเบนซึ่งดูคล้ายคลึงกับกางเกงของบุรุษ ขณะเดียวกันการนุ่งผ้าขึ้นเป็นเครื่องแต่งกายพื้นเมืองของสตรีไทยในภาคเหนือและภาคอีสานอยู่แล้ว การไว้ผมยาวก็ทำให้ทรงผมของสตรีไทย

ใกล้เคียงกับสตรีตะวันตกมากกว่าทรงดอกกระพุ่มซึ่งใกล้เคียงกับทรงผมของบุรุษ ทั้งการไว้ผมยาวจนเกล้ามวยได้ก็เป็นทรงผมซึ่งเป็นที่นิยมของสตรีในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาแต่ดั้งเดิม รวมทั้งยังเป็นทรงผมของสตรีในส่วนกลางก่อนสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ น่าสังเกตด้วยการชดฟันขาวนั้นทำให้ทัศนะเกี่ยวกับความงามของฟันเริ่มเปลี่ยนจากสมัยจารีตจากความนิยม “**ฟันดำจุนิส**” กลายเป็น “**ฟันขาวดุจไข่มุก**”

น่าสังเกตว่า ในการสนับสนุนให้มีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมบางประการนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงอ้างแบบอย่างจากชาวตะวันตกตามแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคม ดังเช่นในเรื่องการสนับสนุนให้สตรีไว้ผมยาวนั้น ทรงกล่าวว่า ชาวตะวันตกได้วิพากษ์วิจารณ์การตัดผมสั้นของหญิงไทยเป็นอย่างมาก ดังความในบทพระราชนิพนธ์ตอนหนึ่งว่า

หนังสือพิมพ์ทุกฉบับที่ข้าพเจ้าได้เห็นชาวต่างประเทศแต่ง ทั้งได้เคยได้ยินชาวต่างประเทศหลายคนพูดด้วยว่า เป็นของน่าประหลาดที่สุดที่หญิงไทยเหตุไรจึงตัดผมสั้น และกล่าวว่า มีหญิงไทยเราหลายคน ที่เค้าหน้าออกจะสวยอยู่ดอก เสียแต่ตัดผมสั้น จึงทำให้หน้าเกลียด^{๑๖}

พระราชนิยมในการปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายของสตรีดังกล่าว ส่งผลให้สตรีในราชสำนักเริ่มเปลี่ยนแปลงการแต่งกายไปตามแนวทางนั้น นับตั้งแต่ พระคู่หมั้น พระมเหสี พระเจ้าน้องเธอ ตลอดจนภริยาของขุนนางชั้นสูง ดังเช่นที่ท่านผู้หญิงดุขฎิ มาลากุล เสด็จถึงการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของมารดา ซึ่งเป็นภริยาของเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ มีความตอนหนึ่งว่า

ในส่วนคุณแม่ก็สำแดงความจงรักภักดี ต่อได้ผ้าละออของธูลิพระบาท เท่าที่ผู้หญิงสมัยเก่าจะสามารถฉลองพระเดชพระคุณได้ เช่นเมื่อทรงมีพระราชนิยมให้สตรีไว้ผมยาว คุณแม่ก็อุตส่าห์อดทนมากลงบ้าง และชดฟันซึ่งเคยดำด้วยคราบน้ำหมากนั้นเสียจนขาว เพื่อให้รับกับผมยาว^{๑๗}

สตรีชั้นสูงที่เปลี่ยนรูปแบบการแต่งกายจึงหันมานุ่งซิ่น โดยนิยมใช้ผ้าไหมมีเชิงตามแบบซิ่นทางภาคเหนือ แต่นิยมให้ตัวซิ่นเป็นไหมพื้นมีเชิงเฉพาะด้านล่าง มิใช่เป็นลายริ้วขวางเช่นความนิยมของสตรีทางเหนือ สำหรับเสื้อก็ปรับรูปแบบเพื่อให้เหมาะสมเข้าชุดกับผ้าซิ่น เช่น เสื้อระบายลูกไม้ ซึ่งเป็นที่นิยมในรัชกาลก่อนก็เสื่อมความนิยมลง เปลี่ยนเป็นเสื้อผ้าแพร ผ้าโปร่งบางหรือผ้าพิมพ์ดอกคอเสื้อกว้างซิ่นและแขนเสื้อสั้นประมาณต้นแขน^{๑๘}

สำหรับสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในวัยสาว กล่าวได้ว่ากระตือรือร้นในการปรับเปลี่ยนการแต่งกายเป็นอย่างมาก โดยผู้ทรงเป็นต้นแบบคือพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลภาเทวี พระวรกัญญา-ปทาน เมื่อครั้งทรงเป็นพระคู่หมั้น ดังที่เรื่อง สี่แผ่นดิน กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

บรรดาสตรีทั้งสาวและไม่สาว ก็เริ่มแต่งกายไปตามแบบที่พระวรกัญญาฯ โปรดทรง แบบนั้นคือหุ่องผ้าโจงกระเบนใส่ถุงเท้ารองเท้า และเสี้อรัดเอวปล่อยชายลงมาเหมือนกระโปรงแหม่มอย่างสั้นๆ ใครที่ไว้ผมยาวก็เกล้ามวย แล้วใช้แถบกำมะหยี่หรือแพรรัดที่หน้าผาก^{๑๔}

น่าสังเกตว่า บทความในหนังสือพิมพ์ก็สนับสนุนความคิดเกี่ยวกับการแต่งกายของสตรีโดยอ้างถึงสตรีในสังคมตะวันตก ดังบทความหนึ่งกล่าวว่าภรรยาควรแต่งกายสะอาดเพื่อรอรับสามี ในตอนที่สามีเลิกงานกลับบ้าน ซึ่งเป็นสิ่งที่สตรีชาวตะวันตกประพฤติปฏิบัติอยู่

จะต้องรู้จักแต่งร่างกายให้เย็นตาน่าเอ็นดูสะอาดหมดจดในกาลเทศะอันเหมาะสม แต่ไม่หมายความว่าทรูหราจนเกินขีด สามีผู้หนึ่งเจ้เหนื่อยในการทำงานมาแล้ว เมื่อมาประสบเข้าเช่นนั้น ย่อมชื่นใจอย่างที่สุด ...การแต่งกายสะอาดรับสามีในตอนเย็นซึ่งตนเองก็หมดจากงาน และสามีก็หยุดงานกลับมา ชาวต่างประเทศมักกระทำกันโดยมาก^{๑๕}

ในเรื่องการเปลี่ยนจากผ้าโจงมาหุ่องขึ้นนั้น มีทั้งทัศนะทั้งที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย ดังตัวอย่างบทความหนังสือพิมพ์บทความหนึ่ง ให้เหตุผลสนับสนุนการหุ่องขึ้นว่าเป็นการประหยัด เพราะผ้าที่ใช้มีขนาดเล็กกว่าผ้าโจงกระเบน ทั้งยังช่วยปิดบังข้อบกพร่องของส่วนขาได้มากกว่า เพราะเวลาหุ่องไม่ได้หุ่องครั้งขึ้นไปเหมือนโจงกระเบน ดังความตอนหนึ่งว่า

- (๑) หุ่องขึ้นดี เพราะได้ลดส่วนของผ้าให้เล็กลงกว่าผ้าถุงประมาณครึ่งหนึ่งทำให้เปลืองสตางค์น้อย เท่ากับถ้าซื้อผ้าหุ่องผืนหนึ่งจะได้เป้นชิ้นสองผืน
- (๒) หุ่องขึ้นดี เพราะจะได้ปิดบังส่วนขาให้มิดชิดเป้นการช่วยแก้หน้าคนหุ่องหุ่องหรือแข่งปะใ้งามขึ้น^{๑๖}

บทความเดียวกันนี้ยังชี้แจงด้วยว่า การหุ่องผ้าขึ้นจะเป็นประโยชน์เพราะทำให้เกิดความนิยมใช้ผ้าพื้นเมืองที่คนไทยผลิตได้เอง ขณะที่ยังไม่สามารถผลิตผ้าลายซึ่งสตรีนิยมใช้หุ่องโจงกระเบนได้ ต้องสั่งซื้อมาจากอินเดีย บทความนี้จึงยืนยันว่าการหุ่องผ้าขึ้น “ดีกว่าการหุ่องผ้า เพราะผ้าลายเราทำไม่เป้น”^{๑๗} ในทำนองเดียวกันบทความเรื่อง “สินค้าผ้าขึ้น” ในหนังสือพิมพ์ วายาโม เห็นว่าการหุ่องผ้าขึ้นเป็นสิ่งดีเพราะเป้นสินค้าพื้นเมือง เป้นฝีมือไทยทำ^{๑๘}

ส่วนบทความที่ไม่เห็นด้วยบางบทความ แสดงความคิดเห็นว่าการหุ่องผ้าขึ้นอาจจะนำไปสู่การหุ่องกระโปรง ซึ่งเท่ากับว่าการแต่งกายของสตรีไทยนั้นเป็นการเอาอย่างตะวันตกมากเกินไป ดังที่บทความหนึ่งกล่าวว่า

สิ่งที่ร้ายที่สุดนั้นคือมีข่าวว่าการหุ่องขึ้นเป้นกระไดสำหรับก้าวขึ้นไปสู่การหุ่องกระโปรง ...คนส่วนมากเขายังดีแลพวกฝรั่งเจ้าของกระโปรงเขาก็ยิ้มด้วยปากถากถำด้วย

นัยตา... เหตุฉนั้นขออย่าเพนให้การนุ่งกระโปรงตมาเพนสมบัติของสตรีชาวสยาม
เลยเจ้าประคุณ^๔

ส่วนอีกบทความหนึ่งมีความเห็นว่าการปรับปรุงการแต่งกายแบบใหม่ทำให้การแต่งกาย
สตรีไม่มีเอกลักษณ์ของความเป็นไทย เพราะเป็นการผสมผสานระหว่างการแต่งกายของชาติต่างๆ
ซึ่งผู้เขียนบทความไม่เห็นด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า

ครั้นยิ่งชมไปถึง“นางสาว”สมาคมชั้นสูง ที่มีความรู้ดียิ่ง ก็ดูแปลกใจขึ้นทุกทีซึ่งจะ
อดชมเสียมิได้ จนไม่รู้ว่าการแต่งกายนั้นเพนชาติใดภาษาใดเมื่อได้เห็นแต่ผืนๆ
ฝรั่งก็ไม่ใช่, ไทยก็ไม่เชิง, แชกก็ผิด, จีนก็ไกล^๕

สำหรับทรงผมของสตรีในรัชกาลนี้ นิยมผมยาวเกล้ามวยตลบไว้ที่ท้ายทอยเรียกว่า “ผมโป่ง”
บางคนผมยาวไม่พอเกล้า ก็จะใช้ช้องผมรองภายในให้ผมเต็มโป่งออกมา^๖ นอกจากนี้บางคนนิยมไว้
“ผมบ๊อบ” คือผมยาวเสมอคอ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ นิยมใช้เครื่องประดับคาด
ที่ศีรษะ ผู้ริเริ่มคือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงจรัสพรพรรณน้อย เครื่องประดับสำหรับคาดผม
ดังกล่าว มีตั้งแต่ผ้าแถบยาวปักดิ้น ผ้าพื้นธรรมดา ทองคำขาวประดับเพชร หรือไข่มุกร้อยเป็นสาย
เป็นต้น เครื่องประดับอื่นๆ ก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย โดยนิยมเครื่องประดับที่มาจากตะวันตก เช่น
นาฬิกาข้อมือ สร้อยคอห้อยล็อกเกต เป็นต้น

ในสมัยปฏิรูปประเทศนี้ การแต่งกายแบบใหม่มิได้จำกัดเฉพาะสตรีในราชสำนัก หากได้
แพร่หลายไปยังสตรีชั้นสูงโดยทั่วไป รวมทั้งสตรีชั้นกลางในกรุงเทพฯ ก็เริ่มแต่งตัวตามสมัยนิยม ซึ่ง
สาเหตุหนึ่งมาจากการโฆษณาและการชักจูงจากบทความในหนังสือพิมพ์ อันเป็นสื่อที่สำคัญในหมู่
คนชั้นสูงและชั้นกลางในสมัยนี้ ให้สตรีแต่งกายตามสมัยนิยม ดังตัวอย่างบทความเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน
หนังสือพิมพ์สตรี ซึ่งเน้นให้สตรีเห็นว่าการแต่งกายให้ถูกต้องตามสมัยนิยมเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง
ดังมีความตอนหนึ่งว่า

ขอให้เพื่อนสตรีทั้งหลาย จงถือเอาว่าการแต่งตัวให้ถูกต้องตามสมัยนิยมเป็นข้อ
สำคัญ จะนุ่งห่มก็ให้ถูกต้องตามสมัยซึ่งเขานิยมกันอยู่โดยมาก เขานิยมกันอย่างไร
ต้องอาศัยสังเกตุอยู่เสมอว่า ใครเขาตัดเสื้อชนิดใหม่อย่างไรและเสื้อชนิดของเราที่
มีอยู่เขาใช้กันหรือไม่ ถ้าเขาไม่ใช้กัน ก็แปลว่าเสื้อแฟชั่นตัวนั้นเขาเลิกใช้กัน
เสียแล้ว... เราจำเป็นต้องตัดเสื้อแฟชั่นอย่างใหม่ต่อไป ถ้าจะให้ดีควรถามห้างหรือ
ร้านตัดเสื้อผู้หญิงที่รู้จักแบบแผนอย่างแน่นอนที่มีคนนิยมตัดกันมาก เพราะเขา
รู้ว่าแฟชั่นอย่างใหม่อย่างไร^๗

โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงสนับสนุนบทบาทใน
การสมาคมของสตรีอย่างเต็มที่ โดยทรงพระราชดำริ ว่าบุคลิกลักษณะที่น่านิยมของสตรีรวมทั้ง

มารยาททางสังคม จะเป็นเครื่องวัดที่สำคัญอย่างหนึ่งถึงความเจริญของสังคมนั้นๆ ดังนั้นในบทพระราชนิพนธ์หลายเรื่องของพระองค์ จึงทรงพยายามสนับสนุนให้สตรีแต่งกายแบบตะวันตกและเข้าสมาคมเคียงคู่สามี ตัวอย่างเช่น ในงานพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งที่สองใน พ.ศ. ๒๔๕๔ มีการจัดงานเฉลิมฉลองเลี้ยงต้อนรับแขกเมือง ได้แก่ พระราชวงศ์และผู้นำรัฐบาลจากนานาประเทศ ในการจัดงานครั้งนี้ เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างๆ ได้รับแจ้งจากกระทรวงวังว่า การคัดเลือกข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เข้าร่วมงาน ไม่ควรจะขึ้นอยู่กับตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์ของข้าราชการผู้นั้นเท่าไรนั้น หากจะต้องคำนึงถึงบุคลิกลักษณะและการแต่งกายของภรรยาด้วย เพื่อที่จะทำให้แขกเมืองที่มาร่วมงานเกิดความประทับใจ^{๔๙}

นอกจากนี้เพื่อให้เกิดการสมาคมกันระหว่างผู้หญิงและผู้ชายมากขึ้น ได้ทรงสนับสนุนให้ผู้หญิงเข้าร่วมการแสดงและการชมละคร ตลอดจนร่วมในงานรื่นเริงต่างๆ ที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นบ่อยครั้ง

กล่าวได้ว่า ประมาณทศวรรษ ๒๔๖๐ ความคิดเรื่องบทบาทของสตรีในการสมาคมต้อนรับแขก ได้รับการยอมรับจากคนชั้นสูงและชั้นกลางโดยทั่วไป แม้จะมีข้อกังขาตั้งจากบางบทความในหนังสือพิมพ์ว่า บทบาทในด้านนี้ของสตรีไม่ควรเกินเลยไปจนขาดลักษณะที่ดีของกุลสตรีไทย อย่างไรก็ตาม บทบาททางด้านการสมาคมในระดับที่ “เหมาะสม” นั้น ได้รับการยอมรับในหมู่คนชั้นสูงและชั้นกลางในวงกว้าง ดังที่ บทความบทหนึ่งในหนังสือพิมพ์ สยามสัปดาห์ ในพ.ศ. ๒๔๖๕ กล่าวเปรียบเทียบกับบทบาทด้านนี้ของสตรี ในสังคมจารีตและสังคมสมัยปฏิรูปว่า “สมัยโบราณชายมาบ้านต้องใส่ลูกสาวเข้าครัว สมัยนี้มีแขกมาบ้านไม่ว่าชายหญิงใส่ลูกสาวออกรับแขก”^{๕๐}

โดยเหตุนี้การเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของสตรีมาเป็นแบบใหม่จึงเริ่มที่การแต่งกายในเวลาต้อนรับแขกหรือออกงานสมาคม เมื่อมีงานสมาคมหลากหลายประเภทมากขึ้นตลอดจนการรับแขกที่บ้าน จึงนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงการแต่งกายในชีวิตประจำวัน จึงเป็นเหตุให้การแต่งกายแบบใหม่ก็ได้รับความนิยมในวงกว้างขึ้นด้วย ดังเช่น ข้าหลวงของสมเด็จพระเจ้าน้องเธอ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ไว้ผมยาวแทบทุกคน ในการแต่งกายจำลองนิยมสวมเสื้อแขนสั้นแคศอก แบบเรียบๆ แขนผ้าสไบ และไม่กินหมาก^{๕๑}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเอาใจใส่ของสตรีชั้นสูงชั้นกลางที่จะปรับปรุงแบบเสื้อผ้าตามความนิยมของตะวันตกมีมากขึ้น แบบเสื้อต่างๆ ของสตรีแทบจะกล่าวได้ว่าลอกมาจากหนังสือแบบเสื้อตะวันตกที่ส่งเข้ามาขายในสมัยนั้นหรือลอกเลียนจากภาพยนตร์ที่เข้ามาฉาย แบบเสื้อสตรีที่นิยมกันในสมัยนี้คือ เสื้อตัวหลวม ยาวคลุมสะโพก แขนเสื้อสั้นมากหรือไม่มีแขน นิยมตกแต่งชายเสื้อด้านซ้ายทำเป็นโบว์ผูกทั้งชายยาว^{๕๒} อันเป็นแบบเสื้อที่สตรีชาวตะวันตกภายหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่งกำลังนิยมอย่างมาก สำหรับผ้านุ่งนั้นยังคงนุ่งขึ้นแต่เปลี่ยนมาตัดเย็บ

เป็นถุงสำเร็จ กล่าวคือเย็บผ้าขึ้นป้ายให้พอดีเอวจึงไม่ต้องคาดเข็มขัด ชายผ้าถุงสั้นขึ้นมาพอดีเข้า
นิยมผ้าขึ้นพื้นไม่มีลายหรือเชิง ซึ่งทำให้คล้ายคลึงกับกระโปรงของชาวตะวันตกมากขึ้น สำหรับ
เครื่องประดับนิยมสายสร้อยยาวและต่างหูยาวแบบต่างๆ เช่น สร้อยไข่มุกยาว สวมถุงน่องสีเข้ากับสี
ผ้าขึ้น และสวมรองเท้าส้นสูง^{๕๖}

ในด้านทรงผมสตรี เปลี่ยนจากผมบ๊อบแบบครึ่งรัชกาลที่ ๖ มาเป็นการตัดผมเป็นคลื่นด้วย
น้ำยาตัดผมจากตะวันตก เรียกว่า “ผมคลื่น” และก่อนที่จะมีน้ำยาตัดผมส่งเข้ามาขายนั้น นิยมตัด
ผมโดยเอาคีมเผาไฟจากเตาถ่าน แล้วนำมาบานผมให้หยิกเป็นลอน ซึ่งต้องใช้ความระมัดระวังมาก
หากไม่ตัดผม ก็อาจตัดผมบ๊อบเดิมให้สั้นที่ท้ายทอย จนเห็นเชิงผมสูงคล้ายผมผู้ชาย เรียกว่าทรง
“ซิงเกิล”^{๕๗} ดังที่บทความหนึ่งในหนังสือพิมพ์ กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทรงผมแบบต่างๆ ซึ่งผู้เขียน
บทความเรื่องนี้ไม่เห็นด้วยนัก

เวลานี้ในอเมริกา พวกสตรีทั้งหลายทั้งสาวแลไม่สาวกำลังตัดผมบ๊อบกันแพร่หลาย
ส่วนแม่หญิงฝรั่งเศสกำลังโปรผมซิงเกิล แต่ฝ่ายหญิงไทยเราถ้าจะให้ทันสมัยเทียม
หน้าแม่พวกนั้นแล้ว ลองโกนเสียเลยก็ดูจะเข้าที่อยู่^{๕๘}

หนังสือพิมพ์ในสมัยนี้ ตั้งข้อสังเกตว่าการปรับปรุงแบบการแต่งกายให้ทันสมัยขึ้นเรื่อยๆ
ในสมัยรัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗ นั้น ได้รับการตอบสนองอย่างกระตือรือร้นจากสตรีชั้นสูงและ
ชั้นกลางในวัยสาวคือผู้ที่อายุประมาณ ๓๐ ปีลงมา แต่ผู้ที่มีอายุในวัยกลางคนขึ้นไปไม่ค่อยต้องการ
เปลี่ยนแปลงมากนัก ความรู้สึกของสตรีวัยต่างกันเหล่านั้นต่อการปรับเปลี่ยนการแต่งกาย อาจเข้าใจ
ได้ผ่านความรู้สึกของแม่พลอย ตัวเอกในเรื่อง สีแผ่นดิน ซึ่งมีอายุในวัยกลางคนในช่วงรัชกาลที่ ๗ ที่
มีต่อการแต่งกายของประไพผู้เป็นธิดา ซึ่งเข้าสู่วัยสาวในช่วงเวลานั้น ดังที่แม่พลอยได้รำพึงถึงการ
แต่งกายของธิดาอย่างไม่สู้เห็นด้วยนัก มีความตอนหนึ่งว่า

ตัดผมบ๊อบหยิกผม นุ่งผ้าขึ้นสีเดียวกันทั้งผืน ไม่มีเชิง ไม่มีลาย เหมือนกับผ้าถุง
ของมอญ ใส่เสื้อแบบฝรั่งเปิดจากหนังสือแบบเสื้อแบบต่างๆ กันและสีต่างๆ กัน
เริ่มต้นด้วยผ้าขึ้นยาวและเสื้อที่ยังมีแขนอยู่บ้างก่อน แต่นานวันเข้าผ้าขึ้นที่นุ่งนั้น
ก็เริ่มจะหดสั้นเข้าตามกระโปรงแหล่ ... ส่วนเสื้อที่นิยมใส่กันก็กลายเป็นแบบฝรั่ง
จากเมืองนอกแท้ คือเสื้อไม่มีแขน ไม่มีเอว ปล่อยเป็นรูปกระบอกหลวมๆ เลย
สะโพกลงมาเล็กน้อย เมื่อใช้กับผ้าขึ้นที่หดสั้นไปก็ทำให้เห็นผ้าขึ้นเป็นขอบเหลือ
อยู่นิดเดียว^{๕๙}

การแต่งกายของสตรีสามัญ

โดยทั่วไปการแต่งกายของสตรีสามัญในสมัยปฏิรูปประเทศ ยังคงนุ่งผ้าห่มสไบ เช่นในสมัย

พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๕ ฉลองพระองค์ตามแบบการแต่งกายสตรีชั้นสูงในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งนิยมเสื้อไม่มีแขน หรือแขนสั้นมากคอกว้าง ด้วยยาวคลุมสะโพก นุ่งผ้าชิ้นที่ตัดแปลง เป็นถุงสำเร็จ

ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตามการแต่งกายของสามัญชนมีส่วนที่ได้รับผลกระทบจากแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคม โดยเฉพาะสำหรับสามัญชนที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะรัฐได้พยายามดำเนินการให้สามัญชนสวมเสื้อเพื่อเป็นการแสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” ของพระนครแห่งนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ มีพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ผ่านราชเลขาธิการ ถึงกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์เสนาบดีกระทรวงนครบาล เกี่ยวกับการกวดขันให้ราษฎรแต่งกายเรียบร้อยเนื่องในโอกาสที่มีแขกเมืองมาเยือน ดังมีความตอนหนึ่งว่า

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งว่าในเวลาเช้าก่อนออกประตูนั้น ได้พบผู้หญิงเปลือยผ้าห่มและเด็กเปลือยผ้าห่มตามทางไปมาเนืองๆ ย่อมเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศเป็นอันมาก การที่จะรับเจ้าเฮนริกรุงเยอร์มันครั้งนี้ขอให้ดีขึ้น^{๕๖}

น่าสังเกตว่าพระบรมราชโองการเน้นที่การแต่งกายของผู้หญิงและเด็ก ทั้งนี้เพราะดังที่ได้กล่าวแล้วว่าชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามา มักวิจารณ์การแต่งกายของคนไทยโดยเฉพาะการแต่งกายของสตรีที่ไม่ปกปิดมิดชิดตลอดจนเด็กที่มักเปลือยกาย อันตรงกันข้ามกับความนิยมของตะวันตกในขณะนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ราชเลขาธิการกราบทูลกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ด้วยว่า “ถ้าแม่เจ้าเฮนริกรุงเยอร์มันไปมาในที่ใด ถ้าพบหญิงเปลือยผ้าห่ม ฤๅเด็กแก้ผ้าในแขวงกรุงเทพฯ คนหนึ่ง จะให้ปรับผ้าพระบาท [กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์] เป็นเงินบาทหนึ่ง^{๕๗}”

ในปีเดียวกันนั้นทางราชการได้ออก “ประกาศห้ามการแต่งกายไม่สมควร” ซึ่งเป็นประกาศที่ควบคุมการแต่งกายของคนกรุงเทพฯ ในที่สาธารณะ ให้แต่งกายเรียบร้อย ห้ามขายนุ่งห้อยกึ่งห้ามผู้หญิงเปลือยหรือห่มผ้าในลักษณะที่ไม่ปิดบังอก และห้ามเด็กเปลือยกาย ผู้ฝ่าฝืนจะถูกปรับไม่เกิน ๑๐ บาท ซึ่งเป็นเงินจำนวนสูงพอสมควรสำหรับสามัญชนในขณะนั้น^{๕๘}

ต่อมามีประกาศฉบับที่สองคือ “ประกาศห้ามคนแต่งตัวไม่สมควรมิให้ไปมาในพระราชฐานที่เสด็จออก” ราชฐานที่เสด็จออก หมายถึง บริเวณพระราชวังชั้นนอกกับบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งห้ามผู้แต่งกายไม่สมควร ๔ ลักษณะ คือ นุ่งโสร่ง นุ่งกางเกงขาสั้นเหนือเข่า ไม่สวมเสื้อชั้นนอก และไม่สวมถุงเท้า^{๕๙}

แม้ไม่มีหลักฐานในการสอดส่องให้ราษฎรปฏิบัติตามประกาศดังกล่าวแต่อาจสันนิษฐานได้ว่าประกาศของรัฐฉบับนี้ น่าจะส่งผลให้สตรีสามัญชนบางส่วนในกรุงเทพฯ ซึ่งต้องประกอบอาชีพในที่สาธารณะเช่นเป็นแม่ค้าหรือกรรมกรแต่งกายมิดชิดขึ้นและน่าจะมีบางส่วนเริ่มสวมเสื้อแบบเรียบๆ หนึ่ง จากภาพถ่ายปรากฏว่า ราษฎรสามัญในต่างจังหวัดส่วนใหญ่แต่งกายเรียบร้อยในโอกาสรับเสด็จ

ควรกล่าวด้วยว่านอกจากรัฐแล้ว ปัญญาชนนอกระบบราชการก็เริ่มเรียกร้องให้สตรีสามัญสวมเสื้อผ้าในลักษณะที่ “เป็นระเบียบเรียบร้อย” ดังตัวอย่างบทความจากหนังสือพิมพ์สตรีบทความ

หนึ่ง เรียกร้องให้ผู้หญิงสวมเสื้อเมื่อจะออกมาในที่สาธารณะ ดังความตอนหนึ่งว่า

สมควรละหรือ? ที่หญิงไทยเราไม่สวมเสื้อชั้นใน ปล่อย่างแต่งเดินซื้อของตามตลาด แลดูจาดและเลวยิ่งนัก นารีไทยทั้งหลายอย่าพึงประพฤติดังที่ว่านี้เลย...ทางที่ดีควร จะสวมเสื้อชั้นนอกด้วย จึงจะดูงามเป็นระเบียบ ทั้งนี้เพื่อให้ระลึกว่าจะได้มีเป็นของ สำหรับชาวต่างด้าว เอาความประพฤติดของเราไปตฉินินทาในเมืองเขา^{๑๐}

ในการแต่งกายของสตรีสามัญนั้น มีค่านิยมเฉพาะกลุ่มอยู่บ้าง นั่นก็คือสำหรับผู้หญิงโดยทั่วไปจะพยายามหลีกเลี่ยงการนุ่งผ้าชิ้น ในลักษณะโสร่งที่เป็นดอกดวงสีต่างๆ เพราะถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของผู้หญิงหากิน และหากเป็นหญิงเชื้อจีนหรือมีสามีเป็นจีน ก็มักนุ่งผ้าโจงกระเบนสีดำ^{๑๑} ส่วนสตรีรุ่นผู้ใหญ่้วยสืบลีกว่าขึ้นไปนั้น เวลาอยู่กับบ้านก็นุ่งผ้าลายหรือผ้าพื้นโจงกระเบนท่มผ้าแถบ อันเป็นความเคยชินที่ต่อเนื่องมาจากในรัชกาลที่ ๕

การแต่งกายกับอาชีพใหม่ของสตรี

นอกเหนือจากอาชีพครูและพยาบาลแล้วความนิยมการสวมเสื้อในหมู่สตรีชั้นสูงและชั้นกลาง ตลอดจนชนสามัญชนบางส่วนดังกล่าวมาแล้ว ยังส่งผลให้เกิดอาชีพของสตรีในระยะเริ่มสมัยใหม่อีกอาชีพหนึ่ง คือการเป็นช่างตัดเย็บเสื้อผ้า

ในระยะแรกนั้น มีชาวตะวันตกเปิดร้านตัดเสื้อผ้าขึ้นในกรุงเทพฯ ดังเช่น ห้างแรมเซย์ ห้างแบดแมนและห้างยอน แซมสัน และร้านตัดเสื้อผ้าของชาวจีนในแถบริมถนนสายแรกๆ ได้แก่ ถนนบำรุงเมือง เพ็ญนครพาหุรัต และเจริญกรุง เป็นต้น สำหรับห้างชาวตะวันตกนี้ถือว่าเป็นร้านตัดเสื้อชั้นนำสำหรับผู้มีฐานะมั่งคั่ง หากผู้ใดต้องการตัดเครื่องเสื้อผ้าที่ทันสมัยก็ต้องไปที่ห้างเหล่านี้ ซึ่งรับตัดเสื้อผ้าทั้งของบุรุษและสตรี ดังเช่น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โปรดเกล้าฯ ให้ห้างฝรั่ง เช่น ห้างแรมเซย์ตัดฉลองพระองค์สำหรับงานสำคัญ^{๑๒}

ในเวลาต่อมาเริ่มมีร้านตัดเสื้อของคนไทย เช่น ห้างเจริญกิจนารีสยาม ตั้งอยู่ที่ถนนตะนาว ห้างนี้ได้โฆษณาในหนังสือพิมพ์ว่าตัดเย็บเสื้อผ้าที่ได้คุณภาพและสนนราคาย่อมเยากว่าห้างใหญ่ๆ ซึ่งน่าจะหมายถึงห้างของชาวตะวันตก ดังโฆษณาของห้างเจริญกิจนารีสยามในหนังสือพิมพ์ ความว่า

เพื่อให้ท่านแต่งกายได้งาม และทันสมัยนิยมในงานต่างๆ ในฤดูนี้ ขอเชิญมาตัดเสื้อเวลาเย็น เสื้อคลุม เสื้อโอเวอร์โคทกับเสกิร์ตที่เจริญกิจนารีสยาม เปนสถานที่ทำอย่างมีฝีมือปราณีตบรรจงทันสมัย ทั้งคิดราคาย่อมเยาวิธุกกว่าห้างใหญ่ๆ มาก^{๑๓}

ขณะเดียวกันสตรีชั้นสูงและชั้นกลางจำนวนหนึ่งได้ฝึกฝนการตัดเย็บเสื้อผ้าจากโรงเรียนหรือจากญาติพี่น้องเพื่อนฝูง กล่าวได้ว่าความสามารถตัดเย็บเสื้อผ้าตามแบบตะวันตกเป็นคุณสมบัติสำคัญของสตรีชั้นสูงชั้นกลางในสมัยนี้ นอกจากจะตัดเย็บเสื้อผ้าให้ตนเองและญาติพี่น้องแล้ว อาจ

สตรีชาวกำแพงเพชรอับเสด็จรัชกาลที่ ๕ แต่งกายสวมเสื้อนุ่งผ้าโจงกระเบนตามแบบส่วนกลาง
ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

สตรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กำลังแสดงการละเล่นพื้นเมือง แต่งกายสวมเสื้อเช่นเดียวกับสตรีใน
ภาคกลางในสมัยปฏิรูปประเทศ นุ่งผ้าขึ้นพื้นเมือง
ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้าเป็นงานอาชีพหรืองานอดิเรกได้ ตัวอย่างเช่น ฉลองพระองค์ของสมเด็จพระนาง-
เจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ นั้น สำหรับฉลองพระองค์แบบเรียบๆ จะพระราชทานไปให้พระองค์เจ้าศศิพงษ์
ประไพ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีความสามารถในการ
เย็บปักถักร้อยเป็นพิเศษ เป็นผู้ออกแบบตัดเย็บถวาย^{๕๔}

สำหรับสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี ทรงสนพระทัยในเรื่องการตัดเย็บเสื้อผ้า
แบบใหม่เป็นอย่างยิ่ง ทรงดัดแปลงพระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวังเป็นโรงเย็บผ้าส่วน
พระองค์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าไชยศรี ปราโมช เป็นหัวหน้าควบคุมการตัดเย็บ ตลอดจนรับ
จ้างตัดเย็บฉลองพระองค์ของเจ้านายฝ่ายใน และเสื้อผ้าของผู้ที่อยู่ในพระราชฐานชั้นในด้วย โรงเย็บ
ผ้านั้นดำเนินการอย่างเป็นทางการเป็นกิจลักษณะ ถึงขั้นจ้างครูฝรั่งมาเป็นช่างและฝึกสอนช่างคนไทย^{๕๕}

เจ้านายฝ่ายในอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงสนพระทัยการตัดเย็บเสื้อผ้าแบบใหม่เป็นอย่างยิ่งคือ
พระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงออกแบบตัดเย็บฉลองพระองค์ด้วย
จักรเย็บผ้าจากตะวันตกได้อย่างงดงาม ในงานวัดเบญจมบพิตรอันเป็นงานออกร้านเพื่อการกุศลของ
คนชั้นสูง กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ก็ได้ทรงออกร้านขายเสื้อผ้าที่ทรงตัดเย็บด้วยอันพระองค์เอง^{๕๖}

ภาพในการเตรียมรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จนิวัติพระนครหลังจาก
เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ในเรื่อง *สี่แผ่นดิน* สะท้อนความสนใจในการตัดเย็บเสื้อผ้าแบบใหม่ในหมู่
สตรีในราชสำนัก ได้เป็นอย่างดี ดังความว่า

*ใครมีฝีมือรับจ้างตัดเสื้อ ก็ต้องเร่งทำงานทั้งกลางวันกลางคืน ค่าจ้างตัดแต่ก่อนนั้น
สำหรับเสื้ออย่างดี โยียบไปทั้งตัว แขนพองเป็นขาหมูแฮม ตัวหนึ่งก็ตก ๒๐-๓๐ บาท
แต่พอจวนงานก็ขึ้นไปเป็น ๔๐-๕๐ บาท คนก็ยังกล้าตัด^{๕๗}*

โดยเหตุนี้สิ่งประดิษฐ์จากตะวันตกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่นิยมมากในหมู่สตรีชั้นสูง ชั้นกลาง
ก็คือจักรเย็บผ้า ชาวตะวันตกประดิษฐ์จักรเย็บผ้าได้ในราว พ.ศ. ๒๓๘๙ และพัฒนามาเรื่อยๆ จน
แพร่หลายไปทั่วโลกและเป็นที่ยอมรับในเมืองไทยในราวกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ^{๕๘}
เป็นสิ่งที่สตรีทั่วไปอยากมีไว้ในครอบครอง เพื่อเป็นเครื่องมือในการตัดเย็บเสื้อผ้าแบบตะวันตก
ปรากฏโฆษณาสินค้าชนิดนี้ในหนังสือพิมพ์สตรีหลายฉบับดังตัวอย่าง โฆษณาในหนังสือพิมพ์
สตรีไทย ความว่า

จักรเย็บผ้า ยี่ห้อนิวโฮม

จักรมือและเท้า รูปสวยงาม ใช้ทน ผู้ใช้จักร นิยมยี่ห้อนี้ ทั่วโลก

ห้างนายเลิศ เพนเอเยนต์ทั่วสยาม^{๕๙}

สำหรับสามัญชนนั้น ในระยะแรกสตรีสามัญจำนวนหนึ่งได้มีโอกาสฝึกทักษะการตัดเย็บ
เสื้อผ้าจากโรงเรียนมิชชันนารีซึ่งในช่วงแรกโรงเรียนดังกล่าวยังไม่เป็นที่นิยมของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง

สตรีสามัญที่เข้าศึกษาในโรงเรียนมิชชันนารีได้มีโอกาสฝึกฝนการตัดเย็บเสื้อผ้าแบบตะวันตก ดังเช่น ใน พ.ศ. ๒๔๐๘ นางแมคฟาแลนด์ (Mrs.S.G.McFarland) ภรรยามิชชันนารี ได้ตั้งโรงเรียน ฝึกการฝีมือสำหรับเด็กผู้หญิงขึ้นที่จังหวัดเพชรบุรี ต่อมาได้ขยายเป็นโรงเรียนหัตถกรรมสอนวิชา ตัดเย็บเสื้อผ้าสตรีด้วยจักรเย็บผ้า^{๖๐} ในช่วงแรกสตรีเหล่านั้นมิได้เห็นความสำคัญ จนถึงกับมิชชัน- นารีต้องจ่ายค่าจ้างให้เรียน ดังมีบันทึกของมิชชันนารีซึ่งมีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “มีผู้มาเรียน การเย็บผ้า แต่เขาเหล่านั้นคิดว่างานบ้านและงานทอขนามีค่าสำคัญกว่า จึงต้องถึงกับจ้างให้มา เรียนกัน”^{๖๑}

อย่างไรก็ตามจากการฝึกอบรมของมิชชันนารี นักเรียนเหล่านี้สามารถตัดเสื้อแบบง่าย ๆ สำหรับใส่เอง รวมทั้งในบางโอกาสมิชชันนารียังได้นำไปจำหน่ายและมอบเงินให้แก่นักเรียน ทำให้มี กำลังใจมากขึ้น ต่อมากมิชชันนารีได้ขยายมาตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ เช่น โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ก็ได้สอนให้นักเรียนตัดเย็บเสื้อผ้าด้วย ชาวตะวันตกบางคนเดินทางเข้ามาในรัชกาลที่ ๕ มีทัศนะ ว่าสตรีที่ได้เรียนในโรงเรียนมิชชันนารีเหล่านี้ แต่งกายสุภาพเรียบร้อยกว่าสตรีสามัญชนผู้อื่น ซึ่ง น่าจะหมายความว่า ผู้ที่ได้เรียนสามารถตัดเย็บเสื้อผ้าใส่เองได้^{๖๒}

ในเวลาต่อมาเมื่อรัฐได้จัดตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีสามัญชนขึ้น ก็มีแนวคิดที่ควรให้นักเรียน หญิงได้มีโอกาสฝึกฝนการตัดเย็บเสื้อผ้าและฝึกฝนทักษะอื่นๆ ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการหาเลี้ยงชีพ ภายหลังจากสตรีสามัญเหล่านี้ได้รับการปลดปล่อยจากพันธะของระบบไพร่และระบบทาส ดังความ เห็นของเสนาบดีกระทรวงธรรมการในขณะนั้น มีความตอนหนึ่งว่า

การศึกษาในโรงเรียน[สตรี]นั้น ไม่เฉพาะแต่เรียนหนังสืออย่างเดียว นักเรียนจะ ต้องเรียนการรักษากันเรือนและทำกับข้าวของกินซักฟอกเย็บปักถักร้อย และเปน พี่เลี้ยงเป็นคนใช้ด้วยเปนต้น ตามชนิดของคน^{๖๓}

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงแล้ว สตรีสามัญชนระดับล่างส่วนใหญ่ไม่มีโอกาสฝึกฝนการ ตัดเย็บเสื้อผ้าจากโรงเรียนมากนัก เพราะโรงเรียนที่สามารถฝึกสอนอย่างจริงจังนั้น มักจะต้องเก็บ ค่าเล่าเรียนแพงขึ้นเพื่อชื้ออุปกรณ์ในการตัดเย็บเสื้อผ้าเช่น จักรเย็บผ้า หรือผ้าสำหรับตัดเย็บ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานว่านางผดุงครรภ์จำนวนหนึ่งซึ่งสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนผดุงครรภ์และ พยาบาลซึ่งจัดตั้งขึ้นในสมัยนี้ได้เปลี่ยนอาชีพมาเป็นช่างตัดเสื้อ ทั้งนี้เพราะงานผดุงครรภ์เป็นงาน หนักและรายได้ไม่ดีนัก ดูเหมือนว่าสตรีสามัญบางคน que เข้าศึกษาในโรงเรียนผดุงครรภ์นั้น มิใช่ เพราะสนใจอาชีพนี้ หากเพื่อเป็นหนทางที่จะได้รับการศึกษาสูงขึ้น เพราะในระยะแรก สตรีสามัญชน สามารถเข้าศึกษาในโรงเรียนนี้โดยไม่ยากนัก เนื่องจากอาชีพผดุงครรภ์และพยาบาลยังไม่เป็นที่ นิยมของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง ในการเรียนตามหลักสูตรนั้น นอกจากวิชาพยาบาลแล้วโรงเรียน ผดุงครรภ์ยังสอนวิชาสำหรับผู้หญิง เช่น การดูแลเด็ก การทำกับข้าว และการเย็บปักถักร้อย วิชา

เหล่านี้มีประโยชน์ต่อการเปลี่ยนอาชีพ ปรากฏหลักฐานว่า งานที่สตรีที่สำเร็จการศึกษาดังครรรภ์ เปลี่ยนไปยึดเป็นงานอาชีพมากที่สุดอาชีพหนึ่ง ก็คือการทำช่างตัดเสื้อ^{๖๓}

การบริโภคสินค้าจากตะวันตกและผลกระทบต่อหัตถกรรมทอผ้า

ในสังคมไทยระยะเริ่มสมัยใหม่นั้นการค้ากับประเทศตะวันตกทวีความสำคัญขึ้นอย่างรวดเร็ว สินค้าเกษตรกรรม เช่น ข้าว ดีบุก ยางพารา เป็นที่ต้องการของตลาดโลก ในขณะที่สินค้าอุปโภค บริโภคนานาชนิดของตะวันตก ก็หลั่งไหลเข้ามาในตลาดกรุงเทพฯ อันที่จริงการบริโภคสินค้าจาก ต่างประเทศ เป็นเรื่องซึ่งถึงฐานะความมั่งคั่งของบุคคลมาตั้งแต่สังคมจารีตของไทยแล้ว หากแต่ใน สังคมจารีตนั้นสินค้าที่มาจากต่างประเทศ เช่น ประเทศจีนยังมีจำกัด ในขณะที่การปฏิวัติ อุตสาหกรรมทำให้สินค้าจากตะวันตกมีความหลากหลายมากขึ้นครอบคลุมทั้ง “เครื่องแต่งตัวเครื่องใช้ เครื่องเรือน”^{๖๔} จำนวนผู้บริโภคนั้นก็ขยายวงกว้างขึ้น มิได้จำกัดเฉพาะคนชั้นสูงบางกลุ่ม ดังเช่นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โฆษณาในหนังสือพิมพ์ซึ่งกล่าวแล้วว่า กลายเป็นสื่อสำคัญของ คนชั้นสูงและชั้นกลางที่มีการศึกษา ได้ทำให้สินค้าเหล่านั้นมีความน่าสนใจมากขึ้น

ในด้านเครื่องแต่งตัวนั้น คนชั้นสูงและชั้นกลางนิยมใช้ผ้าจากตะวันตกมากขึ้น มีห้างฝรั่งเข้ามา ตั้งร้านขายผ้าและรับตัดเสื้อ และได้รับความนิยมอย่างสูงจากชาวสยามที่มีฐานะมั่งคั่ง ดังที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระเจ้าน้องเธอในรัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าว่า “...จะตัดเสื้อตามร้านเจ๊ก ก็เป็นของที่เรียกว่าไม่ได้แก้ตัว ผ้าก็เป็นของมีราคาดีพอสมควร ตัดที่ ห้างฝรั่งเสียเงินมากกว่า จึงเป็นการที่ปรารถนาทำก่อนด้วยความเต็มใจ”^{๖๕}

ในด้านเครื่องแต่งกายของสตรี เกิดความนิยมผ้าตัดเสื้อและผ้าลูกไม้จากยุโรป เครื่อง ประดับเสื้อสตรี ทั้งโบว์ กระดุม เข็มกลัด ลูกไม้และลูกปัดนานาชนิด จึงเป็นสินค้าเข้าที่ทวีจำนวนยี่ง ขึ้นทุกปี

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาสุรียานุวัตรซึ่งเป็นเสนาบดี กระทรวงการคลัง ได้เปรียบเทียบการบริโภคสินค้าต่างประเทศในสมัยนี้กับสมัยก่อนว่า ใน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ความต้องการสินค้าอุปโภคบริโภคจากต่างชาติของผู้คนยังไม่มากนัก นานๆ ครั้งจึงจะมีเรือสินค้ามาจากเมืองจีน ผู้คนจึงยังไม่มีปัญหาทางการเงิน ต่างกับในสังคมใน สมัยปฏิรูปประเทศ ซึ่งมีสินค้าจากตะวันตกเข้ามามากมาย การบริโภคสินค้าจากต่างชาติจึงเป็นไป อย่างกว้างขวาง^{๖๖}

นอกจากความน่าสนใจของสินค้าจากตะวันตกแล้ว ยังมีสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่ ทำให้เกิดปัญหาการเงินขึ้น นั่นคือการที่คนชั้นสูงและชั้นกลางซื้อสินค้าจากห้างฝรั่ง จนถึงกับไม่ สามารถชำระหนี้ได้ กล่าวคือการทำเหล่านี้ขายสินค้าโดยไม่เก็บเงินทันที ทำให้ลูกค้าเกิดความ

เปลอเรือซื้อเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดไม่สามารถใช้หนี้ได้ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเล่าถึงการซื้อสินค้าจากห้างตะวันตกของพระองค์ในช่วงที่ยังไม่ได้ทรงผนวช มีความตอนหนึ่งว่า

เป็นแต่เขาจดบัญชีไว้และลงชื่อไว้ก็พอ ต่อเมื่อมากเข้าจึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงินเป็นคร่าว ห้างจึงเป็นที่โคจรของเรา เห็นอะไรเข้าข้างอยากได้ไปทั้งนั้น ชื่อเชื่อเหมือนได้เปล่า จะต่อราคาก็เป็นเสียภูมิฐาน ดูเป็นคนปอนไป^{๖๖}

น่าสังเกตว่ามีสตรีชั้นสูงชั้นกลางหลายคน มีปัญหาทางการเงินดังกล่าวจากการเป็นหนี้ห้างฝรั่งในการซื้อเสื้อผ้า เครื่องประดับ และสินค้าบริโภคอื่นๆ ดังปรากฏหลักฐานว่า หม่อมเจ้าหญิงผู้หนึ่งเป็นหนี้ห้างบิกริม บุตรีของขุนนางชั้นสูงอีกผู้หนึ่งเป็นหนี้ห้างเอส เอ บี และห้างวิจิตรวิธานคาร และยังปรากฏชื่อสตรีชั้นสูงรายอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่งเป็นลูกหนี้ของห้างร้านอื่นๆ ^{๖๗}

นอกจากนี้ ยังมีคดีหม่อมเจ้าหญิงบางพระองค์ชายตัวเป็นทาสหรือแต่งงานกับสามัญชน เมื่อมีการหยิบยกคดีนี้ขึ้นพิจารณาในที่ประชุมเสนาบดี ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เสนาบดีผู้หนึ่งได้แสดงความเห็นซึ่งเป็นที่ยอมรับของที่ประชุมว่า หม่อมเจ้าหญิงที่ประสบปัญหาด้านการเงิน เพราะใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ซึ่งน่าจะหมายถึงการบริโภคสินค้าจากตะวันตกนั่นเอง

ธรรมดาของหม่อมเจ้าหญิงนั้น ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตอยู่น้อยนัก ทั้งไม่มีผู้อุปการะด้วย ถ้าเป็นคนใช้สอยฟุ่มเฟือยหาไม่ได้ ก็ต้องขัดสนปนหนี้สินลงแล้วก็ต้องประพฤติความชั่วต่างๆ^{๖๘}

การบริโภคสินค้าจากตะวันตก มิได้จำกัดอยู่เฉพาะคนชั้นสูงและชั้นกลางเท่านั้น พระยาสุรียานุวัตรกล่าวว่า แม้แต่สามัญชนบางส่วนก็เริ่มนิยมสินค้าบางอย่างจากตะวันตก ดังเช่นสินค้าผ้า โดยเห็นว่าสะดวกกว่าการทอผ้าใช้เอง^{๖๙} อีกทั้งรายได้จากการขายข้าวก็มากขึ้น เนื่องจากในสมัยนี้ข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญ ยิ่งกว่านั้นจากการที่สินค้าผ้าของตะวันตกหลายชนิดผลิตด้วยระบบอุตสาหกรรม ทำให้มีราคาถูกกว่าหรือราคาใกล้เคียงกับผ้าทอมือที่ผลิตในประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรัฐไทยเก็บภาษีสินค้าเข้าทุกชนิดได้เพียงร้อยละ ๓ ตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริง ดังนั้น ทัศนคติของชาวกรุงเทพฯ และบริเวณภาคกลางซึ่งมีการคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯ สะดวกจึงค่อยๆ ลดลง โดยเฉพาะบริเวณที่มีการผลิตข้าวเพื่อขายเป็นสินค้าออก ซึ่งพ่อค้าชาวจีนจะนำสินค้าจากตะวันตก รวมทั้งผ้าไปขายหรือแลกเปลี่ยนกับผลผลิตทางการเกษตร เท่ากับเป็นตัวกลางเชื่อมระหว่างห้างต่างประเทศกับชนบท^{๗๐} ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นก่อนในชุมชนภาคกลางของไทย และค่อยๆ เกิดขึ้นกับชุมชนในภูมิภาคอื่นๆ ในลักษณะที่สอดคล้องกับพัฒนาการคมนาคมในชุมชนนั้นๆ โดยเฉพาะการขยายทางรถไฟ^{๗๑} ดังที่เอกสารชิ้นหนึ่งในสมัยนี้ ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ในยุคพวกเรานี้ ด้วยคมนาคมทั้งภายในภายนอกประเทศติดต่อถึงกันสะดวกทั่วโลก สินค้าต่างๆ ก็แพร่หลายถ่ายเทกันไปตลอด จนเครื่องนุ่งห่มไหมเทศเข้ามาในประเทศไทยอย่างมากมาย ดังนั้นจึงเป็นความสะดวกแก่พวกเราที่จะซื้อหา ประกอบทั้งราคาก็ย่อมเยาว์ กว่าที่เราจะลงทุนทำใช้เองดังกาลก่อน ทั้งนี้เป็นเพราะการทำของเขาสำเร็จด้วยเครื่องจักร ทำได้มากและเร็ว^{๓๓}

จากการบริโภคผ้าจากตะวันตกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จึงปรากฏว่าในรายการสินค้านำเข้าเฉพาะท่าเรือกรุงเทพฯ ในช่วง พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๔ นั้น สินค้าผ้าจากอังกฤษและอินเดียซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษอยู่ในอันดับหนึ่ง กล่าวคือเป็นร้อยละ ๒๔ ของมูลค่าสินค้านำเข้าทั้งหมด^{๓๔} และใน พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๕๒ ปรากฏจำนวนสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ ดังนี้

จำนวนสินค้านำเข้าประเภทผ้าม้วน ผ้าพื้นนุ่งสีต่าง ๆ^{๓๕}

พ.ศ.	ผ้าม้วน/ผืน	บาท	ผ้าพื้น/ผืน	บาท
๒๔๕๘	๘,๘๖๒	๙๔,๑๖๐	๗๒,๓๔๑	๑,๖๙๐,๑๗๖
๒๔๕๙	๗,๓๖๑	๕๐,๖๒๗	๗๕,๐๙๑.๑๖	๑,๕๕๔,๕๗๑
๒๔๕๐	๒๓,๔๙๒	๑๑๘,๓๗๖	๙๓,๘๒๐.๒๐	๒,๐๕๖,๓๘๕
๒๔๕๑	๑๓,๒๙๖	๑๓๘,๒๒๖	๑๔๘,๘๖๕.๑๕	๒,๖๖๘,๒๔๕
๒๔๕๒	๑๓๙,๗๘๐	๑๑๖,๐๓๐	๘๕,๔๘๕.๑๗	๑,๔๔๔,๐๒๖

ประเทศที่ส่งเข้าสินค้าผ้าใน พ.ศ. ๒๔๕๒^{๓๖}

ประเทศ	ราคา/ผืน	จำนวนผืน	เป็นเงิน/บาท
สิงคโปร์	๙	๓,๑๑๕	๒๘,๐๓๕
ฮ่องกง	๑๒	๓,๑๙๘	๓๘,๓๗๖
แหลมมลายู	๗	๒๖	๑๘๒
พม่า	๑๑	๓๙๐	๔,๒๙๐
อินเดีย	๗	๖๘	๔๗๖
ญี่ปุ่น	๙	๓๐	๒๗๐
ฮอลันดา	๑๒	๑,๔๐๐	๑๖,๘๐๐
เขมร	๒๒	๓๐๙	๖,๗๙๘
อังกฤษ	๑๒	๕,๒๐๐	๖๒,๔๐๐
ญวน	๑๒	๒๓๖	๒,๘๓๒
เยอรมัน	๙	๖	๕๔

การค้าผ้าจากตะวันตกส่วนใหญ่ผ่านทางพ่อค้าคนกลางชาวอินเดียที่นับถือศาสนาซิกข์ ซึ่งเป็นชาวอินเดียที่อพยพมาจากแคว้นปัญจาบ มักตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณสำเพ็งและพาหุรัด โดยประกอบอาชีพทางการค้าผ้าเป็นส่วนใหญ่ ชาวซิกข์ที่ยังฐานะไม่ดีไม่มีร้านค้าเป็นของตนเอง อาจทำแผงลอยในการตั้งสินค้าผ้าหรือบางคนก็ทำการค้าโดยทำการค้าผ้าและสินค้าอื่นๆ โดยให้ผู้ซื้อผ่อนชำระ^{๘๗}

ถนนพาหุรัดซึ่งเป็นแหล่งค้าผ้าสำคัญนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้ตัดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๔ และต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกตึกแถวริมถนนเพื่อหาผลประโยชน์ของกรมพระคลังข้างที่ เป็นย่านการค้าที่คึกคัก เพราะตั้งอยู่ใกล้กับสำเพ็งซึ่งเป็นย่านการค้าที่สำคัญ^{๘๘}

ในหนังสือ “กรุงเทพฯ เมื่อ ๗๐ ปีก่อน” ของกาญจนาศุภนันธ์ กล่าวถึงชาวซิกข์ที่ประกอบอาชีพขายผ้า ดังความว่า

แขกพาหุรัดนั้น ในสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก นอกจากขายผ้าที่ห้างแล้ว ยังออกเที่ยวเร่ขายผ้าตามบ้านก็มี คือเอาผ้าแพรต่าง ๆ รวมมัดเข้าเป็นห่อใหญ่มาก แบกสะพายบ่า เทียวขายตามตึกแถว ห้องแถว หรือบ้านริมถนน มือหนึ่งถือไม้ทาสสำหรับวัดผ้าและใช้เป็นกระบองตีหมาด้วยในตัวเสร็จ ใครซี้ก็ยกไปพาหุรัดก็เรียกเข้าไปซื้อได้ เขาแก้ห่อใหญ่ออกมีผ้าและแพรต่าง ๆ รวมอยู่หลายสิบชนิด^{๘๙}

นอกจากสินค้าผ้าของตะวันตกแล้ว ผลผลิตจากญี่ปุ่นก็เริ่มมีคุณภาพ ได้มาตรฐานนับแต่ครั้งสงครามโลกครั้งที่หนึ่งเป็นต้นมา จึงกลายเป็นคู่แข่งสำคัญของสินค้าผ้าจากอังกฤษ โดยมีพ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ติดต่อทำการค้ากับญี่ปุ่น ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ญี่ปุ่นส่งสินค้าผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาขายในไทย มีมูลค่าประมาณ ๙.๒ ล้านบาท โดยเป็นผ้าฝ้าย ๓.๔ ล้านบาท เส้นด้าย ๔ แสนบาท และผ้าอื่นๆ ประมาณ ๙ แสนบาท^{๙๐}

การลดความนิยมผ้าทอพื้นเมือง

เมื่อผ้าจากต่างประเทศได้รับความนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ ก็ทำให้ความต้องการผ้าพื้นเมืองลดลง โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ และหัวเมืองที่การคมนาคม ติดต่อกับกรุงเทพฯ สะดวก โดยอาศัยทางน้ำและทางรถไฟ ซึ่งการคมนาคมทางรถไฟได้เริ่มขึ้นในสมัยนี้ คนจีนที่เป็นพ่อค้าคนกลางจึงสามารถนำสินค้าผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมของประเทศตะวันตก ที่มีผู้นำเข้ามายังท่าเรือกรุงเทพฯ ไปขายในชนบท

ในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการค้า ความเสื่อมของหัตถกรรมทอผ้าเห็นได้อย่างชัดเจนดังมีหลักฐานว่า เมื่อมีผู้กราบบังคมทูลขอเป็นเจ้าภาชีอากรหูกทอผ้าในเขตกรุงเทพฯ กล่าวคือ ขอประมูลเป็นตัวแทนของรัฐในการเก็บภาษีรายได้จากการทอผ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

ไม่ทรงเห็นชอบ มีพระราชดำริว่า ราษฎรที่ประกอบอาชีพทอผ้ามีรายได้เลี้ยงชีพเพียงเล็กน้อย จึงไม่ควรต้องรับภาระภาษี ดังความในพระราชกระแสว่า

การทอผ้า ทอเสื่อ สานเสื่อต่างๆนี้ เป็นทางหากินของคนจนของชาวบ้านนอก ช่างชาวกรุงเป็นของผู้หญิงทำโดยมากก็เป็นเครื่องหากินเลี้ยงชีวิตเล็กน้อยสำหรับบ้านเมืองเดียวนี้ก็ร่วรงโรยมาก ผู้ซึ่งจะทำให้ไม่ค่อยมี เพราะผ้าแพรต่างประเทศ ผ้าด้ายต่างประเทศเข้ามามาก ราคาก็ไม่สู้แพง เนื้อก็ดีกว่า...เห็นว่าการซึ่งทอผ้านี้ก็เป็นการคับแค้นมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะไปเก็บเอาเงินราษฎรคนจน ให้ได้รับความเดือดร้อน^{๕๐}

ในส่วนภูมิภาค ในหัวเมืองที่การคมนาคมสะดวก ชาวบ้านก็ค่อยๆ เพิ่มความนิยมผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมตะวันตก และมุ่งทำเกษตรกรรม โดยเฉพาะข้าวซึ่งกำลังเป็นที่ต้องการของตลาดโลกเพื่อนำเงินมาซื้อผ้านอก นำสังเกตว่าเมืองที่เป็นชุมทางรถไฟ อันเป็นการคมนาคมแบบใหม่นั้น สินค้าจากตะวันตกรวมทั้งผ้าแพรหลายในตลาดของชุมชน เพราะการคมนาคมทางรถไฟนั้นช่วยให้การขนส่งสินค้ารวดเร็วขึ้น ดังที่นายหลุยส์ ไวลเลอร์ (Luis Wieler) วิศวกรชาวเยอรมันซึ่งสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา ได้บันทึกไว้ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ว่ารถไฟมีอิทธิพลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน บ้านเรือนราษฎรบางแห่งเปลี่ยนเป็นมุงหลังคาสังกะสีแทนจากหรือแฝก ร้านค้ามีสินค้าจากตะวันตกวางขาย เช่น ผ้า น้ำมันก๊าด เครื่องใช้อะลูมิเนียม เป็นต้น^{๕๑}

โดยเหตุนี้ จึงมีแหล่งผลิตผ้าพื้นเมืองสำหรับขายไม่มากนัก ดังเช่นที่อำเภอปักธงไชย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นแหล่งผลิตผ้าไหมพื้นสำหรับเป็นผ้านุ่งหรือที่เรียกว่า “ผ้าม่วง” และผ้าไหมพื้นควบเส้นด้ายสีต่างกัน ทำให้เกิดเหล็อบเงาหรือที่เรียกว่า “ผ้าหางกระรอก” ดังปรากฏในรายงานของราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ว่า “การทอผ้าไหมในอำเภอปักธงไชยเป็นสินค้าและเป็นทางหาเลี้ยงชีพอันสำคัญซึ่งได้ทำกันจนเงินเป็นทองได้อย่างหนึ่ง” และ “โดยเหตุที่ผ้าขายดีทอไม่ทันขายกระทำให้ราษฎรมีความอดสาหัสมาก” กล่าวคือ ในวันหนึ่งใช้เวลาทอผ้าไม่ต่ำกว่าสิบชั่วโมง^{๕๒}

นอกจากนี้การผลิตเพื่อขายยังมีที่เชียงใหม่ ดังปรากฏหลักฐานใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ซึ่งกล่าวถึงหัตถกรรมในเชียงใหม่ รวมทั้งหัตถกรรมทอผ้า ดังความว่า

การหัตถกรรมบางอย่างที่คนพื้นเมืองทำได้พอใช้ ซึ่งนับว่าเป็นสินค้าหลักฐานที่มั่นคงต่อไปภายหน้าได้ เช่น การทำเครื่องเขิน การปั่นและเคลือบ และการทอผ้าต่างๆ ในสิ่งเหล่านี้ ถ้าจะเปรียบเทียบกับสิ่งของบางอย่าง ที่ต่างประเทศส่งเข้ามายังประเทศเรา ก็ยังนับว่าพอจะเทียบเคียงได้^{๕๓}

ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ คาร์ล ซิมเมอร์แมน (Carle C. Zimmerman) ได้สำรวจสภาพเศรษฐกิจไทยและรายงานไว้ว่า ชาวสันกำแพงมีรายได้จากการประกอบหัตถกรรมผ้าทอพื้นเมืองสูงที่สุดในประเทศไทย^{๔๔}

เมื่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมี พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จกลับมาประทับ ณ นครเชียงใหม่ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชชายาฯ ซึ่งทรงผ้าขึ้นเป็นประจำได้ทรงรวบรวมผู้ชำนาญในการทอผ้ายกดอกและทอขึ้นตีนจก เพื่อประดิษฐ์ลวดลายแบบใหม่ขึ้นสำหรับผ้าทรง แล้วฝึกสอนช่างทอให้ทำต่อกันมา โดยมีโรงทอผ้าหลังตำหนัก มีหูกทอผ้าพื้นเมืองประมาณ ๒๐ หลัง ต่อมาเจ้าฝ่ายหญิงจากคุ้มหลวงลำพูนได้มาศึกษาการทอผ้าขึ้นยกดอก แล้วนำมาฝึกหัดคนในคุ้มหลวงลำพูน จนกระทั่งได้เปิดโรงงานทอผ้าขนาดย่อมขึ้นให้คุ้มหลวงลำพูน รวมทั้งได้ฝึกสอนชาวบ้านให้หัดทอผ้าฝ้ายและผ้าไหมยกดอกไว้ใช้ในครอบครัวจนมีความชำนาญ สามารถนำไปประกอบอาชีพหาเลี้ยงครอบครัวจนแพร่หลายในลำพูน^{๔๕}

นอกจากที่นครราชสีมา เชียงใหม่ และลำพูนดังกล่าวมาแล้ว ยังมีการทอเพื่อขายที่สงขลา จันทบุรี และอ่างศิลาด้วย ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่ารัชกาลที่ ๕ โปรดทรงพระภูษาใหม่ซึ่งทอที่เมืองจันทบุรี ไม่ทรงผ้าไหมที่ทอมาจากเมืองจีนซึ่งเป็นสมัยนิยมในขณะนั้น เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงแจ้งให้สมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีทุกคนทราบพระราชนิมิตนี้ และเป็นโอกาสที่ภรรยาสมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีจะได้เข้าเฝ้า และทรงค้นเคยจากการนำพระภูษาเข้ามาถวาย^{๔๖}

เนื่องจากผ้าถุงของบุรุษและสตรีชั้นสูงชั้นกลางในสมัยนี้ เป็นผ้าจำพวกผ้าไหมชนิดต่างๆ จึงใช้สอยทั้งผ้าพื้นเมืองและผ้าที่สั่งจากต่างประเทศ ดังเช่น ผ้าม่วงซึ่งเป็นผ้าไหมสีพื้นจากเมืองจีน และผ้าพื้นเมืองจากภูมิภาคต่างๆ อย่างไรก็ตามความนิยมบริโภคผ้าจากเมืองจีนดูจะมากกว่าผ้าพื้นเมือง เนื่องจากราคาถูกกว่าและคนทั่วไปเชื่อว่ามีคุณภาพมากกว่าผ้าพื้นเมือง ดังบทความหนังสือพิมพ์บทความหนึ่งกล่าวว่า

[ผ้า] ที่ทอทำทางมณฑลฝ่ายเหนือ เช่น ลาว เชียงใหม่ หรือผ้าพื้นผ้าทอทางมณฑลฝ่ายใต้ เช่น จันทบุรี สงขลา อ่างศิลา ก็ทำได้ดีเท่าเทียมของต่างประเทศ แต่ก็ไร้ผล คนไทยกลับชอบใช้ผ้าม่วงเชียงใหม่, ผ้ากลันตัน ค่าที่เห็นว่าของทำในเมืองไทยราคาแพงกว่าและไม่ดีเหมือนของคนต่างชาติ^{๔๗}

ในขณะที่ผ้าถุงจากเมืองจีน หรือมลายู เป็นที่นิยมดังกล่าวข้างต้นผ้าตัดเสื้อก็นิยมผ้าชนิดต่างๆ จากโรงงานอุตสาหกรรมของตะวันตก การใช้ผ้าพื้นเมืองในกรุงเทพฯ และภาคกลางจึงลดลง การทอผ้าพื้นเมืองเพื่อขายจึงมีอยู่เฉพาะแหล่งสำคัญๆ ดังกล่าวมาแล้ว มีรายงานทางราชการว่า

การทำหัตถกรรมในหมู่บ้านภาคกลาง เช่น การทอผ้าและการจักสานลดน้อยลง เหตุที่ราษฎรลดการทำหัตถกรรมก็เพราะผลผลิตไม่เป็นที่นิยมของตลาดมากนัก จึงทำการผลิตเฉพาะสำหรับใช้สอยเองเท่านั้น ส่วนในชุมชนภูมิภาคอื่นๆ โดยทั่วไปนั้น หากยังการทอผ้าอยู่ ก็เป็นการทอเพื่อใช้สอยในครอบครัวตามสภาพดั้งเดิม ดังมีรายงานทางราชการจากมณฑลอุบลราชธานี ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ มีความตอนหนึ่งว่า

สิ่งของเครื่องหัตถกรรมของราษฎรในมณฑลนี้ ที่ได้ทำกันอยู่ทั่วไปแทบทุกบ้าน มีแต่การทอผ้าไหมและทอผ้าเป้นพื้นแต่โดยมาก มักทำได้แต่เฉพาะสำหรับพอใช้ในครอบครัวนั้นๆ เท่านั้น อย่างที่มีเวลาทำได้มาก ก็จะมีเหลือสำหรับได้ขายเพียงปีละผืนสองผืน ไม่มีมากถึงกับจะให้เปลี่ยนค่าขึ้นได้^{๔๔}

การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า

ควรกล่าวด้วยว่า ในช่วงสมัยนี้ รัฐบาลได้พยายามปรับปรุงหัตถกรรมทอผ้าพื้นเมือง โดยเฉพาะการพัฒนาการทอผ้าไหมให้มีคุณภาพดีขึ้น เพื่อจะสามารถแข่งขันกับผ้าประเภทเดียวกัน ที่สั่งเข้ามาจากต่างประเทศ

แหล่งเลี้ยงไหมแต่เดิมของไทย คือที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้บางชุมชนในภาคนั้น ยังทอผ้าไหมที่มีลวดลายประณีตสวยงาม ดังเช่น ในโอกาสหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงมณฑลอีสาน ทรงส่งผ้าไหมพื้นเมืองของอุบลราชธานีมาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระราชหฤทัยในฝีมือการทออันประณีตงดงาม ทรงเรียกผ้าดังกล่าวว่า “ผ้าเยียรบับลาว” ดังความในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ว่า

ผ้านี้ทอดีมาก เชียงใหม่สู้ไม่ได้เลย ถ้าจะยุให้ทำมาขายคงจะมีผู้ซื้อ ฉะนั้นรับเป็นนายหน้า ส่วนที่ส่งมาจะได้ตัดเสื่อ ถ้ามีเวลาจะถ่ายรูปให้ดู^{๔๕}

อนึ่ง ในรัชสมัยนี้ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมเพาะปลูกขึ้น โดยมีพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดมทรงดำรงตำแหน่งอธิบดี หน้าที่หลักของกรมนี้ประการหนึ่งคือการส่งเสริมการทอผ้าไหม บางครั้งจึงเรียกว่ากรมช่างไหม มีการจ้างผู้เชี่ยวชาญเรื่องไหมชาวญี่ปุ่นเข้ามาดำเนินการ โดยฝ่ายญี่ปุ่นมีความต้องการที่จะสนับสนุนการปฏิรูปประเทศของไทยประสบความสำเร็จ เพื่อ “ทำให้ประเทศไทยเป็นประเทศเอกราชที่มีพื้นฐานมั่นคงต่อไป เพื่อให้เป็นตัวจักรสำคัญอันหนึ่งในการรักษาตุลย์ภาพของอำนาจในเอเชีย”^{๔๖} ทั้งนี้เพราะจากประสบการณ์ของญี่ปุ่นนั้น การบำรุงและส่งเสริมการเลี้ยงไหมในญี่ปุ่นอย่างจริงจัง ได้ทำให้มูลค่าของไหมดิบและสินค้าจำพวกผ้าไหมใน พ.ศ. ๒๔๑๑ มีมูลค่าคิดเป็นร้อยละ ๔๔ ของมูลค่าสินค้าออกทั้งหมดของญี่ปุ่น ซึ่งนับเป็นพื้นฐานสำคัญของการปฏิวัติอุตสาหกรรม^{๔๗}

โดยเหตุนี้ นายอินางาคิ อัครราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงได้เสนอความเห็นว่

ถ้ารัฐบาลสยามดำเนินนโยบายเหมือนกับที่รัฐบาลสมัยเมจิของญี่ปุ่นกระทำมาแล้ว ก็คงทำให้อุตสาหกรรมทำไหมกลายเป็นอุตสาหกรรมภายในบ้านที่ใหญ่ยิ่งในภาคอีสานของสยาม และช่วยเพิ่มการส่งออกให้มากขึ้น และนำความมั่งคั่งมหาศาลมาสู่ประเทศ ทำให้รัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้น”

เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมเพาะปลูกหรือกรมช่างไหมแล้ว ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนช่างไหมขึ้นในกรุงเทพฯ ต่อมาได้ขยายโรงเรียนดังกล่าวไปยังนครราชสีมาและบุรีรัมย์เพื่อพัฒนาการทอผ้าไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตผ้าไหมที่สำคัญของประเทศ โดยโรงเรียนช่างไหมได้พยายามฝึกหัดนักเรียนและอบรมชาวบ้านให้เปลี่ยนวิธีการทอ จากการใช้หูกพื้นเมืองซึ่งใช้มือพุ่งกระสวยมาเป็นการใช้ที่กระตุกตามวิธีทอผ้าของญี่ปุ่นและจีน

น่าสนใจว่าเมื่อนายโตยามา ผู้เชี่ยวชาญชาวญี่ปุ่นได้เข้ามาสำรวจสภาพการเลี้ยงไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน พ.ศ. ๒๔๔๖ นั้น แม้นายโตยามาจะมีทัศนคติที่ไม่ดีนักต่อคุณภาพของผ้าทอพื้นเมือง และคุณภาพของตัวไหมที่ชาวบ้านเลี้ยงกันแต่ดั้งเดิม นายโตยามาก็มีความเชื่อมั่นว่าจะสามารถพัฒนาให้มีคุณภาพดีขึ้นได้ โดยเหตุผลว่า

การทำไหมต้องพึ่งพาอากาศไครยฝีมือผู้หญิง และผู้หญิงในเมืองนี้ขยันแลหมั่นด้วย ทั้งได้มีความรู้อยู่บ้างแล้วในทางทำมาหากินอย่างนี้ อากาศบ้านเมืองก็เหมาะสมในการเลี้ยงตัวไหม”

โดยเหตุนี้โรงเรียนช่างไหมจึงพยายามแนะนำวิธีการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมโดยวิธีใหม่ซึ่งจะให้ผลผลิตสูงขึ้นและมีคุณภาพดีขึ้น รวมทั้งแนะนำการทอแบบใช้ที่กระตุกดังกล่าวมาแล้ว ในช่วงแรกกิจการดูจะดำเนินไปได้ด้วยดี เจ้าหน้าที่ขยายการแนะนำไปในชุมชนต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่นที่เมืองพุทไธสง มณฑลนครราชสีมา และขยายต่อไปยังเมืองอุบลราชธานี ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ศรีสะเกษ นักเรียนของโรงเรียนช่างไหม ผลิตผ้าไหมซึ่งมีคุณภาพดีขึ้น ทั้งผ้าไหมสีพื้นและผ้าทางกระรอก

มีหลักฐานว่าคนชั้นสูงใช้ผ้าไหมจากโรงเรียนช่างไหมที่นครราชสีมาด้วย ดังเช่น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้โปรดเกล้าฯ ให้โรงเรียนช่างไหมทอผ้าพระภูษาทางกระรอกตามสีวันทั้งเจ็ดตามความนิยมของการแต่งกายสตรีในสมัยนั้น ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้แจ้งแก่โรงเรียนดังกล่าวว่า “ผ้าม่วงทางกระรอกที่ได้ทอไปแล้วเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก”

กิจการของกรมช่างไหมดำเนินมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๔ แต่ในระยะหลังค่อยๆ ลดความสำคัญไปเรื่อยๆ จนยุบเลิกไปใน พ.ศ. ๒๔๕๔ โดยมีสาเหตุหลายประการ เช่น การที่ผู้ดำเนินงานมีความ

คิดเห็นว่ามันประสบความสำเร็จมากนักในการชักจูงให้ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงกรรมวิธีการผลิต เพราะชาวบ้านยังคงชินกับวิธีการตามแบบดั้งเดิม แม้แต่นักเรียนที่มาฝึกที่โรงเรียนช่างไหม ก็มีทัศนคติว่าตนเองรับจ้างทำงานเพราะโรงเรียนมีเบี้ยเลี้ยงให้ มากกว่าที่จะคิดว่าเป็นการศึกษาเพื่อจะออกไปประกอบอาชีพ ดังปรากฏรายงานในเรื่องนี้ว่า

นักเรียนหญิงพวกนี้ตั้งตัวเป็นลูกจ้างมากกว่าที่จะตั้งตัวเป็นนักเรียน เพราะเหตุนี้ประโยชน์ที่จะให้การทอผ้าตามวิธีใหม่แพร่หลายออกไป โดยอาศัยพวกนักเรียนเหล่านี้ไปจัดทำกันเองนั้นคงไม่สำเร็จ เพราะพวกนี้ตั้งใจทำงานพอให้สิ้นเวลาไปวันหนึ่งๆ สำหรับจะได้รับค่าจ้างหรือค่าเบี้ยเลี้ยง หากได้คิดฝึกหัดให้ได้ดีขึ้นถึงกับนำเอาวิชาที่ตนได้เรียนแล้ว ไปประกอบการทำมาหากินเลี้ยงชีพให้เปนประโยชน์ขึ้นไม่^{๕๖}

โดยเหตุนี้ในที่สุดก็โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกกรมช่างไหม ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ในภายหลังว่า “เพราะว่าผลประโยชน์ที่ได้นั้น ไม่สมกับค่าใช้จ่ายในการบำรุงกรรมนั้น”^{๕๗}

นอกจากการส่งเสริมเรื่องผ้าไหมแล้ว รัฐยังได้พยายามส่งเสริมเรื่องการปลูกและการทอผ้าฝ้ายด้วย แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานว่าให้ความสำคัญมากนักเพียงใด ในคราวหนึ่งมีบริษัทญี่ปุ่นได้เข้ามารับซื้อฝ้ายตามสถานีรถไฟ กระทรวงเกษตรธิการได้ส่งเครื่องจักรทอผ้าไปตั้งไว้ที่เมืองพิษณุโลกเครื่องหนึ่ง รับทอผ้าให้ราษฎรเพื่อนำไปจำหน่าย และได้ส่งการไปที่มณฑลอุดรให้รายงานเกี่ยวกับการปลูกฝ้ายในมณฑลอุดร ซึ่งทางมณฑลก็ได้รายงานมาว่าการที่จะบำรุงสินค้าฝ้ายให้เจริญดังเช่นมณฑลพิษณุโลกยังทำไม่ได้ เพราะราษฎรปลูกฝ้ายเพียงแค่ออผ้าใช้สอยในครอบครัว เนื่องจากหากปลูกเพื่อขายต้องเสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งไปสถานีรถไฟที่นครราชสีมาในราคาที่ทำให้ต้นทุนสูงเกินไป ดังความในรายงานของมณฑลอุดรว่า

ราษฎรที่เพาะปลูกฝ้ายอยู่เวลานี้ ก็ได้เพาะปลูกใช้สอยสำหรับทำเครื่องนุ่งห่มในครอบครัวแล้วซื้อขายแลกเปลี่ยนกันบ้างแต่ก็เล็กน้อยไม่มากมายนัก ครั้นจะนำไปขายยังเมืองท่าตลาดก็ได้ไม่เท่าเสีย^{๕๘}

นอกจากนี้ ความพยายามของรัฐ ที่จะจัดให้มีการฝึกสอนหัตถกรรมทอผ้าในโรงเรียนประถมศึกษาและมัธยมศึกษาก็ไม่ประสบความสำเร็จนัก ดังตัวอย่างเช่น โรงเรียนประถมวัดสังข์กระเจียว ซึ่งได้จัดสอนประเภทวิสามนัญแผนทอผ้ามาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๔ ในปีแรกๆ การเรียนการสอนได้ผลพอสมควร แต่ผ้าที่นักเรียนทอไม่ได้รับความนิยมมากนักและขายได้ราคาต่ำ เมื่อเป็นเช่นนี้นักเรียนก็ไม่มีแรงจูงใจให้เรียนด้านนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ คงเหลือนักเรียนเพียงสองคน ดังนั้นในที่สุดโรงเรียนก็ต้องยกเลิกการสอนทอผ้าและหันมาเน้นด้านสามัญศึกษา^{๕๙} สาเหตุของความล้มเหลว

อีกประการหนึ่ง ก็คือ ราษฎรมีทัศนคติค่อนข้างลบต่อวิชาช่างและมีความประสงค์ให้บุตรหลานเรียน “วิชาหนังสือ” เพื่อรับราชการมากกว่า^{๑๐๐}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้จัดงานศิลปหัตถกรรมนักเรียน เพื่อส่งเสริมงานประดิษฐ์และสินค้าหัตถกรรม มีพระราชดำรัสเปิดงานในลักษณะทรงกระตุ้นให้ชาวไทยสนใจการหัตถกรรมให้มากขึ้น เพื่อที่จะไม่ต้องพึ่งพาสินค้าต่างประเทศมากเกินไป ดังความในพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า

เวลาปกติพวกเราย่อมแลเห็นได้ยากนักว่า เหตุไรจึงมีความจำเป็นที่จะต้องบำรุงวิชาหัตถกรรม และศิลปการของเราเองให้เพียงพอ ต่อเมื่อไรมีเหตุสำคัญซึ่งของใช้ของเราจะส่งมาจากต่างประเทศไม่ได้ เมื่อนั้นแหละจึงจะเป็นเวลาที่เรารู้สึกตัว และเสียใจตัวเองว่าเราทั้งหลายได้ร่ำมีราตินเสียหมดแล้วช่วยตัวเองก็ไม่ได้เสียแล้ว ถึงเวลาที่คับแค้นเข้าก็เอาตัวไม่รอด จะต้องถึงแก่ไม่มีผ้าถุง ต้องเที่ยววิ่งไปเหมือนกับสัตว์ป่า^{๑๐๑}

มีพระราชดำริว่า หากคนไทยซื้อจากต่างประเทศมากขึ้นเท่าใด ก็จะทำให้หัตถกรรมในเมืองไทยลดน้อยลง และในที่สุดจะสูญหายไป

หัตถกรรมใดถ้าสูญไปเสียครั้งหนึ่งแล้ว ก็จะปลูกให้ฟื้นขึ้นอีกได้ไม่ง่ายกว่าปลูกคนตายให้ฟื้นนั้นเลย ถ้าการทำน้ำตาลและการทอผ้าสูญไปเสียแล้ว ในเวลาที่ความคับขันจะเกิดขึ้นแก่เรา เราจะตกอยู่ในที่ลำบาก เมื่อน้ำตาลและผ้า ๒ สิ่งนี้หมดไป และทางที่จะได้เพิ่มเติมมาจากต่างประเทศก็เป็นอันไม่มีเสียแล้ว ...การทอผ้านี้กว่าจะจัดการให้ดำเนินไปได้ก็ต้องเปลืองเวลานานอยู่^{๑๐๒}

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่างานแสดงศิลปหัตถกรรมดังกล่าวได้มีส่วนช่วยให้ราษฎรทั่วไปเกิดความสนใจในอาชีพหัตถกรรมมากนัก ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ มีพระบรมราชาธิบายว่าความสำคัญอยู่ที่คนไทยต้องหันมาซื้อสินค้าผ้าหัตถกรรมพื้นเมือง ดังความในบทพระราชนิพนธ์ว่า

การที่พูดเล่นง่าย ๆ ว่ารัฐบาลควรจะอุดหนุนหัตถกรรมนั้น จะเป็นประโยชน์อย่างไร เพราะว่าคนไทยเราไม่ซื้อสิ่งซึ่งเป็นฝีมือไทยเราเอง...คนเราดูเหมือนจะลืมเสียแล้วว่าเมื่อไม่มีคนซื้อแล้ว ก็ต้องยอมไม่มีคนขาย ถ้าพวกเราชอบซื้อผ้าและแพรจากต่างประเทศ ของที่ทอขึ้นในพื้นที่เมืองเราเองจะมีประโยชน์อย่างไร^{๑๐๓}

จนถึงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผู้บริหารระดับสูงของรัฐ ก็ยังพยายามหาแนวทางกระตุ้นความสนใจของราษฎรในเรื่องนี้ ในเดือนเมษายน พ.ศ.๒๔๗๕ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ อภิรัฐมนตรี ได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ถวายความเห็น ว่า ควรจัดให้มีณฑลที่มีชื่อในการทอผ้าจัดการคัดเลือกผ้าด้วยการจัดประกวด เพื่อส่งมาถวายเป็น

พระภูษาทรง และส่งชื่อผู้ทอมากราบบังคมทูล ผ้าที่เหลือให้เรียกว่าผ้าประกวด พร้อมทั้งจัดให้วางขายในที่ที่สะดวกแก่ผู้ซื้อ ด้วยวิธีการนี้สมเด็จพระปรมหาราชนาถมีพระดำริว่า จะทำให้เจ้านายและขุนนางหันมานิยมผ้าพื้นเมืองมากขึ้น ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ มีพระราชกระแสว่าในส่วนพระองค์เองนั้น ทรงใช้ผ้าที่ทอในเมืองไทยอยู่แล้ว เช่นผ้าหางกระรอก แต่ทรงพระราชดำริเห็นชอบกับคำกราบบังคมทูลดังกล่าว โดยให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการไปตามนั้น อย่างไรก็ตาม อีกสองเดือนต่อมาก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงยังมีได้มีการดำเนินงานในเรื่องนี้แต่อย่างใด

อย่างไรก็ดี ควรกล่าวด้วยว่าการปรับปรุงคุณภาพของผ้าทอมือนั้นกลับมาปรากฏผลในราชสำนัก โดยในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ นั้น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี ทรงเกิดความสนพระทัยในการทอผ้า โดยทรงเริ่มฝึกหัดการทอผ้าจากศรีราชาในครั้งที่เสด็จไปรักษาพระองค์ เมื่อเสด็จกลับมาประทับในกรุงเทพฯ ก็ทรงสนพระทัยที่จะทรงทอผ้าต่อไป ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ครูจากโรงเรียนช่างไหมที่นครราชสีมา ถวายการสอนกรรมวิธีการทอแบบกี่กระตุก ในที่สุด โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองทอผ้าขึ้นในตำหนักที่ประทับ ผ้าทอจากพระตำหนักสวนหงส์เป็นที่นิยมของคนชั้นสูงทั้งบุรุษและสตรี ดังเช่น ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในต้นรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทรงใช้ผ้าพระภูษาจากสวนหงส์ สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ ทรงเอาพระทัยใส่ในกิจการนี้มาตลอด จนเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงทรงยกเลิก^{๑๑๔}

กล่าวโดยสรุป สังคมไทยในสมัยปฏิรูปอันเป็นระยะเริ่มสมัยใหม่ มีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ รวมทั้งการแต่งกายสตรี ปัญญาชนไทยรวมทั้งองค์พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของสตรี เพราะถือเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นรูปธรรมของความเจริญก้าวหน้าของประเทศตามแบบตะวันตก โดยไม่ทอดทิ้งความเป็นไทย เครื่องแต่งกายใหม่ของสตรีในสมัยนี้ จึงเน้นการผสมผสานระหว่างเครื่องแต่งกายแบบตะวันตกและแบบเดิม สำหรับสตรีสามัญชน โดยทั่วไปยังคงนุ่งผ้าห่มสไบ เช่นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตาม การแต่งกายของสามัญชนก็มีส่วนเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคมโดยเฉพาะสามัญชนที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะรัฐได้พยายามดำเนินการให้สามัญชนสวมเสื้อ เพื่อแสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” ของพระนครแห่งนี้

การแต่งกายแบบใหม่ ทำให้เกิดความนิยมผ้าตัดเสื้อ ผ้าลูกไม้และเครื่องประดับเสื้อสตรีจากยุโรป ในหมู่สตรีชั้นสูงและชั้นกลาง และแม้แต่สามัญชนบางส่วน ก็เริ่มนิยมซื้อผ้าจากตะวันตก โดยเห็นว่าสะดวกกว่าทอผ้าทอใช้เอง อีกทั้งรายได้จากการขายข้าวก็มากขึ้นเนื่องจากในสมัยนี้ข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญ จากการบริโภคผ้าจากตะวันตกเพิ่มขึ้นอย่างมากนั้น ทำให้เกิดการเสื่อมของหัตถกรรมทอผ้า โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคกลางที่มีการคมนาคมค่อนข้างสะดวก

รายการอ้างอิงท้ายบทที่ ๓

๑. นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาของการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองระหว่าง พ.ศ.๒๔๗๐-๒๔๘๐”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๗), น. ๑๕-๒๕.
๒. สุวดี อินประสิทธิ์พัฒนา, “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ” วารสารอักษรศาสตร์, (ม.ค.-มี.ย ๒๕๓๕), น. ๔.
๓. เรื่องเดิม
๔. Nancy Royce, *A Sketch of the Life and Character of Mrs. Emilie Royce Bradley*, (New York: American Tract Society, n.d.), p. ๘๐.
๕. ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, น. ๑๒๔.
๖. คาร์ล บอค, แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง, น. ๗๖.
๗. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, (องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔)
๘. มาร์กาเร็ต แลนด์อน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, (แปลโดยกัณหา แก้วไทย), น. ๔๓.
๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, น. ๔๒.
๑๐. เรื่องเดิม, น. ๔๓.
๑๑. เรื่องเดิม, น. ๕๐.
๑๒. เรื่องเดิม, น. ๕๑.
๑๓. สมภพ จันทรประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี, (พิมพ์ครั้งที่ 4, บำรุงสาส์น, ๒๕๒๙) น. ๕๖.
๑๔. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, น. ๔๒.
๑๕. เรื่องเดิม
๑๖. J.G.D. Campbell, *Siam in the twentieth Century*, (London: Edward Arnold, ๑๙๐๒), p. ๕๒.
๑๗. คาร์ล บอค, แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง, น. ๕๓.
๑๘. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ จัดพิมพ์ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ๒๕๒๕), น. ๑๑๙.
๑๙. สุวดี อินประสิทธิ์พัฒนา, “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ” วารสารอักษรศาสตร์, (ม.ค.-มี.ย. ๒๕๓๕), น. ๖.
๒๐. “อุทุมพร” พระราชประวัติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง, (ผดุงศึกษา, ๒๕๑๕) น. ๑๒๐.

๒๑. เรื่องเดิม
๒๒. เรื่องเดิม
๒๓. เรื่องเดิม, น. ๑๒๘-๙.
๒๔. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เครื่องหมายแห่งความเจริญรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี”
วิทยากรย์, ๑๕ พ.ค. ๒๔๖๑.
๒๕. เรื่องเดิม
๒๖. เรื่องเดิม
๒๗. ท่านผู้หญิงดุขฎิ มาลากุล, อุตตชีวประวัติ, น. ๓๒.
๒๘. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๓๓.
๒๙. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๓๒.
๓๐. สตรีไทย, ๒๔๖๙.
๓๑. อิลฟาโร, เสาร์ ๑ ม.ค. ๒๔๖๔.
๓๒. เรื่องเดิม
๓๓. วายาโม, ๑๗ ธ.ค. ๒๔๖๓.
๓๔. เดลิเมส์, ๑๔ เม.ย. ๒๔๖๐.
๓๕. อิลฟาโร, ๑ ม.ค. ๒๔๖๔.
๓๖. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๓๓.
๓๗. สตรีไทย, ๒๔๖๙.
๓๘. หจช. ร.๖ รล.๒๐/๒๖.
๓๙. สยามสักขี, ๓ มี.ค. ๒๔๓๕.
๔๐. “อุทุมพร”, พระราชประวัติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, น. ๓๒๙.
๔๑. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๙๕๕.
๔๒. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๓๔.
๔๓. เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายไทยสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๓๑.
๔๔. สยามสักขี, ๓ มี.ค. ๒๔๖๔.
๔๕. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๙๖๗.
๔๖. หจช. ร.๕ น. ๑.๑/๘.
๔๗. เรื่องเดิม
๔๘. หจช. ร.๕ น. ๒/๔๓.
๔๙. เรื่องเดิม
๕๐. สตรีไทย, ๓๑ มค. ๒๔๖๙.

๕๑. หจช. ร.๕ น. ๒/๔๓.
๕๒. “อุทุมพร”, พระราชประวัติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, น. ๕๕.
๕๓. สตรีไทย, ๓๑ ม.ค. ๒๕๖๙.
๕๔. “อุทุมพร”, พระราชประวัติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, น. ๕๕.
๕๕. สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี, น. ๖๔.
๕๖. ลาวัญย์ โชตามระ, รัตเกล้า, น. ๑๓๘.
๕๗. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๒๕๐.
๕๘. พวงผกา คุโรวาท, ประวัติเครื่องแต่งกาย, (รวมสาส์น, ๒๕๓๕), น. ๑๐๑.
๕๙. สตรีไทย, ๓๑ ม.ค. ๒๕๖๙.
๖๐. เสทือน คุภโสมภณ, ประวัติการโรงเรียนราษฎรในประเทศไทยและทำเนียบโรงเรียนราษฎร, (สมาคมครูโรงเรียนราษฎร, ๒๕๑๔), น. ๕๑-๒.
๖๑. เรื่องเดิม
๖๒. หจช. ร.๕ ศบ. ๕/๑๕.
๖๓. หจช. ศบ. ๕๑.๗/๓๗.
๖๔. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, (บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๖๗), น. ๒๗.
๖๕. หจช.ร.๖ ย.๑๓/๒๘๘.
๖๖. เรื่องเดิม
๖๗. หจช. ร.๖ บ. ๓๑/๙๙.
๖๘. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, (สร้างสรรค์, ๒๕๒๗), น. ๕๙.
๖๙. เรื่องเดิม, น. ๖๘.
๗๐. หจช. ร.๖ ม. ๑/๘๐.
๗๑. หจช. กส. ๑๓/๖๘๖.
๗๒. เรื่องเดิม
๗๓. เรื่องเดิม
๗๔. อินทรีา ซาฮ์รี, “บทบาทของสมาคมศรีสุริยวงศ์สภาในสังคมไทย (พ.ศ.๒๔๗๕-พ.ศ.๒๕๒๕)”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔), น. ๔๐.
๗๕. เรื่องเดิม, น. ๖๐.
๗๖. ชูเนวิจิตรา มาตรา, กรุงเทพฯ เมื่อ ๗๐ ปีก่อน, (พิมพ์ครั้งที่ ๒, โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๔), น. ๑๘๘.
๗๗. เอกสารกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ F.O ๓๗๑/๑๓๒๖๔ อ้างในอินทรีา ซาฮ์รี, “บทบาทของสมาคมศรีสุริยวงศ์สภา”, น. ๙๐.

๘๑. ประมุขทรัพย์สาร, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, ๒๕๒๓).
๘๒. เรื่องเดิม
๘๓. หจช. ศธ. ๔ เล่ม ๕/๘๕.
๘๔. หจช. ร.๕ กษ. ๘/๑,๒,๓.
๘๕. Carl C. Zimmerman, *Siam*, (Bangkok: The Bangkok Press, 1931), p. 70.
๘๖. คณะอนุกรรมการศึกษาภาคเหนือ, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ กับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะศิลปหัตถกรรมในภาคเหนือ”, (รายงานการวิจัยโดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), น. ๑๙.
๘๗. หจช. ร.๗ สบ.๑/๕๒.
๘๘. สยามสาร ๒๖ ก.พ. ๒๕๖๕.
๘๙. หจช. ศธ. ๑๗/๑๓.
๙๐. เรือตรีสุนัย ณ อุบล และสมชาย นิลอารี, “ผ้าทอเมืองอุบล” ศิลปวัฒนธรรม, ๑๓:๒ (ก.ค. ๒๕๓๕), น. ๑๓๗.
๙๑. โทชิฮารุ โยชิการว, “ผู้เชี่ยวชาญการทำไหมชาวญี่ปุ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *วารสารประวัติศาสตร์*, ๗:๓ (ก.ย-ธ.ค. ๒๕๒๕), น. ๔.
๙๒. หจช. กส.๑๓/๑๓.
๙๓. โทชิฮารุ โยชิการว, “ผู้เชี่ยวชาญการทำไหมชาวญี่ปุ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, น. ๖.
๙๔. หจช. กส.๑๓/๔๔๖.
๙๖. หจช. กส.๑๓/๖๘๖.
๙๗. เรื่องเดิม
๙๘. อัครพาทู, *เมืองไทยงตั้งเกิด*, (มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘), น. ๕๗.
๙๙. หจช. กส.๑๓/๔๔๖.
๑๐๐. รายงานกระทรวงธรรมการ, พ.ศ.๒๕๖๐.
๑๐๑. กระทรวงศึกษาธิการ, *หนังสือที่ระลึกงานแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนครั้งที่๒๕*, (พ.ศ. ๒๕๐๕), น. ๖.
๑๐๒. อัครพาทู, *เมืองไทยงตั้งเกิด*, น. ๔๖.
๑๐๓. เรื่องเดิม, น. ๕๗.
๑๐๔. สมภพ จันทรประภา, *สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี*, น. ๖๕.

၂၀၀၇
၂၀၀၈/၂၀၀၉ ခုနှစ်

ภาพจาก : ไทยใหม่, ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕

สังคมไทยสมัยสร้างชาติ

เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีคนที่สาม ในสมัยการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ก็ได้แถลงต่อประชาชนชาวไทยอย่างชัดเจนว่า นโยบายสำคัญของรัฐบาลคือการนำประเทศเข้าสู่ความเป็นอารยะ จึงอาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑ จนถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สองเป็น “สมัยสร้างชาติ” โดยรัฐบาลมีเป้าหมายสำคัญคือการยกฐานะของไทยให้เจริญรุ่งเรืองทัดเทียมอารยประเทศ

จอมพล ป. พิบูลสงครามได้ให้คำจำกัดความของการสร้างชาติ ในการกล่าวปราศรัยในโอกาสเฉลิมฉลองวันชาติ ซึ่งรัฐบาลได้กำหนดให้ตรงกับวันที่ ๒๔ มิถุนายน อันเป็นวันเปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบอบประชาธิปไตย ในคำปราศรัยดังกล่าวมีความตอนหนึ่งว่า

คำว่าสร้างชาติเป็นคำสั้น อันได้ละความหมายไว้ให้เข้าใจมากกว่าตัวอักษร ๒ พยางค์ที่ปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้นจึงอาจมีผู้เถียงว่าชาติมีมานานแล้ว เหตุใดจึงต้องมาสร้างกันให้เกิดอะไรมาอีก แท้จริงความหมายของการสร้างนั้นมิว่า ชาติไทยมีอยู่แล้ว แต่สถานะบางอย่างของชาติยังไม่ขึ้นถึงขั้นระดับ สมความต้องการของประชาชาติไทย เราจำเป็นต้องพร้อมใจกันสร้างเพิ่มเติมให้ดีขึ้นกว่าเดิม ช่วยปรับปรุงไปจนกว่าทุกคนพอใจ หรืออย่างน้อยก็ได้ระดับเสมออารยประเทศ °

ในความพยายามที่จะดำเนินนโยบายสร้างชาตินั้น รัฐบาลได้วางแนวปฏิบัติที่สำคัญสามประการ คือ การสร้างความสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจ การสร้างความเป็นปึกแผ่นของชาติ และการสร้างวัฒนธรรมอันดีงาม นโยบายสร้างชาติอันส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงการแต่งกายสตรีมากที่สุดก็คือ *การสร้างชาติทางวัฒนธรรม* จึงจำเป็นต้องสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับนโยบายด้านนี้เสียก่อน

รัฐบาลจอมพล ป. ให้ความสำคัญกับนโยบายสร้างชาติทางวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก โดยมีเป้าหมายที่จะพยายามยกระดับความเป็นอยู่ของชาวไทย ขจัดวิถีชีวิตและค่านิยมทางวัฒนธรรมที่ไม่เหมาะสม ตลอดจนสร้างวิถีชีวิตและค่านิยมใหม่ที่จะทำให้สังคมไทยมีความเจริญรุ่งเรืองทัดเทียมกับอารยประเทศ

กล่าวได้ว่า การแสดงออกถึงความต้องการของรัฐบาลสมัยสร้างชาติที่จะนำสังคมไทยไปสู่ความเป็นอารยทัดเทียมกับนานาประเทศนั้น อยู่ในระดับที่สูงกว่าการแสดงออกของผู้ปกครองในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่า มีปัจจัยสำคัญมาจากการที่จอมพล ป. เป็นสมาชิกชั้นนำผู้หนึ่งของคณะราษฎร ซึ่งได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศมาสู่ระบอบประชาธิปไตย ตั้งแต่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ จอมพล ป. และปัญญาชนฝ่ายรัฐกลุ่มหนึ่ง จึงมี

ความคิดว่าผู้นำรุ่นใหม่มีภาระหน้าที่ในการสร้างเอกลักษณ์ใหม่อันเหมาะสมให้แก่ชาติ ด้วยการขจัดวัฒนธรรมเดิมที่ล้าหลังบางประการและสร้างวัฒนธรรมใหม่อันเป็นสากลนิยม นอกจากนี้โดยหลักการแล้วระบอบใหม่เห็นว่า พลเมืองคือองค์ประกอบที่สำคัญของชาติ ดังนั้นชาติจะเจริญได้จำเป็นต้องมีทรัพยากรบุคคลที่มีคุณภาพและมีวัฒนธรรม อันเป็นขั้นตอนสำคัญที่จะนำไปสู่การสร้างความสำเร็จด้านอื่น ๆ ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ดังที่จอมพล ป. พิบูลสงครามได้ชี้แจงว่า

... เริ่มตั้งแต่ประชากรของชาติ จะต้องสร้างตัวให้เป็นพลเมืองดีขึ้นมาก่อน กล่าวคือ มีวัฒนธรรมดี มีศีลธรรมดี มีอนามัยดี มีการแต่งกายอันเรียบร้อยเป็นระเบียบดี มีที่พักอาศัยดีและมีที่ทำกินดี เหล่านี้เป็นต้น เมื่อพลเมืองทุกคนมีสภาพดังกล่าวนี้แล้ว ชาติก็ย่อมจะเป็นหน่วยรวมที่มั่นคงสมบูรณ์ ประชาชนก็สามารถช่วยกันประกอบงานส่วนกลางของชาติ ให้วัฒนาถาวรรุ่งเรืองต่อไปได้อย่างไม่ต้องสงสัย*

เพื่อเป็นแนวทางในการสร้างชาติทางวัฒนธรรม รัฐบาลได้ประกาศรัฐนิยมเป็นหลักการและหลักปฏิบัติ รัฐนิมมรวมทั้งสิ้นมี ๑๒ ฉบับ โดยฉบับแรกประกาศในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๒ และประกาศฉบับอื่น ๆ ตามมาเป็นระยะ ๆ เอกสารของทางราชการในขณะนั้นอธิบายความหมายของ “รัฐนิยม” ว่า “คือการปฏิบัติให้เป็นประเพณีนิยมที่ดีประจำชาติ เพื่อให้อนุชนคนไทยเรายึดถือเป็นหลักปฏิบัติ รัฐนิยมนี้มีลักษณะละม้ายคล้ายคลึงกับจรรยา มารยาทของอารยชนจะพึงประพฤตินั่นเอง” รัฐนิยมที่ขึ้นนำหลักปฏิบัติเกี่ยวกับการแต่งกายคือ รัฐนิยมฉบับที่ ๑๐ เรื่อง “การแต่งกายของประชาชนชาวไทย” ซึ่งประกาศในวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔

นอกจากนี้เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ในการสร้างวัฒนธรรมที่เหมาะสม รัฐบาลได้จัดตั้ง สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ขึ้นเมื่อวันที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. พ.ศ. ๒๔๘๕ เพื่อเป็นองค์กรหลักในการปรับปรุง ทุนบำรุง และเผยแพร่วัฒนธรรมอันเหมาะสมไปสู่ประชาชน

น่าสังเกตว่าแม้จะเป็นสมัยประชาธิปไตย แต่อำนาจทางการเมืองและการทหารของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็มีความมั่นคงมาก รัฐบาลมีเสียงข้างมากในสภาเพราะมีฐานเสียงจากสมาชิกสภาราษฎรประเภทที่หนึ่ง ซึ่งมาจากการแต่งตั้งของคณะราษฎร มีจำนวนกึ่งหนึ่งของสภา ตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๔๗๕ ยิ่งกว่านั้นเมื่อประเทศเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่สอง ตั้งแต่วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นต้นมา อำนาจทางการเมืองและการทหารของจอมพล ป. ก็ทวีสูงขึ้น เนื่องจากได้อำนาจภาวะสงครามเข้าดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ทั้งหมด นั่นคือ ตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมและผู้บัญชาการทหารสูงสุด

ทางด้านสื่อมวลชนนั้น รัฐบาลให้ความสำคัญในการเผยแพร่นโยบายสร้างชาติผ่านทางวิทยุกระจายเสียง ซึ่งเป็นสื่อมวลชนแขนงใหม่ภายใต้การควบคุมดูแลของรัฐ จอมพล ป. ตระหนักดีว่า

วิทยุกระจายเสียงเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างยิ่งในการเผยแพร่นโยบายของรัฐบาล ทั้งนี้เพราะจะสามารถสื่อสารไปถึงประชาชนได้อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง

สำหรับการควบคุมหนังสือพิมพ์ อันเป็นสิ่งมวลชนสำคัญที่ได้เคยวิพากษ์วิจารณ์นโยบายของรัฐบาลสมัยก่อนๆ นั้น รัฐบาลสมัยสร้างชาติก็สามารถควบคุมได้มากขึ้นโดยการออกพระราชบัญญัติการพิมพ์ รวมทั้งให้สิทธิพิเศษในการซื้อกระดาษจากโรงงานของรัฐแก่หนังสือพิมพ์ที่สนับสนุนรัฐบาล ในภาวะที่ราคากระดาษในท้องตลาดทั่วไปสูงมากโดยเฉพาะในช่วงสงคราม ฉะนั้นหนังสือพิมพ์จึงจำต้องสนับสนุนนโยบายสร้างชาติของรัฐบาลไม่ว่าจะโดยเต็มใจหรือไม่ก็ตาม ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือการตีพิมพ์คำขวัญ “*เชื้อผู้นำ ชาติพ้นภัย*” หรือคำขวัญอื่นๆ ที่มีเนื้อหาสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลในหน้าแรกของหนังสือพิมพ์แทบทุกฉบับเป็นประจำทุกวัน

สตรีในฐานะดอกไม้ของชาติ

ในการสร้างชาตินั้น นายกรัฐมนตรีและปัญญาชนฝ่ายรัฐ ได้กำหนดบทบาทของบุรุษและสตรีที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน บุรุษมีหน้าที่ทำงานในอาชีพของตนอย่างขยันขันแข็ง ทั้งยังมีภาระหน้าที่ในการป้องกันชาติให้พ้นจากการรุกรานของศัตรู ดังที่มีการกล่าวเปรียบเทียบว่าบุรุษเป็น “*รั้วของชาติ*” ในขณะที่สตรีต้องทำหน้าที่ในบ้านเรือนของตนให้ดีที่สุด ทั้งในการเป็นเมีย แม่ และแม่เรือน รวมทั้งจะต้องตกแต่งร่างกายให้มีความงดงามสดชื่นเหมาะสมกับการเป็น “*ดอกไม้ของชาติ*” ทั้งนี้เพื่อให้บุรุษเกิดกำลังใจในการทำงานหนัก

น่าสังเกตว่าแนวคิดเกี่ยวกับการแบ่งงานระหว่างเพศอย่างชัดเจนนี้ ได้เคยลดความสำคัญลงไปบ้างในปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และในระยะแรกเริ่มประชาธิปไตย ทั้งนี้เพราะเกิดข้อถกเถียงในหมู่ปัญญาชนทั้งชายและหญิงว่าการแบ่งงานระหว่างเพศดังกล่าว นำไปสู่สถานการณ์ที่ไม่เท่าเทียมระหว่างบุรุษและสตรี กล่าวคือสตรีเป็นฝ่ายเสียเปรียบ เนื่องมาจากงานนอกบ้านของผู้ชายได้รับการยอมรับโดยทั่วไปว่า มีความสำคัญต่อครอบครัวและประเทศชาติมากกว่างานในบ้านของผู้หญิง ปัญญาชนบางกลุ่มจึงมีความเห็นว่า ควรจะค่อยๆ แก้ไขแนวคิดเรื่องการแบ่งงานระหว่างเพศให้ลดน้อยลง

อย่างไรก็ตามแนวคิดดังกล่าว กลับได้รับการเน้นอีกครั้งหนึ่งในสมัยสร้างชาติ โดยปัญญาชนฝ่ายรัฐอ้างเหตุผลว่า การสร้างภาพลักษณ์ให้ชายเป็น “*รั้วของชาติ*” และหญิงเป็น “*ดอกไม้ของชาติ*” จะนำประเทศไปสู่ความเจริญทัดเทียมอารยประเทศ ดังบทโคลงในหนังสือพิมพ์ร่วมสมัยมีความว่า

ดอก	บัวบานเบ่งลำ	เต็มเหนื
ไม้	อินใดทามี่	เปรียบแมน
ของ	งามย้อมเป็นสรี	เมืองมิ่ง
ชาติ	คู่ไทยจวบแคว้น	แผ่นหล้าแหลกสลาย
หย่า	มองข้ามหนุ่มล้วน	องอาจ
ให้	ถิ่นอื่นกลิ่นชาติ	ชั่วช้า
ใคร	ควนคูนุชนาถ	ควนเพ่ง
ร่วม	แต่ไทยคู่ฟ้า	เร่งสร้างพละไทย ^๔

ตัวอย่างมาตรการของรัฐตามแนวคิดดังกล่าว ได้แก่ พยายามชักชวนให้ราษฎรเปลี่ยนชื่อให้เหมาะสมกับเพศของตน บุรุษควรจะใช้ชื่อที่แสดงถึงความกล้าหาญองอาจ เพื่อให้สอดคล้องกับการเป็น “รั้วของชาติ” ดังเช่นใช้ชื่อ เกரியศักดิ์ สุรพล สุรยุทธ เป็นต้น ขณะที่สตรีควรจะใช้ชื่อที่แสดงถึงความนิ่มนวลอ่อนหวานให้เหมาะสมกับการเป็น “ดอกไม้ของชาติ” เช่นใช้ชื่อ ชวนชม สายหยุด สงวนศรี เป็นต้น

โดยเหตุนี้ผู้ที่มีชื่อกลางๆ ไม่บ่งบอกชัดเจนว่าเป็นหญิงหรือชาย จึงได้รับการแนะนำให้เปลี่ยนเสียใหม่ให้เหมาะสม โดยเฉพาะข้าราชการซึ่งต้องปฏิบัติตามนโยบายของรัฐบาลเพื่อเป็นตัวอย่างแก่ประชาชนทั่วไป ตัวอย่างเช่น เมื่อกรมศิลปากรได้มีคำสั่งลงวันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ให้ข้าราชการในสังกัดเปลี่ยนชื่อให้ถูกต้องตามเพศ กองการสังกัดซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดก็ได้ส่งรายชื่อข้าราชการที่ทางกองได้แนะนำให้เปลี่ยนชื่อใหม่ เช่น ข้าราชการชายชื่อเดิม โกสุม เปลี่ยนเป็น มนุ ชื่อเดิม ประยงค์ เปลี่ยนเป็น ปราโมทย์ ชื่อเดิม บุญสม เปลี่ยนเป็น อาคม และข้าราชการหญิงชื่อเดิม คล้าย เปลี่ยนเป็น คล้ายจิต ชื่อเดิม ชัน เปลี่ยนเป็น ชุสิริ ชื่อเดิม แซ่ม เปลี่ยนเป็น แซ่มซ้อย ชื่อเดิม หมัน เปลี่ยนเป็น มัลลี เป็นต้น^๖

การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง

๑. แนวคิดในการปรับปรุงการแต่งกายสตรี

ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ ว่า ในระยะเริ่มสมัยใหม่นั้น การแต่งกายของบุรุษจะนิยมนุ่งผ้าม่วงในเวลาไปทำงาน หรือกางเกงแพรในเวลาแต่งกายลำลอง ขณะที่ผู้หญิงในชนชั้นกลางส่วนใหญ่ยังคงนุ่งโจงกระเบน ยกเว้นสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในวัยสาวอายุประมาณไม่เกิน ๓๐ ปี ซึ่งได้เปลี่ยนมานุ่งขึ้นตามพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัฐบาลสมัยสร้างชาติเห็นว่า การนุ่งโจงกระเบนเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมและน่าอับอายสำหรับประเทศไทย ซึ่งเป็นเอกราชมาช้านานและกำลังจะก้าวไปสู่ความเป็นอารยะ ทั้งนี้เพราะการนุ่ง

โจงกระเบนนั้นนิยมกันในประเทศที่ตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศอื่น เช่น ประเทศกัมพูชาซึ่งในขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส โดยเหตุนี้จึงอาจมองได้ว่าโจงกระเบนเป็นสัญลักษณ์ของความล่าหลังและความด้อยกว่าตะวันตก”

กล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายไปสู่สากลนิยม ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว โดยคณะราษฎรได้แจ้งให้กระทรวงทบวงกรมต่างๆ สนับสนุนให้ข้าราชการชายเปลี่ยนจากการนุ่งผ้าโจงกระเบนเป็นกางเกง “ ครั้นถึงสมัยสร้างชาติ จึงได้สนับสนุนการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายไปสู่แบบสากล ทั้งการแต่งกายของบุรุษและสตรี ดังที่มีคำอธิบายว่า

...การแต่งกายอย่างอนารยะชนเป็นปัจจัยอันหนึ่งที่จะเร่งเร้าให้เราบำเพ็ญวัฒนธรรมในด้านทั่ว ๆ ไปอีกด้วย เครื่องแต่งกายดีเป็นการตั้งใจให้ประพฤติแต่สิ่งที่ควรประพฤติเท่านั้น รวมความก็คือ การแต่งกายดีโดยปกติไม่ทำให้จิตใจของเราเป็นป่าเถื่อนเหมือนคนในแอฟริกา”

ข้อน่าสังเกตอีกประการหนึ่ง ก็คือ การที่รัฐให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งกับการนุ่งกางเกงขายาวสำหรับบุรุษ และการสวมกระโปรงสำหรับสตรี ตลอดจนการสวมหมวกของบุรุษและสตรีนั้น น่าจะเป็นเพราะต้องการให้เครื่องแต่งกายเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ที่เป็นรูปธรรมชัดเจนของระบอบใหม่แตกต่างจากผ้าโจงกระเบนซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของระบอบเก่า การที่เครื่องแต่งกายของระบอบใหม่มีลักษณะแบบสากลนิยมมากกว่าก็อาจสื่อความหมายได้ว่า ระบอบใหม่จะนำประเทศไปสู่ความเป็นอารยะได้ดีกว่าระบอบเดิม

ควรกล่าวด้วยว่าเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลงนั้น จอมพล ป. ได้ส่งคำแถลงลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ทุกฉบับ โดยอธิบายว่าการที่รัฐบาลในช่วงสงครามดำเนินนโยบายสร้างชาติ เป็นเพราะต้องการให้ญี่ปุ่นเห็นว่าชาติไทยเป็นชาติเก่าแก่มีอารยธรรมสูง เพื่อไม่ให้ญี่ปุ่นกลืนชาติ การแต่งกายแบบสากลก็เพื่อจะไม่ต้องสวมกิโมโนแบบญี่ปุ่น และแสดงให้เห็นว่าไทยเป็นอิสระจะทำตามชาวตะวันตกบ้างก็ได้” ประเด็นนี้อาจกล่าวอ้างได้ว่าเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของจอมพล ป. อย่างไรก็ตาม การที่เปิดเผยหลังจากญี่ปุ่นแพ้สงครามแล้ว ทำให้เป็นที่สงสัยว่าจอมพล ป. มีวัตถุประสงค์เช่นนี้มาตั้งแต่ต้นหรือไม่

ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่ง เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายเป็นแบบสากลนิยม ก็คือ การแต่งกายแบบสากลนิยมนั้นเป็นการแต่งกายของชาวตะวันตก ดังนั้นเมื่อมองในแง่หนึ่งก็ขัดกับความคิดเรื่องชาตินิยม ซึ่งรัฐบาลสมัยสร้างชาติได้พยายามปลูกฝังแนวความคิดชาตินิยมให้แก่ประชาชนมาโดยตลอด ในเรื่องนี้หลวงวิจิตรวาทการซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นมันสมองคนสำคัญของรัฐบาลได้ชี้แจงว่า ความสำคัญของลัทธิชาตินิยมอยู่ที่แก่นแท้ภายในไม่ได้อยู่ที่รูปร่างภายนอก โดยนัยนี้ชาวไทยอาจแต่งกายแบบสากลได้โดยไม่เสียความนึกคิดแบบชาตินิยม กล่าวคือเลือกแต่งสากล

เพราะเป็นที่นิยมโดยทั่วไปและสะดวกกว่าแบบเดิม แต่ยังสามารถแสดงความเป็นชาตินิยมได้ด้วยการใช้ผ้าที่ผลิตในประเทศไทย ดังความตอนหนึ่งในบทปาฐกถาทางวิทยุของหลวงวิจิตรวาทการ เรื่อง “ปัญหาเรื่องการแต่งกาย” ว่า

ข้าพเจ้าได้คิดอย่างหนึ่งว่า ความสำคัญของลัทธิชาตินิยมนั้นไม่ได้อยู่ที่รูปร่างแต่อยู่ที่เนื้อแท้... รูปร่างของวัตถุจะต้องหันไปตามทางที่เหมาะสม แต่สัมภาระที่ประกอบขึ้นเป็นวัตถุนั้นจะต้องเป็นของชาติ^{๑๑}

ในกรณีการปรับเปลี่ยนการแต่งกายสตรีนั้น มีเหตุผลเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “ดอกไม้ของชาติ” อีกด้วย เพราะมีความคิดว่าการแต่งกายสวยงามเป็นระเบียบของสตรี นอกจากจะแสดงถึงความเรียบร้อยของชาติแล้ว ยังช่วยให้บุรุษมีความสุขและมีความมุ่งมั่นในการทำงานมากขึ้น ดังคำอธิบายของ “สามัคคีไทย” ซึ่งเป็นนามแฝงของจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีความตอนหนึ่งว่า

ที่ฉันเห็นการแต่งกายสำคัญนั้น เพราะจะทำให้ชายเคารพหญิงมากขึ้น...ชายสมัยนี้ไม่เชื่อตาของตนเองว่า ตาของตนแก่ หรือหญิงงามเพราะแต่งกายสวมหมวกสวมกระโปรงถูกต้องตามวัฒนธรรม ฉันเป็นชายรู้ดีว่าชายนั้น ถ้าหญิงแต่งตัวสวยงามเหมือนดอกไม้งามแล้ว หญิงจะจูบชายไปอย่างไร จะใช้ชายให้ทำอะไร ฉันคิดว่าใช้การแต่งกายถูกต้องวัฒนธรรมเป็นอาวุธ อาดสำหรับความปรารถนา...ถ้าหญิงแต่งกายดีสวยงาม จะเชิดเกียรติศักดิ์หญิงไทยเป็นหย่างดี^{๑๒}

น่าสังเกตว่า รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการชักชวนให้สตรีปรับปรุงการแต่งกาย มากกว่าการชักชวนบุรุษ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะแนวคิดเรื่องดอกไม้ของชาติของรัฐสมัยสร้างชาติ ซึ่งเน้นว่าสตรีเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งและสดชื่น ตลอดจนความมีอารยะของสังคมโดยรวม

๒. รูปแบบการแต่งกายสตรีที่รัฐพึงประสงค์

การดำเนินงานรัฐสมัยสร้างชาติเพื่อเปลี่ยนแปลงการแต่งกายสตรีไปสู่รูปแบบที่รัฐพึงประสงค์นั้นเกิดขึ้นอย่างเป็นขั้นตอน เริ่มต้นด้วยการพยายามชักชวนให้สตรีส่วนที่ยังนุ่งผ้าโจงกระเบนเปลี่ยนมานุ่งผ้าถุง น่าสังเกตว่าการเรียกว่า “ผ้าถุง” แทนที่จะเรียก “ผ้าซิ่น” ดังเช่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ น่าจะเป็นเพราะต้องการเน้นการนุ่งผ้าพื้นที่ไม่ใช่เชิง โดยผู้ที่ทันสมัยจะตัดเป็นถุงสำเร็จซึ่งคล้ายคลึงกับกระโปรง ด้วยเหตุนี้การชักชวนให้สตรีนุ่งผ้าถุง จึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการที่จะพัฒนาไปเป็นการนุ่งกระโปรง

ในโอกาสที่ไทยประสบความสำเร็จ ในการปรับปรุงเส้นเขตแดนกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ในเดือนมีนาคม พ.ศ.๒๔๘๔ จอมพล ป.พิบูลสงครามได้มีสาสน์วิงวอนสตรีไทยทุกคนให้เลิกนุ่งผ้าโจง

กระเบนเปลี่ยนเป็น “นุ่งถุง” และเปลี่ยนทรงผมจากทรงดอกกระทุมเป็นไว้ผมยาว ดังสาสน์ของ จอมพล ป. มีความว่า

คำวิงวอนของท่านนายกรัฐมนตรี

ฝากไว้แก่พี่น้องสตรีไทย

เพื่อเป็นที่ระลึกและแสดงความชื่นชมยินดีในโอกาสอันประเสริฐ ที่ชาติไทยของเราได้ประสบความสำเร็จอันพึงพอใจ ในการปรับปรุงเส้นเขตต์แดน ตามความยุติธรรมกับอินโดจีนของฝรั่งเศสคราวนี้ ท่านนายพลตรี หลวงพิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ขอวิงวอนด้วยความเคารพแต่พี่น้องสตรีไทย ได้เปลี่ยนการตกแต่งร่างกายให้สมกับที่เราเป็นอารยประเทศและอารยชน คือ

๑. ขอให้พี่น้องสตรีไทยทุกท่านไว้ผมยาว ตามประเพณีนิยมในสมัยโบราณของเราหรือไว้ผมยาวตามสมัยนิยมปัจจุบันนี้
๒. ขอให้พี่น้องสตรีไทยทุกท่าน เลิกการใช้ผ้าโจงกระเบน เปลี่ยนเป็นการนุ่งผ้าถุงอย่างสมัยโบราณของเรา หรือตามสมัยนิยมปัจจุบันนี้
๓. ขอให้พี่น้องสตรีไทยของเราทุกท่าน เลิกใช้ผ้าผืนเดี่ยวปกปิดกายท่อนบน คือไม่ใช้ผ้าคาดอก หรือปล่อยเปลือยกายท่อนบน ให้ใช้เสื้อแทน

ทั้งนี้หวังว่าพี่น้องสตรีไทยทุกๆ ท่าน จะได้พร้อมใจกันเป็นเอกฉันท์ เริ่มปฏิบัติตามคำวิงวอนดังกล่าวนี้ ซึ่งจะบังเกิดเกียรติยศและเป็นสง่างามแก่ชาติไทยของเราตลอดไปชั่วกาลนาน”

การเปลี่ยนแปลงในระยะแรกนี้ นับว่ามุ่งที่สตรีผู้ที่ยังยึดติดกับการแต่งกายแบบเดิม สำหรับสตรีชั้นสูงและชั้นกลางที่เปลี่ยนแบบการแต่งกาย ตามพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ คือนุ่งขึ้นและเกล้ามวย ซึ่งได้แก่สตรีชั้นสูงและชั้นกลางในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะผู้อยู่ในวัยสาวในรัชกาลที่ ๖ และ ๗ เป็นต้นมา ดังกล่าวในบทที่ ๒ สตรีเหล่านั้นจะรู้สึกถึงการเปลี่ยนแปลงมากนักเพราะแต่งกายในลักษณะที่รัฐบาลมีความประสงค์อยู่แล้ว

ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือ การที่นายกรัฐมนตรีเรียกร้องให้สตรีเปลี่ยนแปลงการแต่งกายในโอกาสที่รัฐบาลถือว่า มีความสำคัญอย่างยิ่งคือความสำเร็จในเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศสนั้น นับเป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าผู้นำในสมัยสร้างชาติ ให้ความสำคัญอย่างมากต่อการแต่งกายสตรี ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของการก้าวเข้าสู่ความเป็นอารยะของประเทศไทย

ในอีกหนึ่งเดือนต่อมา จอมพล ป. พิบูลสงครามได้มีสาสน์ถึงสตรีไทยอีกวาระหนึ่งเพื่อชักจูงให้สวมหมวก ทั้งนี้เพื่อให้การแต่งกายตามแบบสากลครบถ้วนสมบูรณ์ ตั้งแต่วันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๘๔ อันเป็นวันที่สภาผู้แทนราษฎรให้สัตยาบันอนุสัญญาสันติภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ดังความตอนหนึ่งในสาสน์ของนายกรัฐมนตรีว่า

คงเหลืออีกเพียงสิ่งเดียวเท่านั้นที่จะทำให้การแต่งกายของท่านสมบูรณ์ทุกประการ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้ขอร้องในโอกาสนี้ ข้าพเจ้าก็หวังว่าท่านสตรีไทยจะปฏิบัติได้ โดยไม่ขัดข้องดุดกัน สิ่งนั้นคือการสวมหมวก เพื่อส่งเสริมการสร้างชาติของท่านในหน้าที่สตรีไทยให้เด่นยิ่งขึ้น...ถ้าการนี้ได้บรรลุผลสำเร็จอย่างที่แล้วมา ชาติไทยก็คงจะได้จารึกนามสตรีไทยปรีดยุดันนี้ไว้ว่า เป็นผู้นำอารยธรรมอันสมบูรณ์ในการแต่งกาย มาสู่สตรีชาติไทยเป็นแน่นอน^{๑๔}

หมวกค่อนข้างจะเป็นสิ่งใหม่ เพราะไม่เคยปรากฏในรูปแบบการแต่งกายของสตรีไทยมาก่อนยกเว้นในโอกาสพิเศษ เช่น ไปพักผ่อนชายทะเล เป็นต้น ในเรื่องนี้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ได้มีสาส์นแสดงความเห็นใจและชักจูงให้สวมจนเคยชิน ทั้งนี้เมื่อเคยชินแล้วผู้สวมจะรู้สึกถึงความสง่างามที่เกิดขึ้นจากการสวมหมวก ทั้งยังมีประโยชน์ต่อสุขภาพอนามัย เพื่อชักจูงให้ราษฎรเห็นความสำคัญของการสวมหมวก รัฐบาลจึงประกาศคำขวัญว่า **“มาลानำไทย ไปสู่มหาอำนาจ”**

หมวกสตรีสำหรับสวมในยามปกตินั้น ต้องไม่ใช่หมวกแบบชายหาด หมวกผู้ชาย หรือใช้สายรัดคางอย่างหมวกสำหรับเด็ก สีของหมวกต้องกลมกลืนกับเสื้อผ้า แต่หมวกสีขาว สีดำ สีเนื้อ สีน้ำตาล สีกรมท่า อาจใช้กับเสื้อผ้าได้ทุกสี เมื่อพ้นเวลา ๑๘.๐๐ น. ไปแล้วไม่ต้องสวมหมวก อนึ่งทางราชการได้พยายามออกประกาศห้ามการล้อเลียนสตรีที่สวมหมวก ดังความว่า

อนึ่งความปรากฏว่า ในบางครั้งสุภาพสตรีที่สวมหมวกถูกชายบางคนหรือบางพวก แสดงกิริยาวาจาดูหมิ่นเหยียดหยัน กระทรวงศึกษาธิการไม่ปรารถนาจะให้ปรากฏว่า ผู้ที่ดูหมิ่นเหยียดหยันสตรีสวมหมวกนั้นเป็นข้าราชการ พนักงาน หรือ นักเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ... การแสดงกิริยาวาจาดูหมิ่นเหยียดหยันสตรีผู้สวมหมวกนั้น ไม่ใช่มารยาทอันดีของสุภาพชน การกระทำเช่นนั้นเป็นเสียหายแก่การสร้างชาติ^{๑๕}

ในประมาณหนึ่งปีต่อมา กล่าวคือในเดือนมิถุนายน พ.ศ.๒๔๘๕ รัฐบาลสมัยสร้างชาติได้ดำเนินขั้นตอนต่อไปคือ ชักชวนให้สตรีนุ่งกระโปรงโดยกว้างขวาง โดยในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๕ รายการสนทนาระหว่าง **“นายมัน-นายคง”** ทางวิทยุกระจายเสียงอันเป็นรายการประชาสัมพันธ์ของรัฐบาล ได้ชักชวนให้สตรีนุ่งกระโปรง โดยให้เหตุผลว่าสวมหมวกแล้วควรนุ่งกระโปรงด้วย ทั้งนี้เพื่อให้ **“การแต่งกายของพี่น้องสตรีเราเป็นอารยะสมบูรณ์”**^{๑๖} กล่าวคือมีรูปแบบการแต่งกายเหมือนกับสตรีในอารยประเทศทั่วโลก

การแต่งกายแบบใหม่ ครอบคลุมถึงนักเรียนและนิสิตนักศึกษาในมหาวิทยาลัย ดังที่นักเรียนของโรงเรียนราชินีในสมัยนั้น บันทึกเกี่ยวกับเครื่องแบบนักเรียน มีความว่า

จากผ้าถุงสีน้ำเงินเสื้อสีขาว ซึ่งเป็นเครื่องแบบนักเรียนโรงเรียนราชินีมาแต่ไหนแต่ไร ก็กลายเป็นกระโปรงมีเกล็ดหน้า ๖ เกล็ด ข้างหลังอีก ๖ เกล็ด สวมหมวกกะโล่สีขาว”

และดังที่นิสิตหญิงของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยบันทึกไว้ว่า ก่อนสมัยสร้างชาตินั้นนิสิตหญิงนุ่งผ้าถุงสีน้ำเงิน กรมท่า หรือดำและสวมเสื้อขาว ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ เปลี่ยนเป็นสวมเครื่องแบบที่ใช้มาถึงปัจจุบันนี้ ได้แก่เสื้อปกเชิ้ตสีขาวผ่าอกตลอด ติดกระดุมและกั๊ตเข็มกั๊ตเครื่องหมายพระเกี้ยว สวมกระโปรงและคาดเข็มขัดหนัง ต่อมาเพิ่มการสวมหมวกสีดำตรงตะเข็บด้านหลังหมวก ร้อยด้วยเชือกเกลียวเป็นกากบาท โดยมีคำสั่งของมหาวิทยาลัยว่านิสิตหญิงผู้ใดไม่สวมหมวกห้ามผ่านเข้าประตูมหาวิทยาลัย”

๓. การประชาสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมการแต่งกายแบบใหม่

รัฐสมัยสร้างชาติได้ดำเนินการโดยวิธีการต่างๆ ในด้านการประชาสัมพันธ์เพื่อให้สตรีปรับปรุงการแต่งกาย สื่อกำคัญของรัฐคือวิทยุโดยการดำเนินงานของกรมโฆษณาการ ที่น่าสนใจคือในต้นปี ๒๔๘๔ ได้เกิดรายการสนทนาทางวิทยุระหว่าง “นายมัน ชูชาติ” และ “นายคง รักไทย” ซึ่งเป็นรายการประจำของสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยภาคค่ำ ทั้งนี้จอมพล ป.จะส่งเนื้อหาที่เป็นประเด็นสำคัญในเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะการสร้างชาติทางวัฒนธรรมมาให้แปลงเป็นบทสนทนา ผู้สนทนาเป็น “นายมัน” คือ นายสังข์ พิธโนทัย ผู้สนทนาเป็น “นายคง” คือ นายคงศักดิ์ คำศิริ

ตัวอย่างของการรณรงค์เรื่องการแต่งกายในรายการสนทนายระหว่างนายมัน-นายคง ก็คือในบทสนทนาครั้งหนึ่ง นายมัน-นายคงได้ชี้ให้ผู้ฟังเห็นว่าการปรับปรุงการแต่งกายแบบใหม่นั้น มีคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติหลายประการ กล่าวคือ การที่ประชาชนทำตามคำชักชวนของรัฐบาลในเรื่องการปรับปรุงการแต่งกาย เป็นการแสดงว่าคนไทยมีความสามัคคีกลมเกลียวกัน นอกจากนี้การปรับปรุงการแต่งกายเป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยรักษาเอกราชของชาติเพราะป้องกันมิให้ต่างชาติดูถูกว่าป่าเถื่อน นายมัน-นายคงยังชี้ให้เห็นด้วยว่า การแต่งกายดีเยี่ยมทำให้จิตใจดีขึ้น ทั้งยังเป็นตัวเร่งให้ปฏิบัติตามวัฒนธรรมด้านอื่นๆ ได้ดีขึ้นด้วย

สำหรับการชักชวนทางหนังสือพิมพ์นั้น จากการที่รัฐบาลควบคุมดูแลหนังสือพิมพ์อย่างใกล้ชิด อีกทั้งปัญญาชนฝ่ายรัฐรวมถึงจอมพล ป. พิบูลสงครามยังได้ส่งความคิดเห็นมาตีพิมพ์เรื่อยๆ ทำให้ปรากฏบทความสนับสนุนการปรับปรุงการแต่งกาย โดยเฉพาะการแต่งกายสตรีจำนวนหลายบทความ ดังตัวอย่างจากบทความหนึ่งใน นิกธ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าการแต่งกายดีนั้น สำคัญยิ่งกว่าความมั่งคั่งของร่างกาย ดังความว่า

เสื้อผ้าเป็นสิ่งสำคัญสำหรับความงามไม่น้อยไปกว่าอนามัย และสำคัญยิ่งกว่าความงามของร่างกาย ท่านจะสวยไปไม่ได้เลยแม้ว่าท่านจะมีหน้างามเหมือนดาราทองหรือมีร่างได้ส่วนสมทรงราววินัส ถ้าเครื่องนุ่งห่มของท่านไม่ช่วยส่งเสริมความงาม^{๙๙}

บทความอีกบทความหนึ่งใน ประมวลวณวัน แนะนำให้ผู้หญิงที่มีบุตรแล้วคงความเอาใจใส่กับการแต่งกายเพื่อมิให้สามีเบื่อหน่าย น่าสังเกตว่าบทความนี้มีความคิดพื้นฐานตามแนวคิดการแบ่งแยกงานระหว่างเพศที่ว่า ผู้หญิงไม่ได้ทำงานนอกบ้าน ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้วเริ่มมีผู้หญิงประกอบอาชีพนอกบ้านมากขึ้น แต่ผู้เขียนบทความนี้และสังคมโดยรวมยังคงมีความเห็นว่า หน้าที่ของผู้หญิงในบ้านเรือนมีความสำคัญมากกว่า ดั้งตอนหนึ่งของบทความว่า

ถ้าสามีกลับมาจากทำงานด้วยดวงใจอันเหนื่อยอ่อน หวังจะได้รับการประเล้าประโลมจากภรรยา เขาจะอดทนระอาใจสักเพียงใด ในเมื่อความหวังของเขา ไม่บังเกิดผลเสียเลย แทนที่เขาจะได้รับการต้อนรับเช่นที่เขาคิด เขากลับต้องพบกับภรรยาของเขาในเครื่องแต่งกายอันขาดการเอาใจใส่ ผมเผ้ารุงรัง ร่างกายเต็มไปด้วยเหงื่อไคลปราศจากการตกแต่งใดๆ ความเบื่อหน่ายก็จะบังเกิดขึ้นทันใด บ้านที่เคยให้ความสุขในชีวิตแต่งงานไม่สมหวังเสียแล้ว^{๑๐๐}

สำหรับบทความใน ประชาชาติ แนะนำว่า สตรีควรเปลี่ยนมานุ่งกระโปรง โดยให้เหตุผลว่าเมื่อรับแบบเสื้อของตะวันตกมาแล้วก็ควรจะรับกระโปรงไปด้วย ไม่ควรสวมเสื้อแบบสากลแต่ยังคงนุ่งผ้าโจงกระเบนหรือผ้าถุง ดังที่บทความดังกล่าวได้แสดงความเห็นว่า

เราไม่เอาอย่างเขมรและแขกหรือลาวซึ่งนุ่งถุง ก็ควรเปลี่ยนเครื่องแบบไปในทางกระโปรงเสีย ให้เหมือนกับเสื้อ ดีกว่านุ่งผ้าโจงกระเบนสวมเสื้อหม่อม ดูน่าหัวเราะ เป็นอันมาก และถ้าจะนุ่งถุงสวมเสื้อแบบหม่อม ก็กลายเป็นลาวปนฝรั่งไป^{๑๐๑}

หนังสือพิมพ์ยังช่วยประชาสัมพันธ์เรื่องการสวมหมวกและรองเท้าย่างไร ดังเช่น บทประพันธ์ใน นิกกร ชักจูงผู้อ่านว่า

สวมหมวกเกิดงามขำนำเสน่ห์	ให้แลทรุดแก่เวลาสวม
สวมเกิดนะนี่มณฑลเพื่อส่วนรวม	เชิญแม่สวมกันให้ถ้วนวลละออง
เราเป็นชาติอารยะนะจ่อมขวัญ	ต้องพร้อมกันปฏิบัติอย่าขัดข้อง
สวมหมวกแล้วงามขำตามทำนอง	ยังจะต้องสวมรองเท้าให้เข้ากัน
อย่าสวมหมวกเดินเท้าเปล่าเยาวลักษณ์	เพราะผิดหลักแต่งกายชายจะหยัน
อีกเสื้อสวมใส่ในกลางวัน	ถ้าแขนสั้นไม่คลุมไหล่ไม่เข้าที่ ^{๑๐๒}

ขณะเดียวกัน บทความเรื่อง “วิธีแต่งกายสวมหมวก” ใน นิกกร ได้แนะนำวิธีแก้ไขปัญหาที่เกิดจากความไม่คุ้นเคยกับการสวมหมวก ดังเช่น การนั่งรถจักรยานสามล้อซึ่งเป็นพาหนะที่นิยม

กันในขณะที่นั้น เมื่อลมพัดอาจทำให้ผ้าถุงเปิดและหมวกปลิวหลุดจากศีรษะ จึงต้องคอยระวังทั้งหมวกและผ้าถุง บทความดังกล่าวได้แนะนำให้แก้ปัญหานี้ด้วยการใช้สายรัดติดหมวกและไม่ควรใช้หมวกปีกกว้างเกินไป ทั้งยังแนะนำอีกด้วยว่าในการโดยสารรถจักรยานควรรวบผ้าถุงให้กระชับเสียก่อนและนั่งเซาชิดกัน หรืออาจติดกระดุมแบบกดไว้ที่ชายผ้าถุง”

นอกจากการชักจูงผ่านสื่อมวลชนแล้ว ยังมีองค์กรของรัฐที่ทำหน้าที่รณรงค์เรื่องการแต่งกายสตรีอย่างเข้มแข็งได้แก่ *สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง* ซึ่งเป็นหน่วยงานย่อยในสำนักวัฒนธรรมแห่งชาติ จัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๙๖ โดยมีท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ภริยาของจอมพล ป. เป็นประธาน สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงมีหน้าที่ส่งเสริมวัฒนธรรมในบ้าน เช่น การปฏิบัติตนของสามีและภรรยา การเลี้ยงดูบุตร รวมทั้งแนะนำการแต่งกายสตรี ทั้งในลักษณะที่เป็นบทความตีพิมพ์ทางหนังสือและบทปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียง ตลอดจนจัดนิทรรศการแสดงการแต่งกายที่ถูกต้องตามกาลเทศะ โดยสรุปวัตถุประสงค์หลักของสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงก็คือ การส่งเสริมให้สตรีไทยมีคุณสมบัติที่เหมาะสมกับการเป็น *“ดอกไม้ของชาติ”* ตามนโยบายของรัฐบาล

ตัวอย่างเช่น ในเดือนสิงหาคม พ.ศ.๒๔๙๔ ได้มีการออกประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เกี่ยวกับการแต่งกายสตรี ซึ่งมีใจความกำหนดการแต่งกายสตรีในงานพระราชพิธีจนถึงการแต่งกายธรรมดาสำหรับกลางวันและกลางคืน สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงก็ได้เผยแพร่ *“คำแนะนำเกี่ยวกับการแต่งกายของหญิง”* ซึ่งเป็นการอธิบายเพิ่มเติมจากระเบียบข้างต้น ดังเช่นแนะนำให้สวมหมวกให้เหมาะสมกับเสื้อผ้า ดังความว่า

ถ้าใส่ผ้าหรือแพรบาง ก็จงเลือกใช้หมวกฟางเพราะเสื้อผ้าแบบหน้าร้อน หมวกฟางก็ใช้หน้าร้อนเหมือนกัน ถ้าเป็นเวลาที่อากาศหนาวหน่อย เราจะใช้เสื้อสักหลาด เพื่อให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย ในเวลานั้นเราควนใช้หมวกสักหลาด หรือหมวกอื่น สี่แก็ ๗ หมวกฟางสีขาวไปด้วยกันกับชุดสักหลาดไม่ได้ จะทำให้มองไม่น่าดู”

ในตอนท้ายของคำแนะนำดังกล่าว จบลงด้วยบทกลอนสั้นๆ ซึ่งเน้นถึงความสำคัญของการแต่งกายว่า สำหรับสตรีนั้นการแต่งกายมีความสำคัญเทียบได้กับการศึกษาหาความรู้และการรักษาเกียรติ ซึ่งสะท้อนความคิดของรัฐว่าให้ความสำคัญในเรื่องการแต่งกายสตรีอย่างมาก ดังบทกลอนตอนหนึ่งว่า

<i>ไก่อจะงามเพราะชนคนเพราะแต่ง</i>	<i>โบราณแจ่งเจนจิตไม่ผิดผัน</i>
<i>สมัยนี้ยังมีความสำคัญ</i>	<i>เขาถือกันปนนารีจะดีงาม</i>
<i>หนึ่งต้องรักศึกษาหาความรู้</i>	<i>สองรัฐเกียรติมิให้ผู้ใดหยาม</i>
<i>สามรู้จักตบแต่งกายช่วยให้งาม</i>	<i>คือเป็นความนิยมในหมู่ผู้เจริญ”</i>

เพื่อส่งเสริมให้มีบรรยากาศของการแต่งกายตามแบบสากลนิยม รัฐได้จัดให้มีการประกวดการแต่งกายในโอกาสต่างๆ เช่น ในงานฉลองวันชาติ ซึ่งตรงกับวันที่ ๒๔ มิถุนายนและงานวันฉลองรัฐธรรมนูญซึ่งตรงกับวันที่ ๑๐ ธันวาคม ในการประกวดมักจะครอบคลุมการแต่งกายในโอกาสและอาชีพต่างๆ ทั้งของบุรุษและสตรี โดยเน้นที่การแต่งกายสตรี ตัวอย่างเช่น การประกวดการแต่งกายในโอกาสหนึ่ง แบ่งออกเป็น ๑๐ ประเภท การแต่งกายหญิง ๗ ประเภท และการแต่งกายชาย ๓ ประเภท ดังนี้

๑. ประเภทออกจากบ้านตามปกติ (สำหรับหญิง)
๒. ประเภทเดินเล่นเวลาเช้า (สำหรับหญิง)
๓. ประเภทเดินทางไกล (สำหรับหญิง)
๔. ประเภทเดินทางไกลทั่วไป (สำหรับชาย)
๕. ประเภททำงานตามสำนักงาน (สำหรับข้าราชการหญิง)
๖. ประเภทประกอบงานอุตสาหกรรมในโรงงานทั่วไป (สำหรับหญิง)
๗. ประเภทผู้ปรุงอาหารในร้านอาหาร (สำหรับหญิง)
๘. ประเภทผู้ปรุงอาหารในร้านอาหาร (สำหรับชาย)
๙. ประเภทผู้ใช้ในร้านอาหาร (สำหรับหญิง)
๑๐. ประเภทผู้ใช้ในร้านอาหาร (สำหรับชาย)^{๕๖}

นอกจากนี้ยังมีการประกวดแข่งขันร้านตัดผมและตัดผม เพื่อกระตุ้นให้สตรีที่ยังคงไว้ผมทรงดอกกระพุ่มเปลี่ยนเป็นไว้ผมยาวหรือผมตัด ตัวอย่างเช่น การประกวดในงานวันชาติ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๖ ซึ่งจัดให้มีการประกวดชิงเงินรางวัล มีร้านตัดผมและตัดผมเข้าประกวดในพระนครและธนบุรี ๗๘ ร้าน และในต่างจังหวัดอีก ๓๕ จังหวัด^{๕๗}

๔. สตรีที่เป็นแบบอย่าง

นโยบายในการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายสตรีของรัฐบาล มีผลกระทบโดยตรงต่อสตรีชั้นสูง เนื่องจากรัฐบาลต้องการที่จะให้สตรีกลุ่มนี้เป็นแบบอย่างแก่สตรีสามัญโดยทั่วไป จึงได้เชิญสตรีชั้นสูงที่เคยได้ชื่อว่าเป็นผู้นำในด้านการแต่งกายมาตั้งแต่ระยะเริ่มสมัยใหม่ ดังเช่น เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในสมัยสร้างชาติมีอายุประมาณ ๔๐ ปี มาออกงานสมาคมเป็นประธานแจกรางวัลในการชุมนุมข้าราชการสตรี ในชุดแต่งกายแบบใหม่^{๕๘} ทั้งนี้รัฐบาลได้ออกข่าวว่าเจ้าคุณประยูรวงศ์และเจ้าจอมมารดาอ่อน พระสนมคนโปรดอีกคนหนึ่งในรัชกาลที่ ๕ สนับสนุนการแต่งกายแบบใหม่อย่างเต็มที่^{๕๙}

สตรีชั้นสูงอีกผู้หนึ่งซึ่งเป็นแบบอย่างในการแต่งกาย ก็คือ ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ภริยาของท่านนายกรัฐมนตรี ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นประธานสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง ได้แต่งกายแบบใหม่ออกงานสมาคมอยู่เนืองๆ และท่านผู้หญิงยังได้สนับสนุนให้มีการจัดตั้งสโมสรวัฒนธรรมหญิงในต่างจังหวัด เพื่อเป็นที่ชุมนุมสังสรรค์ของภรรยาข้าราชการและคหปตานีของจังหวัดนั้นๆ ซึ่งบางโอกาสท่านผู้หญิงละเอียดก็ได้เดินทางไปเยี่ยมเยียนด้วย กิจกรรมสำคัญอย่างหนึ่งของสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงและสโมสรดังกล่าวก็คือ เผยแพร่คำแนะนำในการแต่งกายที่เหมาะสมกับกาลเทศะและจัดประกวดการแต่งกายงามของสุภาพสตรีกลุ่มต่างๆ ดังเช่น การจัดประกวดหมวกในโอกาสงานวันเกิดของท่านผู้หญิง จัดประกวดการแต่งกายสตรีในงานฉลองรัฐธรรมนูญ จัดประกวดเรียงความเกี่ยวกับการแต่งกายสตรี ดังเช่น ในหัวข้อ **“หญิงสวมหมวก-กะโปรง-รองเท้าวางมากกว่าแต่งหย่าอื่นและเป็นคนแก่สกุลไทยอย่างไร?”** ทั้งยังจัดให้มีงานสโมสรสันนิบาต ณ ทำเนียบนายกรัฐมนตรีเป็นประจำทุกเดือน ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๘๕ โดยเชิญภริยารัฐมนตรีและข้าราชการผู้ใหญ่มาร่วมงานเพื่อ **“เป็นการพบปะเพื่อเชิดชูวัฒนธรรมในด้านการแต่งกายให้ถูกต้องตามรัฐนิยมส่งเสริมการสนทนาสโมสรด้วยอัธยาศัยไมตรีอันดีงาม”**^{๑๑}

นอกจากนี้บรรดาข้าราชการหญิงและสมาชิกผู้หญิงในครอบครัวของข้าราชการชายทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ก็ได้รับการเรียกร้องให้แต่งกายให้ถูกต้องเพื่อเป็นแบบอย่างแก่สตรีทั่วไป

ข้าราชการหญิงในสมัยสร้างชาติ ได้แก่ ครู พยาบาลและเสมียนตามกระทรวงทบวงกรมต่างๆ นับตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๙ จำนวนข้าราชการหญิงเพิ่มมากขึ้น^{๑๒} แต่ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการชั้นตรีและชั้นจัตวา ซึ่งเป็นชั้นต่ำสุด ทั้งนี้จากแนวคิด **“ดอกไม้ของชาติ”** เป็นเหตุให้ผู้หญิงไม่ได้รับอนุญาตให้รับราชการในตำแหน่งสูง ตลอดจนจนตำแหน่งที่ผู้บริหารเห็นว่าต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยความลำบากตรากตรำ ซึ่งเหมาะกับข้าราชการชายเท่านั้น

นายกรัฐมนตรีและท่านผู้หญิงให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อการแต่งกายของข้าราชการหญิงเพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่สตรีทั่วไป ดังความบางตอนจากสาสน์ของนายกรัฐมนตรีและท่านผู้หญิงถึงข้าราชการหญิง ดังนี้

จงนำหญิงให้ถึงพร้อมด้วยวัฒนธรรม และมีสมรรถภาพเพียบพร้อม เทียบเท่าคู่กับชาย โดยเร็ว เพราะหญิงเป็นแม่ของคนไทยทุกหย่าง นับแต่แม่บังเกิดเกล้าถึงแม่พิมพ์ในทุกหย่างของชาติ... ท่านข้าราชการหญิงเป็นแม่พิมพ์ของแม่พิมพ์ทั้งชาติ^{๑๓}

โดยเหตุนี้จึงมีประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง **“ระเบียบเครื่องแต่งกายข้าราชการสตรีในเวลาทำงานปกติ”** โดยกำหนดว่า ถ้าใช้เสื้อกระโปรงขึ้นเดี๋ยวดัดกันต้องเป็นสีที่สุภาพเย็นตาไม่

ฉลาด ถ้าใช้สื่อและกระโปรงแยกกัน ควรให้เสื้อตัวในมีปก สีสุภาพ แขนสั้นหรือแขนยาว มีเสื้อตัวนอกแขนยาวทับกระโปรงสีสุภาพ รองเท้าหุ้มส้น ถุงเท้าสั้นหรือยาว”^{๓๓}

ในเรื่องหมวกซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ ได้กำชับให้ข้าราชการหญิงเป็นแบบอย่างแก่สตรีทั่วไป ดังที่จอมพล ป. มีหนังสือถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่าง ๆ ความว่า

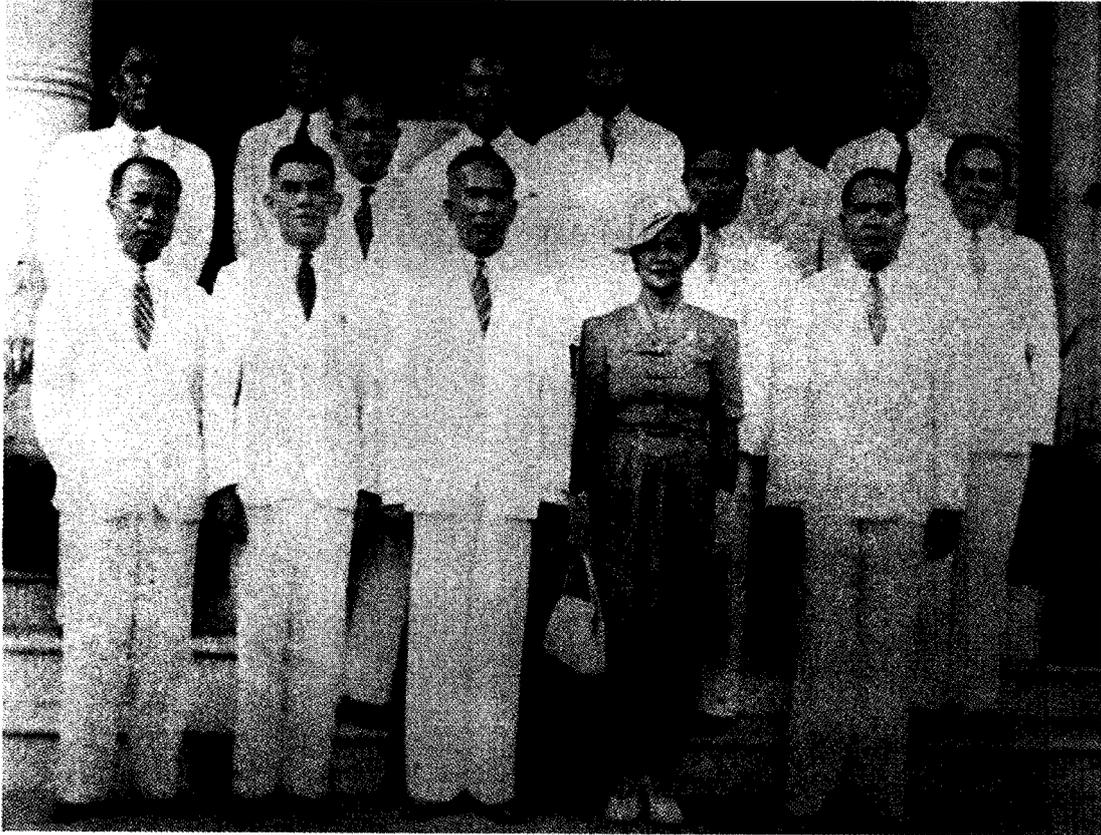
ข้าราชการควรที่จะเป็นผู้นำราษฎรในอันที่จะปฏิบัติตามวัตถุประสงค์ของรัฐบาล ฉะนั้น ขอให้ท่านชี้แจงตักเตือนข้าราชการในบังคับบัญชา ให้สวมหมวกไปทำงาน และขณะที่อยู่นอกสถานที่ ตลอดจนข้าราชการสตรีก็ควรสวมหมวกด้วยเช่นเดียวกัน จะได้เหมาะสมแก่สมัยการปรับปรุงประเทศในขณะนี้ และเป็นผู้นำพี่น้องชาวไทยทั่วๆ ไปด้วย”^{๓๔}

ข้าราชการหญิงที่มีมากที่สุดและใกล้ชิดกับราษฎรมากที่สุดในขณะนั้นก็คือข้าราชการครู บรรดาครูผู้หญิงจึงได้รับการตักเตือนในเรื่องการแต่งกายเป็นพิเศษ ดังที่นวนิยาย สองฝั่งคลอง โดย ว. วินิจฉัยกุล ซึ่งสะท้อนเหตุการณ์ในช่วงเวลาดังกล่าวจากคำบอกเล่าของบุคคลร่วมสมัย ได้บันทึกไว้ว่า ในช่วงเวลานั้นอาจารย์ใหญ่ของโรงเรียนสตรี ได้ขอให้อาจารย์หญิงทุกคนแต่งกายสุภาพ สวยงามถูกต้องตามวัฒนธรรมตามแบบผู้มีคุณความเจริญแล้ว เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดี”^{๓๕}

นอกเหนือจากข้าราชการหญิงแล้ว สตรีอีกส่วนหนึ่งที่ถูกกำหนดให้แต่งกายเป็นตัวอย่างแก่ราษฎรก็คือ ภริยาและบุคคลอื่นๆ ในครอบครัวของข้าราชการ บ่อยครั้งที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม เรียกร้องให้ข้าราชการสนับสนุนการแต่งกายแบบใหม่โดยการแนะนำให้คนในครอบครัวปฏิบัติตาม ในท่ามกลางบรรยากาศของการสร้างชาติ นายกรัฐมนตรีในฐานะผู้นำมีอำนาจอย่างมากต่อระบบราชการ ดังเช่น ในโอกาสหนึ่งนายกรัฐมนตรีได้มีคำสั่งถึงกระทรวงต่างๆ ว่า ในกรณีที่ข้าราชการแต่งกายไม่ถูกต้องอาจมีโทษถึงให้ออกจากราชการก็ได้ เพราะเท่ากับไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของผู้บังคับบัญชา”^{๓๖} ดังปรากฏหนังสือนายกรัฐมนตรีถึงกระทรวงต่างๆ เพื่อตักเตือนว่าข้าราชการยังแต่งกายไม่ถูกต้องตามรัฐนิยม

อันเป็นการไม่เหมาะสมแก่ฐานะที่จะเป็นแบบอย่างแก่ราษฎร ฉะนั้น ขอให้ท่านสั่งกำชับข้าราชการในสังกัดให้ปฏิบัติตามรัฐนิยมโดยเคร่งครัด และขอให้แนะนำบุคคลในครอบครัวให้ช่วยปฏิบัติตามโดยทั่วกันด้วย”^{๓๗}

โดยเหตุนี้กระทรวงทบวงกรมต่างๆ ต่างก็แสดงท่าทีให้ความร่วมมืออย่างดี ทั้งในการแต่งกายของตนเองและครอบครัว ดังเช่น กระทรวงมหาดไทยได้มีหนังสือแจ้งนายกรัฐมนตรีว่า ได้ดำเนินการให้ข้าราชการในสังกัด แนะนำภริยา บุตร หลาน ตลอดจนคนในบ้านและญาติพี่น้องปฏิบัติตามนโยบายการสร้างวัฒนธรรมด้วยการแต่งกายของรัฐ กระทรวงมหาดไทยรายงานด้วยว่าการดำเนินการดังกล่าวได้ผลอย่างยิ่งรวมทั้งสตรีสูงอายุ ซึ่งมีได้นุ่งถุงและไว้ผมยาวมาแต่เดิมก็เริ่ม

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ประธานวัฒนธรรมฝ่ายหญิง ในชุดกระโปรงแบบสากลสวมหมวก
ถุงมือ และรองเท้าหุ้มส้น ถ่ายภาพกับกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ๑๔ กันยายน พ.ศ.๒๔๘๖
ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

นางสาวไทย พ.ศ.๒๔๘๓ แต่งกายแบบสมัยนิยม สวมหมวกเข้าชุดกับ
กระโปรง คาดเข็มขัดเส้นใหญ่ สวมรองเท้าส้นสูง
ภาพจาก : ไทยหนุ่ม, ๓๐ มิถุนายน ๒๔๘๔.

ยอมรับแล้ว” นอกจากนี้ยังมีหนังสือจากกระทรวงสาธารณสุขแจ้งว่าบรรดาข้าราชการกรมสาธารณสุขได้แนะนำชักจูงสตรีในครอบครัวตน ให้แต่งกายตามคำแนะนำของรัฐโดยทั่วกัน” ในทำนองเดียวกันกระทรวงศึกษาธิการได้ออกคำสั่งให้ข้าราชการในสังกัดกวตขันให้บุคคลในครอบครัวแต่งกายให้ถูกต้อง โดยให้ถือว่าครอบครัวของข้าราชการเป็นส่วนหนึ่งของราชการด้วย ดังความตอนหนึ่งในคำสั่งว่า

บรรดาครอบครัวของข้าราชการทั้งปวง ให้พึงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของวงราชการ และต้องปฏิบัติให้ต้องตามนโยบายของรัฐบาลทุกประการ เช่น การสวมหมวก เป็นต้น บรรดาครอบครัวของข้าราชการทุกคนพึงปฏิบัติตามโดยเคร่งครัด ถ้าไม่ปฏิบัติตาม ให้ถือเป็นความบกพร่องและนับเป็นความผิดถึงตัวข้าราชการผู้เป็นหัวหน้าครอบครัว”

เพื่อเป็นการจูงใจให้แต่งกาย มีการชุมนุมภรรยาข้าราชการชั้นเอกขึ้นไปและข้าราชการหญิงที่ทำเนียบนายกรัฐมนตรีเป็นประจำ โดยมีท่านผู้หญิงละเอียด เป็นประธาน”

ในทำนองเดียวกันข้าราชการและครอบครัวในต่างจังหวัด ก็ได้รับการเรียกร้องให้ทำตนเป็นแบบอย่างแก่ราษฎร ดังความในสาส์นของนายกรัฐมนตรีถึงกรมการจังหวัดทุกจังหวัดให้กวตขันครอบครัวข้าราชการ ให้แต่งกายตามระเบียบเพื่อเป็นตัวอย่างที่ดีของราษฎร” อนึ่ง การจัดตั้งสโมสรวัฒนธรรมหญิงในจังหวัดต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ก็เป็นการกระตุ้นให้ภรรยาข้าราชการชั้นสูงของจังหวัดมาร่วมสังสรรค์กันเป็นประจำในเครื่องแต่งกายแบบใหม่

๕. ผลต่อการปรับเปลี่ยนการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง

จากการชักจูงของรัฐบาลด้วยวิธีการต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ทำให้สตรีชั้นสูงและชั้นกลาง โดยเฉพาะภรรยาข้าราชการและข้าราชการหญิง ต้องเปลี่ยนรูปแบบการแต่งกายมาเป็นแบบใหม่กันโดยทั่วกัน ผู้ที่มีอายุสามสิบปีขึ้นไปจะเปลี่ยนแปลงการแต่งกายเท่าที่จำเป็นแก่สถานะทางสังคมของตนหรือของสามี โดยมีได้มีความชื่นชอบระเบียบการแต่งกายใหม่มากนัก ดังที่ข้าราชการผู้หนึ่งในสมัยนั้นกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “ฟังดูหลายๆ รายได้ความว่ารังเกียจตรงที่ระเบียบนี้ จะยุท้านให้ท่านสวยงามเกินอายุ”

แต่ผู้ที่ชื่นชอบและกระตือรือร้นที่จะปรับเปลี่ยน ได้แก่สตรีในวัยสาวตั้งแต่สามสิบปีลงมา ดังที่นวนิยาย สองฝั่งคลอง กล่าวถึงตัวละครฝ่ายหญิงผู้หนึ่งซึ่งชื่นชอบการร่วมงานสังสรรค์ในชุดเครื่องแต่งกายที่ทันสมัยและถูกต้องวัฒนธรรม ดังความในนวนิยายเรื่องดังกล่าวตอนหนึ่งว่า

หล่อนคงจะไปงานเลี้ยงโอ้อ่าที่ไหนสักแห่ง เพราะหมู่นี้มีงานบ่อยเหลือเกิน สาครสวมเสื้อกระโปรงสีเขี้ยวสดทั้งชุด เพราะว่าเป็นวันพุธ สวมรองเท้าส้นสูงปรืดสีขาว... ส่วนที่สะดุดตาที่สุดคือหล่อนสวมหมวกสีเขี้ยวสดเป็นทรงกลมไม่มีปีก แต่ว่าประดับด้วยดอกไม้ผ้าเทียมสีเขี้ยวสลับขาวเป็นช่อโต”

โดยเฉพาะการแต่งกายสำหรับงานกลางคืน ตามที่ “ดอกไม้สด” นักประพันธ์สตรีชื่อดังในช่วงเวลานี้ ได้ถ่ายทอดออกมาในนวนิยายเรื่อง *นี่แหละโลก* ว่าสตรีรุ่นสาวในสมัยสร้างชาติจะให้ความสำคัญในการแต่งกายประกวดประชันกัน “งานกลางคืนหรือที่เรียกว่างานราตรีที่สำคัญยิ่งในสมัยสร้างชาติ ได้แก่งานวันฉลองรัฐธรรมนูญ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๐ ธันวาคม สตรีชั้นสูงและชั้นกลางให้ความสำคัญกับงานดังกล่าวเป็นอย่างมาก มีการตระเตรียมเสื้อผ้าแบบใหม่กันอย่างจริงจัง จนถึงกับหนังสือพิมพ์นำเรื่องดังกล่าวไปล้อเลียนสตรี ดังตัวอย่างเช่น บทข่าวฉบับหนึ่งในหนังสือพิมพ์ *ศรีกรุง* มีความว่า

ภรรยา “คุณพี่คะ ดิฉันอยากทราบเหลือเกินว่า แบบเสื้อใหม่ในงานฉลอง
รัฐธรรมนูญปีนี้ มีแบบอย่างไรบ้างคะคุณพี่

สามี “โอ้แม่คุณเอ๋ย จะไปมีอย่างไร มันก็มีอยู่ ๒ แบบ เท่านั้นแหละ ไม่มี
อะไรแปลกไปกว่า ๒ แบบนี้ดอก แบบแรก คือ แบบที่เธอไม่ชอบ และ
แบบหลังคือแบบที่ฉันสู้ราคาไม่ไหว”

น่าสังเกตว่าแม่จอมพล ป. พิบูลสงคราม จะสนับสนุนให้สตรีแต่งกายสวยงามดังกล่าวมาแล้ว แต่สำหรับงานฉลองรัฐธรรมนูญนั้นจอมพล ป. ก็มองว่าผู้มาร่วมงานกระตือรือร้นในการเตรียมชุดแต่งกายในราคาแพงเกินไป ดังที่จอมพล ป. ได้มีสาส์นตักเตือนสตรีไทยในเรื่องนี้ มีความตอนหนึ่งว่า

บัดนี้ข้าพเจ้าได้ทราบว่า ในงานฉลองรัฐธรรมนูญในเดือนหน้าบรรดาพี่น้อง
ชาวไทยทั้งชายหญิง ได้จัดหาเครื่องแต่งกายกันอย่างรีบเร่งและด้วยราคาแพง ๆ
มาก ทั้งนี้เห็นว่าไม่จำเป็น และเป็นการไม่สมควรแก่กาละ ซึ่งบ้านเมืองกำลังอยู่ใน
ระหว่างเหตุการณ์ของโลกที่คับขันนั้นเลย...ขอให้พี่น้องชาวไทยทุกท่าน โปรดได้ใช้
เครื่องแต่งกายซึ่งมีอยู่แล้วเถิด อย่าได้พยายามจัดหาชิ้นใหม่ให้เป็นการเปลืองเงิน
โดยใช้เหตุ”

การแต่งกายประกวดประชันกันในหมู่สตรีชั้นสูงและชั้นกลางนั้นรวมถึงเรื่องการสวมหมวกด้วย ดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่าหมวกเป็นสิ่งใหม่ในรูปแบบการแต่งกายของสตรีไทย และรัฐบาลต้องพยายามชักชวนผ่านสื่อต่างๆ ให้สตรีสวมหมวก อย่างไรก็ตาม เมื่อเริ่มมีความเคยชินแล้ว สตรีชั้นสูงและชั้นกลางบางกลุ่มกลับตื่นตัวในการสวมหมวกแบบแปลกๆ ใหม่ ตลอดจนการประดับประดาหมวกด้วยวัสดุต่างๆ ในเรื่องนี้มีหนังสือเวียนจากรัฐมนตรีมหาดไทยถึงกรมการจังหวัด ให้ชี้แจงแก่ราษฎรว่าการใช้หมวกที่มีลีสันฉูดฉาดและประดับประดามากเกินไปนั้น ไม่สอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาล

เป็นการขัดกับนโยบายของรัฐบาลที่ประสงค์จะให้การตกแต่งร่างกายของพี่น้องสตรีไทยเรา เป็นระเบียบแบบแผนไม่เคอะเขิน...ควรจะแนะนำสืบไปว่าเครื่องแต่งกายทุกชนิด เช่นหมวกของสตรีไม่ควรประดับประดาหรือปักด้วยดอกไม้ หรือใช้สีที่ฉูดฉาดจนแลดูน่าเกลียดและผิดธรรมชาติ ควรใช้สีเรียบๆ”

นอกจากการแต่งกายปกติและการแต่งกายในงานราตรีแล้ว สตรีรุ่นสาวที่นำสมัยยังให้ความสำคัญกับการแต่งกายในโอกาสเฉพาะตามความนิยมของตะวันตก เช่น การแต่งชุดว่ายน้ำในการไปเล่นน้ำที่ชายทะเล การแต่งกายด้วยกางเกงขาสั้นสำหรับขี่จักรยานหรือเล่นกีฬา เป็นต้น ดังเช่นที่หนังสือพิมพ์ลงข่าวว่าสตรีนิยมห่วงกางเกงขาสั้นขี่จักรยาน มีความว่า “การถีบรถของผู้หญิงในสมัยนี้ ดูคล้ายจะเปนมติประจำใจกันเสียเลยทีเดียว ถ้าไม่ได้ห่วงกางเกงขาสั้นหรือยาวแบบสปอร์ต นำสมัยแล้ว ก็จะไม่ขอพาตัวไปนั่งบนรถจักรยานเปนนั้ขนาด ในนวนิยายเรื่อง นีแผละโลก ก็สะท้อนความเอาใจใส่ของสตรีรุ่นสาวที่จะจัดหา “กางเกงสปอร์ต” สำหรับเล่นกีฬาเทนนิส ซึ่งกำลังเป็นกีฬาที่ได้รับความนิยมในบรรดาคนชั้นสูงชั้นกลางที่ทันสมัย”

ความตื่นตัวในการแต่งกายแบบใหม่ของสตรีชั้นสูงและชั้นกลางจะค่อยๆ ลดลง เมื่อประเทศเข้าสู่ภาวะสงคราม ในวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ กองทัพญี่ปุ่นบุกประเทศไทยและยื่นคำขาดขอเดินทางผ่านไปมลายูและพม่า ซึ่งขณะนั้นตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ เมื่อพิจารณาถึงความพร้อมของกองทัพญี่ปุ่น รัฐบาลไทยก็ต้องยินยอมตามข้อเสนอของฝ่ายญี่ปุ่น ต่อมาในวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ รัฐบาลไทยและญี่ปุ่นลงนามในสัญญาพันธมิตร ในที่สุตรัฐบาลไทยประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕

แม้ในภาวะสงครามดังกล่าว รัฐบาลก็ยังคงเอาใจจริงเอาใจจ้ในการสร้างชาติทางวัฒนธรรม ในด้านการแต่งกายนั้น รัฐบาลเรียกร้องให้สตรีแต่งกายดีเพื่อเชิดชูเกียรติของชาติ ดังความในสารสันจิวอนของจอมพล ป. ต่อสตรีไทยว่า ในยามสงครามมีหน้าที่สำคัญที่ผู้รักชาติพึงปฏิบัติอยู่สองประการ ก็คือ ประการแรกการเพิ่มกำลังของชาติ และประการที่สองเกี่ยวกับการรักษาเกียรติของชาติ ข้อที่เกี่ยวข้องกับการแต่งกายก็คือการรักษาเกียรติของชาติ ดังที่ท่านผู้นำได้ให้เหตุผลว่า ในยามศึกสงครามนั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ประชาชน โดยเฉพาะสตรีต้องแต่งกายให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ต้องสวมเสื้อ สวมหมวก และรองเท้าว เพื่อแสดงความมีวินัยของชาติ ดังความตอนหนึ่งในสารสันของจอมพล ป. ถึงสตรีว่า

ขอพี่น้องสตรีทั้งหลาย โปรดอย่านึกว่ายามศึกแล้วจะไม่ต้องสวมหมวก การสวมหมวกเป็นการรักษาอนามัย และมดุงคุณค่าของความเป็นคนไทยในยามศึกมากกว่าในยามใด”

อย่างไรก็ตาม ในภาวะสงครามนั้นเสื้อผ้าและหมวกมีราคาแพงมากดังนั้นจึงปรากฏคำแนะนำทั้งจากรัฐบาลและหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับการตัดแปลงเสื้อผ้าเก่าที่มีอยู่แล้ว ให้ถูกต้องตามวัฒนธรรม ดังคำแนะนำของจอมพล ป. เกี่ยวกับการประดิษฐ์หมวกจากวัสดุที่มีอยู่และการตัดเย็บกระโปรงจากผ้าเก่า เช่น ผ้าลายที่เคยเป็นผ้าโจงกระเบน ความว่า

ฉันหยากพูดว่าหญิงควนเร่งแต่งกายให้ถูกต้องวันธัม จึงหยุของแพง แต่ถ้าเราทำเองได้ของแพงจะไม่เป็นสิ่งที่ขัดขวางความก้าวหน้าได้มากนัก เช่น หมวกหญิงท่านทำเองได้ง่ายๆ ราคาถูก ขอให้หมั่นดูตัวอย่างกันก็แล้วกัน ใช้ผ้า ใช้ใบไม้ ใช้ฟาง ใช้กระดาษ เหล่านี้ประดิษฐ์เป็นหมวกได้อย่างดี ผ้าลายมาตัดเป็นกระโปรง ฉันเห็นงามเหมือนกัน^{๕๖}

การแต่งกายของสตรีสามัญ

สตรีสามัญซึ่งหมายถึงสตรีในครอบครัวชั้นกลางระดับล่างและครอบครัวชั้นล่างถูกคาดหวังให้ทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวเช่นเดียวกับบุรุษมาโดยตลอดทุกยุคทุกสมัย จึงไม่อาจปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับแนวคิด “ดอกไม้ออกชาติ” ได้ อย่างไรก็ตาม บางประเด็นของการปฏิบัติการแต่งกายสตรีในสมัยสร้างชาติก็ครอบคลุมไปถึงสตรีสามัญด้วย รัฐบาลได้ชักชวนให้สตรีสามัญซึ่งส่วนใหญ่ยังคงนุ่งโจงกระเบน ห่มผ้าคาดอกตามแบบการแต่งกายแบบจารีตหรือใส่เสื้อคอกระเช้า เปลี่ยนมาสวมเสื้อ นุ่งกระโปรงหรืออย่างน้อยนุ่งผ้าถุง และสวมหมวก

ก่อนสมัยสร้างชาตินั้น สตรีสามัญจำนวนมากยังคงนิยมใช้ผ้าแถบคาดอกหรือสวมเสื้อชั้นในเพียงตัวเดียว แม้ในที่สาธารณะหรือในบ้านเรือนซึ่งคนข้างนอกอาจมองเห็นได้ ในเรื่องนี้รัฐบาลมีความเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงกระทำ เพราะ

ตามธรรมเนียมการสวมเสื้อชั้นในนั้นต้องมีเสื้ออีกตัวหนึ่งอยู่ภายนอก และที่สำคัญที่สุดก็คือควรมีความกระดากอายตามวิสัยของสตรีไม่ควรถือเอาแต่ความสะดวกเป็นที่ตั้ง อันเป็นการสื่อถึงการหย่อนทางวัฒนธรรม^{๕๗}

วิธีการชักชวนให้ประชาชนแต่งกายแบบใหม่ มีทั้งการให้ข้าราชการแนะนำด้วยวาจา หรือแม้กระทั่งการมอบเงินให้ข้าราชการที่รับผิดชอบในท้องถิ่นนั้นๆ เพื่อใช้จ่ายในการปรับปรุงการแต่งกายของราษฎร ดังปรากฏหลักฐานว่าจอมพล ป. ได้บริจาคเงินการกุศลประจำเดือนเป็นจำนวนเงิน ๗๕๖ บาท ให้แก่ข้าหลวงประจำจังหวัดพระนครและธนบุรี เพื่อเป็นทุนค่าใช้จ่ายในการปรับปรุงเครื่องแต่งกายของราษฎรในอำเภอบางเขน^{๕๘}

น่าสังเกตว่าในช่วงที่ประเทศไทยเข้าสู่ภาวะสงครามในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองนั้น รัฐบาลยังเข้มงวดกวดขันให้สามัญชนแต่งกายให้ถูกต้องตามวัฒนธรรมมากขึ้นดังกล่าวมาแล้ว โดย

ใช้มาตรการบังคับที่ทำให้สามัญชนต้องทำตาม ตัวอย่างเช่น การออก **พระราชบัญญัติวัฒนธรรม** กำหนดโทษปรับแก่ผู้ที่แต่งกายไม่ถูกต้องตามระเบียบ ดังเช่น ในเดือนมีนาคม พ.ศ.๒๔๘๕ นายกรัฐมนตรีได้มีหนังสือถึงกระทรวงมหาดไทยความว่า ตามที่รัฐบาลได้มีนโยบายให้ประชาชนชาวไทยแต่งกายถูกต้องตามวัฒนธรรม นั้น “ยังปรากฏว่ามีคนเป็นจำนวนมากยังขัดขืนไม่ปฏิบัติตาม ถือเอาแต่ความสะดวกสบายส่วนตัวเป็นเกณฑ์ ไม่ได้นึกถึงผลเสียของประเทศชาติ”^{๕๔} นายกรัฐมนตรีจึงได้มีบัญชาให้กระทรวงมหาดไทยพยายามกวัดขั้นเรื่องนี้ ดังความตอนหนึ่งว่า

อย่าให้ออกมาปรากฏกายในที่ชุมนุมชน หรือสาธารณสถานอีกได้ หากผู้ใดขัดขืนก็ให้ตำรวจจับและดำเนินการลงโทษตามพระราชบัญญัติและขอให้ตั้งหน้ากวัดขั้นเสมอไป ไม่ใช่ทำบ้างหยุดบ้าง ดังที่เป็นมาแล้ว”^{๕๕}

แม้ว่าในทางปฏิบัติไม่ปรากฏว่ามีการลงโทษตามพระราชบัญญัตินัก แต่การมีมาตรการทางกฎหมาย ก็ทำให้ราษฎรทั่วไปไม่กล้าฝ่าฝืน

นอกจากนี้ ผู้ที่แต่งกายแบบเดิมจะไม่ได้รับความสะดวกในการติดต่อราชการหรือในการโดยสารรถหรือเรือประจำทาง ทั้งนี้รัฐบาลได้จัดยุวชนทหารออกตรวจตราแนะนำประชาชนให้แต่งกายถูกต้องตามวัฒนธรรมของชาติ^{๕๖} ดังที่นางทองหล่อ ทำเลทอง แม่เพลงจากจังหวัดอยุธยาเล่าว่าตนเองไม่เคยชินกับการนุ่งผ้าถุง เมื่อออกนอกบ้านจึงมักนุ่งโจงกระเบนอยู่ข้างในและนุ่งผ้าถุงทับอีกชั้นหนึ่งเพื่อให้ถูกต้องตามรัฐนิยม แต่วันหนึ่งไปติดต่อราชการที่อำเภอปทุมวัน ข้าราชการไม่ยอมดำเนินเรื่องให้เพราะสังเกตเห็นว่า ผ้าถุงของนางทองหล่อโป่งผิดรูปทรง จึงรู้ว่านุ่งผ้าโจงกระเบนไว้ข้างใน^{๕๗}

รัฐบาลโดยผ่านกระทรวงมหาดไทยมีคำสั่งเป็นระยะๆ ถึงคณะกรรมการจังหวัดทุกจังหวัด เพื่อให้สอดส่องดูแลให้ราษฎรแต่งกายถูกต้องตามรัฐนิยม ดังเช่นในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ ปรากฏหนังสือจากกระทรวงมหาดไทยถึงจังหวัดต่างๆ มีใจความว่า ตามที่ได้เกิดความเข้าใจผิดในบางจังหวัดว่าเฉพาะสตรีที่อายุต่ำกว่า ๕๕ ปีเท่านั้นที่จะต้องเปลี่ยนเครื่องแต่งกายตามระเบียบ ส่วนผู้ที่มีอายุสูงไม่ต้องเปลี่ยนนั้นกระทรวงฯยืนยันว่าไม่สอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาล เพราะการที่ชาติจะแสดงออกซึ่งความเจริญก้าวหน้านั้นต้องอาศัยความร่วมมือจากชาวไทยทุกคน ดังหนังสือของกระทรวงมหาดไทยมีความตอนหนึ่งว่า

การเปลี่ยนเครื่องแต่งกายของสตรีนั้นเป็นการปรับปรุงตัวเอง ให้ต้องด้วยวัฒนธรรมของชาติไทยให้สมกับที่เราเป็นอารยชาติ ซึ่งในการนี้ย่อมต้องเรียกร้องความร่วมมือจากพี่น้องสตรีไทย ทุกคนและทุกวัยไม่มีข้อยกเว้น การที่ชาติจะเจริญก้าวหน้าไปได้นั้นจักต้องอาศัยความช่วยเหลือร่วมมือจากพี่น้องชาวไทยทุกคน”^{๕๘}

มีหลักฐานว่าแต่ละจังหวัดพยายามใช้วิธีการต่าง ๆ ในการโน้มน้าวให้ราษฎรเปลี่ยนมาแต่งกายตามระเบียบใหม่ ดังเช่น บางจังหวัดได้ขอร้องให้ผู้มีอาชีพทอผ้า เลิกทอผ้าแถบและผ้าโจงกระเบน ให้ทอเฉพาะผ้าตัดเสื้อ และผ้าถุง บางจังหวัดได้ประชุมชี้แจงร้านตัดผมห้ามตัดผมทรงดอกกระพุ่มให้ลูกค้า บางจังหวัดได้มีคำสั่งให้ข้าราชการหมั่นติดต่อแนะนำประชาชน “โดยชี้แจงถึงวัฒนธรรมของชาติ และขอร้องจนกว่าผู้นั้นจะเปลี่ยนเป็นสวมเสื้อ”^{๕๕}

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า แม้ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ซึ่งสตรีนุ่งผ้าโสร่งและคลุมหน้าตามประเพณีนิยมของผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม ข้าราชการท้องถิ่นก็ได้รับคำสั่งให้ชักจูงสตรีไทยมุสลิมเหล่านั้นเปลี่ยนเป็นนุ่งผ้าถุงแบบไทย และสวมหมวกแทนผ้าคลุมผม^{๕๖} จากคำสั่งขอกกลางดังกล่าว กรมการจังหวัดปัตตานีรายงานกลับมาว่าในชั้นแรกชาวไทยมุสลิมไม่ยอมเครื่องแต่งกาย จึงต้องเรียกประชุมชี้แจงว่าผู้ที่แต่งกายแบบเดิมจะไม่ได้รับความสะดวกกับราชการ ดังความบางตอนจากหนังสือของกรมการจังหวัดปัตตานี ว่า

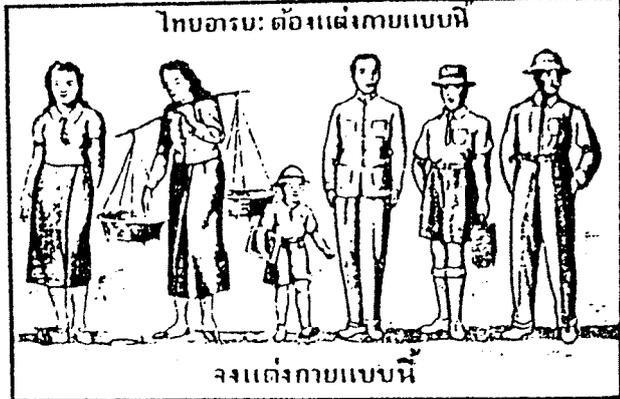
ประชาชนส่วนมากเป็นอิสลามิกชนซึ่งมุงภายในประเพณีโบราณหรือถ้าจะกะ... โดยขัดแย้งแล้วยังไม่ฝืนนิสัยที่จะยอมเป็นไทยเมื่อประชาชนส่วนมากยังมีจิตใจเป็นทำนองนี้ เห็นว่าเพียงแนะนำยังไม่เป็นการพอเพียง ควรจะได้มีการกวัดขັນไปด้วย... สำหรับคนพื้นเมืองไม่ว่าชายหรือหญิงถ้ามาในสถานที่ราชการแล้วควรแต่งตามประเพณีที่เหมาะสมไม่ควรนุ่งโสร่งมา มิฉะนั้นแล้วการติดต่อในทางราชการกับสถานที่ราชการและเทศบาลย่อมไม่ได้รับความสะดวก^{๕๗}

ในทำนองเดียวกัน ชาวบ้านตำบลกุดจอก อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท เล่าว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านได้รับคำสั่งจากรัฐบาล ให้ชักชวนชาวบ้านให้เลิกนุ่งโจงกระเบน เลิกไว้ผมทรงดอกกระพุ่ม และเลิกกินหมาก^{๕๘}

ขณะที่หนังสือพิมพ์สนับสนุนการแต่งกายแบบใหม่ของสตรีชั้นสูงชั้นกลางดังกล่าวแล้ว แต่หลายบทความแสดงที่ท่าเห็นใจสามัญชน โดยเฉพาะในภาวะสงครามซึ่งสิ่งอุปโภคบริโภคมีราคาแพงมาก หนังสือพิมพ์บางฉบับได้บันทึกเกี่ยวกับความยุ่งยากของสตรีสามัญที่ต้องแต่งกายตามระเบียบ เช่น บทความใน นิกร กล่าวว่

แม้คำข่าวแกงอายุกลางคนคนหนึ่ง เมื่อใกล้เวลากลางวันจะหอบเข้าไปขายในบริเวณกระทรวงแห่งหนึ่ง จะโดยที่ไม่ทราบถึงประเพณี ว่าต้องนุ่งถุงแทนการโจงกระเบนอย่างแต่ก่อนแล้วหรืออย่างไรไม่ทราบ จึงยังคงนุ่งโจงกระเบนอยู่ ขณะผ่านประตูถูกห้ามอย่างเด็ดขาดจากยามว่า “ต้องนุ่งถุง จึงจะเข้าได้” แม้คำคนนี้รีบวางหอบทันที และโดยมิได้โต้ตอบทัดทาน แค่ปลดทางกระเบนออกจากหลังทีเดียว แล้วก็ค่อยเลื่อนผ้าดำเก่าคร่ำของแกไปมาไม่นานนักก็กลายเป็นถุง...แล้วแกก็สามารถผ่านประตูเข้าไปขายข้าวแกงได้อย่างจวนเจียนเวลา^{๕๙}

จรรยาวัณนธรรมของไทย

อย่า เนื้อเข้าไม้เท้าหมุ่เช่น หรือไอบัดเตศบาล
 หนึ่ง เปลือยกายท่อนบน
 ไม้เท้าหมุ่แซก หรือไม้เท้า
อย่า
 ตากท่อนบน หรือใช้ผ้าแถบคาดอก
 ใช้นิ้วในเท้าเดียว หรือหูของบนศีรษะ
 เมื่อไปในที่สาธารณะหรือตามถนน

จง
 แต่งกายตามแบบสากล หรือสรวมการเกง
 ตามแบบไทยชาสี่น สรวมเสื่อกรวดมเรียบร้อย
 ไร่มยาวสรวมเสื่อขึ้นนอกให้สะอาดเรียบร้อย
 และ งามมีสีน (ผ้าถุง) จงทุกคน
 ที่ว่าการอำเภอเมืองสงขลา
 พ.ศ. ๒๔๘๕

ภาพโฆษณาชักชวนให้ประชาชนปรับปรุงการแต่งกายในสมัยสร้างชาติ
 ภาพจาก : นันทิรา ชำภิบาล, "นโยบายผู้หญิงสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ.๒๔๘๑-๒๔๘๗"

สตรีชาวจังหวัดนครศรีธรรมราช แต่งกายถูกต้องตามระเบียบ นุ่งผ้าถุง สวมเสื้อ ใส่หมวกทั้งเด็กและผู้ใหญ่ แต่บางคนยังไม่สวมรองเท้า
ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ราษฎรไปติดต่อธนาคารออมสิน ซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐบาล จึงต้องแต่งกายถูกระเบียบ แม้นิยาม
น้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. ๒๕๔๕

ภาพจาก : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

อีกบทความหนึ่งแสดงทัศนะว่า เห็นด้วยกับการที่รัฐบาลเข้มงวดการแต่งกายของคนในกรุงเทพฯ เพราะเป็นเมืองหลวงที่เป็นศูนย์กลางการค้าและความสะดวกสบาย แต่ควรผ่อนผันให้สำหรับต่างจังหวัด โดยบทความดังกล่าวยกตัวอย่างว่า ในบางท้องที่ข้าราชการเคร่งครัดในเรื่องนี้มากเกินไปผู้ไปติดต่อราชการต้องแต่งตัวเรียบร้อย เมื่อผู้นั้นอ้างเหตุผลว่าไม่มีเงินซื้อเสื้อผ้าแบบใหม่ ข้าราชการก็แนะนำให้จำหน่ายข้าวของเครื่องใช้เพื่อซื้อเสื้อผ้า ซึ่งผู้เขียนบทความเห็นว่าเป็นมาตรการที่เคร่งครัดเกินไป^{๖๔}

รายการสนทนานายมัน-นายคองก็ยอมรับว่า ประชาชนบางส่วนไม่พอใจเรื่องนี้ แต่ชี้แจงว่าเป็นการบังคับเพื่อประเทศชาติโดยรวม ดังบางตอนของบทสนทนาว่า

มัน เขาว่า การบังคับกันเช่นนั้นเป็นการเดือดร้อนแก่ประชาชนแต่ก็เป็นเสียงของบางส่วนเท่านั้น...ประชาชนบางส่วนที่มีรายได้ไม่เพียงพอเท่านั้นที่ต้องเดือดร้อนอยู่บ้าง ในการที่จะปฏิบัติตามรัฐบาล

คอง เสียงที่เขาพูดมาเช่นนี้ ก็มีความจริงอยู่บ้างไม่ใช่หรือ

มัน ครับ มี...^{๖๕}

ความลำบากของสามัญชนในการแต่งกายให้ถูกต้องตามวัฒนธรรมก็คือเมื่อเข้าสู่สงครามได้ระยะหนึ่งเสื้อผ้าที่มีมาแต่เดิมเริ่มเก่าและเปื่อยขาดขณะเดียวกันก็ไม่สามารถหาเสื้อผ้าใหม่มาใช้ได้ เพราะมีราคาสูงมาก ดังที่บุคคลร่วมสมัยเล่าว่า

ของใช้ทุกอย่างมักสั่งเข้ามาขายจากต่างประเทศเกือบทั้งหมดแม้แต่สิ่งทอเช่นเสื้อผ้า จะเห็นได้ว่าระหว่างสงครามนั้นเมื่อสั่งสินค้าเข้ามาไม่ได้ ประชาชนคนไทยแทบจะไม่มีเสื้อผ้าใส่กัน ทางชนบทบางแห่งเวลาจะออกจากบ้านไปจะต้องถอดมดกกันใส่ มีเรื่องเล่าว่ามีครอบครัวฯ หนึ่งมีเสื้อที่ไม่ขาดอยู่เพียงชุดเดียว เวลาจะออกจากบ้านไปจะออกไปได้ที่ละคน เพราะไม่มีเสื้อผ้าใส่ เรื่องนี้เป็นเรื่องจริงทีเดียว^{๖๖}

ในช่วงนี้จากความขาดแคลนเสื้อผ้างดังกล่าวทำให้เกิดมีแหล่งรับซื้อเสื้อผ้าเก่าเอามาปะชุนแล้วขายให้แก่ผู้ต้องการ และในสมัยต่อมาจะปรับเปลี่ยนเป็นการขายเสื้อผ้าสำเร็จรูปราคาถูกลงนับเป็นจุดกำเนิดของตลาดโบ๊เบ๊ในกรุงเทพฯ ในปัจจุบัน^{๖๗}

การแต่งกายกับหัตถกรรมทอผ้า

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในสมัยสร้างชาตินี้รัฐบาลได้ใช้แนวนโยบายทางเศรษฐกิจชาตินิยม โดยเหตุนี้รัฐบาลจึงให้ความสำคัญต่อการกระตุ้นให้ราษฎรใช้สินค้าที่ผลิตขึ้นในประเทศ ยิ่งกว่านั้นในช่วงต้นของสมัยสร้างชาติเป็นช่วงของความตึงเครียดทางการเมืองในยุโรป รัฐบาลคาดการณ์ได้ว่า หากเกิดสงครามขึ้น การสั่งซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคจากประเทศเหล่านั้น ก็อาจเกิดความชะงักงันไป

ได้หรือไม่สะตวงดั้งเดิม จึงได้ชี้แจงกับราษฎรให้ใช้สิ่งของเครื่องใช้และแต่งกายที่ผลิตได้เองในประเทศไทย ดังที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม กล่าวในเรื่องนี้ตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าจึงขอวิงวอนพี่น้องชาวไทยทุกคน ให้มีความสามัคคี ร่วมใจกัน พยายามใช้ของไทยให้มากที่สุดเท่าที่จะสามารถ ขอได้โปรดนึกว่าเราเป็นคนไทยการที่เราแต่งตัวหรือใช้ของที่ทำได้ด้วยมือไทยนั้นเป็นของวิเศษยิ่ง... ไม่มีของอื่นใดจะดีกว่าของไทย ไทยทำ ไทยใช้...”^{๖๔}

ในอีกโอกาสหนึ่ง จอมพล ป. ก็ได้ชี้แจงเกี่ยวกับการแต่งกายของสตรีเป็นการเฉพาะ โดยชักชวนให้สตรีจัดทำเครื่องแต่งกายแบบใหม่โดยอาศัยผลผลิตในประเทศหรือวัสดุเก่าที่เหลืออยู่”^{๖๕}

เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายดังกล่าว ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ จึงมีหนังสือจากปลัดกระทรวงมหาดไทยถึงคณะกรรมการจังหวัดทุกจังหวัด ย้ำว่าให้ส่งเสริมการผลิตหมวกโดยการใช้วัสดุท้องถิ่น และให้แต่ละจังหวัดติดต่อกรมประชาสัมพันธ์เพื่อออกแบบหมวกที่เหมาะสมแก่สตรีไทยและมีราคาย่อมเยา”^{๖๖}

อย่างไรก็ตาม สตรีชั้นสูงชั้นกลางที่ให้ความสำคัญกับความสวยงามของเครื่องแต่งกายตามแนวคิด “ดอกไม้ของชาติ” ดังกล่าวแล้ว ก็ยังคงใช้ผ้าจากต่างประเทศอยู่มาก เพราะสามารถตัดเสื้อผ้าแบบตะวันตกได้ใกล้เคียงกับต้นแบบมากกว่าการตัดเย็บด้วยผ้าทอพื้นเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการตัดเย็บกระโปรง ทั้งราคาของผ้าที่ผลิตจากโรงงานอุตสาหกรรมในตะวันตก ก็ไม่ได้แพงกว่าผ้าทอพื้นเมืองมากนัก ด้วยเหตุนี้ในสมัยสร้างชาติในระบอบก่อนสงคราม การใช้สอยผ้าทอพื้นเมืองของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง น่าจะน้อยลงกว่าในสมัยปฏิรูปประเทศ ซึ่งในสมัยดังกล่าวนั้นแม้จะนิยมตัดเย็บตัวเสื้อด้วยผ้านอก แต่ยังคงใช้ผ้าโจงกระเบนจากผ้าพื้นเมืองเป็นบางส่วน และในช่วงที่นิยมนุ่งผ้าซิ่นก็มักเป็นผ้าพื้นเมืองเป็นส่วนใหญ่

การเสื่อมความนิยมในการใช้สอยผ้าพื้นเมืองในบรรดาสตรีชั้นสูงและชั้นกลางดังกล่าวมาแล้ว สะท้อนให้เห็นได้จากประสบการณ์ของบุคคลร่วมสมัยผู้หนึ่ง ซึ่งเคยประกอบการค้าผ้าไหมพื้นเมืองในช่วงเวลานั้น แต่ไม่ประสบความสำเร็จมากนักเพราะผู้คนไม่นิยมใช้ตัดเสื้อผ้า ดังที่นางเพ็ญศรี สิงหนเสนี ได้เล่าว่า ในสมัยสร้างชาตินั้น นายประจักษ์ สิงหนเสนี ผู้เป็นสามีได้ดำเนินกิจการค้าขายผ้าไหมจากเชียงใหม่และนครราชสีมา ดังความตอนหนึ่งว่า

คุณประจักษ์พยายามจะฟื้นฟูอุตสาหกรรมไทย ของใช้ส่วนตัว ก็ใช้ผ้าฝ้ายทอด้วยมือ ผ้าไหมจากเชียงใหม่และโคราช ลงทุนซื้อมาขายเพื่อจะเผยแพร่ให้คนไทยรู้จักใช้ของไทย แต่คนไทยก็ยังมองข้ามสิ่งนี้ไปเสีย ลงทุนซื้อมาขาย แต่คนไทยไม่ค่อยสนใจ คุณประจักษ์มักจะยึดเยียดให้เอาไปใช้ฟรี พ่อค้าประจักษ์จึงประสบต่อการขาดทุนตลอดเวลา”^{๖๗}

โดยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ในช่วงต้นของสมัยสร้างชาตินั้น สตรีชั้นสูงชั้นกลางนิยมการใช้สอยผ้าจากต่างประเทศในการตัดเย็บเสื้อผ้ามากกว่าผ้าพื้นเมือง จึงเป็นสาเหตุให้มีการสั่งผ้าจากต่างประเทศเข้ามามาก ดังที่บทความในหนังสือพิมพ์ นิกร ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ กล่าวว่า ในเวลานั้นประเทศไทยต้องสั่งผ้าเข้ามาจากต่างประเทศประมาณปีละยี่สิบล้านบาท และสั่งเส้นด้ายเข้ามาไม่น้อยกว่าเจ็ดแสนบาทต่อปี^{๗๖}

สำหรับการใช้ผ้าของสามัญชนในช่วงต้นสมัยสร้างชาติ มีลักษณะสืบเนื่องจากระยะเริ่มสมัยใหม่ กล่าวคือสามัญชนในกรุงเทพและชุมชนที่มีการคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯสะดวก ใช้ผ้าจากโรงงานต่างประเทศที่พ่อค้าคนจีนนำมาจำหน่าย อย่างไรก็ตาม ในชุมชนห่างไกลออกไปยังคงทอผ้าใช้เอง ดังปรากฏในรายงานของทางราชการในสมัยนั้นว่า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ที่จังหวัดบุรีรัมย์ มีการทอผ้าด้วยไหมและฝ้ายเป็นเครื่องแต่งกายและเครื่องใช้สอยแทบทุกครัวเรือน^{๗๗} อย่างไรก็ตาม การทอผ้าในชุมชนต่างๆ นั้นเป็นการทอเพื่อใช้เองหรือแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็นเล็กๆ น้อยๆ มิได้ทอเพื่อจำหน่ายให้แก่ชุมชนอื่นๆ อย่างกว้างขวาง กล่าวได้ว่าในความรับรู้ของชาวกรุงเทพฯ มีเพียงจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดนครราชสีมาเท่านั้นที่เป็นศูนย์กลางของผ้าทอพื้นเมือง ทั้งผ้าพื้นเมืองที่นำมาจำหน่ายในกรุงเทพฯก็ไม่ใช่ที่นิยมนัก ดังกล่าวมาแล้ว

การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า

เนื่องจากเสื้อผ้ามีความสำคัญทั้งในด้านชีวิตประจำวันของประชาชนและความสำคัญทางด้านอาหาร ผู้นำประเทศจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องวางมาตรการต่างๆ ทั้งเพื่อกระตุ้นให้คนไทยหันมานิยมใช้ผ้าพื้นเมืองดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งส่งเสริมให้มีการผลิตผ้าในประเทศมากขึ้น เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับสงครามที่อาจเกิดขึ้น เนื่องจากในช่วงต้นสมัยสร้างชาตินี้สามารถผลิตผ้าในประเทศได้เพียงประมาณปีละ ๒ ล้านเมตรเท่านั้น ขณะที่ความต้องการในประเทศใช้ผ้าในประเทศมีสูงถึงปีละ ๒๐ ล้านเมตร^{๗๘}

ในความเป็นจริง รัฐบาลภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองมองเห็นความจำเป็นของการพัฒนาอุตสาหกรรม จึงได้จัดตั้งโรงงานอุตสาหกรรมเพื่อผลิตสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็น เช่น โรงงานกระดาษไทย โรงงานทอผ้า โรงงานน้ำตาลทรายขาว เป็นต้น สำหรับโรงงานทอผ้านั้นได้มีการจัดตั้งใน พ.ศ. ๒๔๗๖ อย่างไรก็ตาม โรงงานดังกล่าวดำเนินการในลักษณะรัฐวิสาหกิจ ไม่ได้ดำเนินการตามหลักธุรกิจอุตสาหกรรมอย่างแท้จริง จึงมักประสบปัญหาขาดทุนอันเนื่องจากการบริหารและการจัดการ ครั้นจอมพล ป. พิบูลสงคราม เข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐบาลได้จัดตั้งโรงงานทอผ้าขึ้นอีก เพื่อที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมประเภทนี้ให้ก้าวหน้ามากขึ้นโดยมีความหวังว่า จะมีการผลิตในระดับที่จะช่วยตนเองได้ในทุกสถานการณ์ การพัฒนาอุตสาหกรรมทอผ้า มี

ทั้งในรูปที่รัฐบาลดำเนินการเองหรือร่วมทุนกับเอกชน รัฐบาลได้ตั้งโรงงานทอผ้าขึ้นในแหล่งผลิตวัตถุดิบ ดังเช่น ที่จังหวัดนครราชสีมาและพิษณุโลก ซึ่งเป็นแหล่งผลิตฝ้ายที่สำคัญ^{๓๔}

รัฐบาลสมัยสร้างชาติ ยังมีนโยบายส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าให้กว้างขวางขึ้นด้วยการส่งเสริมการทอผ้าด้วยกี่กระตุก ซึ่งจะทำให้ทอผ้าได้รวดเร็วมากกว่าทุกพื้นเมืองประมาณถึงสามเท่า ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการส่งเสริมการทอผ้าแบบกี่กระตุกในภาคอีสาน แต่เสื่อมความนิยมไปในเวลาต่อมา สำหรับการส่งเสริมการทอผ้าแบบกี่กระตุกในสมัยสร้างชาตินั้น กระทำอย่างกว้างขวางในทุกภูมิภาค ดังเช่น ใน พ.ศ. ๒๔๘๓ มีการอบรมการทอผ้าด้วยกรรมวิธีเช่นนี้ใน ๙ จังหวัด กล่าวคือ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง อุตรดิตถ์ อุดรธานี อยุธยา บุรีรัมย์ ประจวบคีรีขันธ์ และนครราชสีมา โดยจัดการอบรมจังหวัดละสองหน่วย แต่ละหน่วยมีนักเรียนประมาณ ๔๐ คน^{๓๕} นอกจากการฝึกอบรมราษฎรแล้ว ยังได้มีการจัดตั้งโรงเรียนสอนทอผ้าแบบกี่กระตุกขึ้นหลายแห่ง ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ มีนักเรียนจบหลักสูตรทั้งสิ้น ๗๐๓ คน^{๓๖}

นอกจากนี้รัฐบาลได้จัดตั้งคณะกรรมการส่งเสริมการทอผ้าใหม่ มีหน้าที่ชักชวนแนะนำให้ชาวไทยใช้ผ้าไทย และปรับปรุงคุณภาพผ้าทอของไทยให้เท่าเทียมผ้าจากต่างประเทศ รวมทั้งช่วยเหลือในการหาตลาดจำหน่าย ตลอดจนการกำหนดระดับราคาที่เหมาะสม^{๓๗}

รัฐบาลยังได้มอบหมายให้คณะกรรมการจังหวัดพยายามชักจูงให้ราษฎรทอผ้าไว้ใช้เอง และขายเป็นสินค้า เพื่อลดการใช้ผ้าจากต่างประเทศ ทั้งยังเพื่อรับสถานการณ์ที่อาจเกิดสงครามขึ้นดังตัวอย่าง คำชี้แจงของข้าหลวงจังหวัดนครราชสีมาในการประชุมราษฎร เพื่อชักจูงให้ราษฎรทอผ้ามากขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล ดังความตอนหนึ่งว่า

ในภาคอีสานเรานี้ โดยจะเพาะในจังหวัดนครราชสีมา ก็มีอยู่หลายร้อยบ้านที่สามารถทอผ้าไว้ใช้เองและยังเหลือเป็นสินค้าขายได้ด้วย ฉะนั้นถ้าหากทุกๆครัวเรือนได้ใช้เวลาว่างหรือคนที่ไม่มีกำลังกายแข็งแรงที่จะไปทำอย่างอื่นได้ มาทอผ้าไว้ใช้เองโดยพร้อมเพรียงกันแล้ว เราก็หมดห่วง ถึงใครจะทำสงครามกันที่ไหน ไม่ขายให้เราๆ ก็ไม่ทุกซักร้อน และยังดีเสียด้วยซ้ำเงินไม่ออกนอกประเทศเราได้ พวกเราก็จะมั่งคั่งสมบูรณ์ ประเทศชาติก็จะพลอยรุ่งเรืองมีหน้ามีตาเทียมทันเขา^{๓๘}

น่าสังเกตว่าขณะที่ส่งเสริมการทอผ้าไทยดังกล่าวมาแล้วนั้น กระทรวงมหาดไทยได้มีหนังสือเวียนไปยังคณะกรรมการจังหวัดทุกจังหวัด ให้ช่วยสอดส่องแนะนำให้ราษฎรในท้องที่เลิกการทอผ้าสำหรับทำผ้าโจงกระเบน ผ้าโสร่ง ตลอดจนผ้าคาดอก ทั้งนี้เพื่อระงับไม่ให้นำไปใช้หรือจำหน่ายเป็นเครื่องแต่งกายแบบเดิม ในขณะเดียวกัน คณะกรรมการจังหวัดได้รับคำสั่งให้ชักจูงราษฎรให้ทอผ้า

สำหรับตัดเย็บเป็นเสื้อ ผ้าถุงสำหรับผู้หญิง และกางเกงสำหรับผู้ชาย อันเป็นเครื่องแต่งกายแบบใหม่ที่รัฐกำลังส่งเสริม”

ในช่วงก่อนสงครามนั้น รัฐบาลพยายามส่งเสริมการปลูกฝ้ายเพราะปริมาณฝ้ายที่ผลิตได้ในประเทศไม่เพียงพอกับความต้องการ ทำให้ประเทศต้องสูญเสียรายได้และเงินตราต่างประเทศเป็นจำนวนมากทุกปี ประกอบกับใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ราคาฝ้ายตกต่ำลงอย่างมากถ้าหากเปรียบเทียบกับ ระดับราคาในปีก่อนๆ อันเป็นเหตุให้เกษตรกรส่วนใหญ่หันไปปลูกพืชชนิดอื่นแทนฝ้าย”

อย่างไรก็ดี นอกจากฝ้ายจะเป็นวัตถุดิบสำหรับทอผ้าพื้นเมืองแล้วยังจำเป็นสำหรับโรงงานอุตสาหกรรมทอผ้าด้วยเครื่องจักรซึ่งรัฐบาลเริ่มต้นจัดตั้งขึ้นดังกล่าวมาแล้ว รัฐในสมัยสร้างชาติจึงมีนโยบายที่จะส่งเสริมการปลูกฝ้ายขึ้นอย่างจริงจังกว่าที่เคยเป็นมาด้วยวิธีการต่างๆ ดังตัวอย่างเช่น ชักชวนให้เกษตรกรปลูกฝ้ายแทนการปลูกข้าว โดยในระยะแรกสนับสนุนเฉพาะในพื้นที่เกษตรกรรมที่ไม่เหมาะต่อการปลูกข้าว” นอกจากนี้ยังได้จัดตั้งนิคมฝ้ายขึ้นที่จังหวัดสุโขทัยและอุดรดิตถ์ โดยมี ราษฎรเข้าร่วมโครงการ ๑๘๓ ครอบครัว ครอบครัวเหล่านี้ได้รับเครื่องมือเพาะปลูกเมล็ดพันธุ์ และได้รับการอบรมเกี่ยวกับวิธีการเพาะปลูกที่ถูกต้อง”

ในด้านการส่งเสริมการเลี้ยงไหมนั้น รัฐบาลได้จัดตั้งโรงงานสาวไหมขึ้นที่จังหวัดนครราชสีมา ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ อย่างไรก็ตามมีอุปสรรคในด้านงบประมาณ ทำให้โรงงานดังกล่าวต้องปิดการดำเนินงานไประยะหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๘๓ รัฐบาลจึงแบ่งงบประมาณให้เริ่มดำเนินงานอีกครั้งหนึ่ง โดยให้มีเจ้าหน้าที่รับซื้อรังไหมในจังหวัดบุรีรัมย์ อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด และอุดรธานี รวมทั้งจัดให้มีเจ้าหน้าที่รับซื้อประจำตำบลที่มีการเลี้ยงไหมมาก โดยให้เจ้าหน้าที่ออกไปซื้อถึงบ้านเรือนของราษฎรด้วย และได้ชักชวนให้ราษฎรเลี้ยงไหมเพื่อขายให้กับโรงงานสาวไหมของรัฐบาล ดังตัวอย่างคำชักชวนราษฎรในจังหวัดนครราชสีมาว่า

จังหวัดนี้เคยทำกันมาได้ก่อนจังหวัดอื่น แต่เราทอดทิ้งเสียนานจนจะหาพันธุ์ต่อไปได้ยาก บัดนี้รัฐบาลก็ได้สร้างโรงงานสาวไหมขึ้นในจังหวัดนี้แล้ว ท่านควรรีบหาที่ว่างปลูกหม่อนและเลี้ยงไหมกันใหม่ จะได้ส่งขายโรงงาน”

อย่างไรก็ตาม ราษฎรก็ยังไม่นิยมนำรังไหมมาขายให้โรงงาน เพราะปลูกหม่อนเลี้ยงไหมกันเพียงครัวเรือนละเล็กละน้อย เพื่อทอผ้าขึ้นไว้ใช้เองในโอกาสสำคัญ อันเป็นประเพณีแต่เดิม ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ โดยไม่ประสงค์จะเลี้ยงไหมเป็นอาชีพ อนึ่ง ปรากฏรายงานว่ารังไหมที่รับซื้อมาได้มีคุณภาพต่ำ กล่าวคือมีปุยหุ้มเป็นเปลือกนอกมาก สาวได้ “ไหมยอด” ได้แก่เส้นไหมด้านใน อันจัดเป็นเส้นไหมที่มีคุณภาพสูงเพียงเล็กน้อย ในขณะที่เครื่องจักรของโรงงานสาวไหมซึ่งสั่งซื้อมาจากประเทศตะวันตก เหมาะสำหรับสาวรังไหมชนิดดี เช่นไหมที่ได้รับการบำรุงพันธุ์ดังเช่นในต่างประเทศ เมื่อนำมาสาวไหมไทยก็ได้เนื้อไหมน้อยเหลือเป็นเศษที่ใช้ไม่ได้เสียมาก ปัจจัย

เหล่านี้เป็นอุปสรรคสำคัญในทางด้านอุตสาหกรรม ขณะเดียวกันการทดลองขยายพันธุ์ใหม่ผสม ยังไม่ได้พันธุ์ที่เลี้ยงง่าย มีความทนทานต่อโรคและดินฟ้าอากาศ ดังที่คาดหมายไว้ ทั้งการปลูกต้น หม่อนก็ขยายออกไปไม่ได้มาก เนื่องจากพื้นที่บางแห่งไม่เหมาะสม จึงมีความจำเป็นต้องชะลอกิจการ ของโรงงานสาวไหม เพื่อรอคอยการส่งเสริมให้เกิดวัตถุดิบที่มีคุณภาพและปริมาณมากพอสมควร เสียก่อน จึงจะดำเนินการโรงงานได้ผล อย่างไรก็ตามเมื่อเกิดภาวะสงครามขึ้นโรงงานสาวไหมดังกล่าวก็หยุดดำเนินการ “๔

รัฐบาลยังได้ดำเนินการส่งเสริมการเลี้ยงไหมที่จังหวัดเชียงใหม่ด้วย แต่แม้ว่าชาวไทย ภาคเหนือจะนิยมทอผ้าไหมและมีฝีมือในการทออย่างมาก หากไม่นิยมการเลี้ยงไหมและสาวไหม ทั้งนี้ปรากฏเหตุผลจากเอกสารของทางราชการว่าเป็นเพราะชาวเหนือไม่คุ้นเคยกับการที่ต้องเอารัง ไหมไปต้มให้ตัวไหมที่อยู่ภายในตาย โดยถือว่าเป็นบาปต่อผู้เลี้ยง จึงนิยมหาซื้อเส้นไหมมาทอ โดย เหตุนี้ทางราชการจึงต้องยุบการส่งเสริมที่เชียงใหม่ภายในระยะเวลาไม่กี่ปี “๖

หัตถกรรมทอผ้าในภาวะสงคราม

ตามที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าการส่งเสริมการทอผ้า การปลูกฝ้าย และการเลี้ยงไหมในช่วงก่อนเกิดสงครามยังไม่ได้ผลเต็มที่ ดังนั้นเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองอุบัติขึ้น เป็นเหตุให้เสื่อผ้า เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค เคมีภัณฑ์ อันเป็นสินค้าที่ประเทศไทยเคยสั่งซื้อจากประเทศตะวันตกเป็น ส่วนใหญ่เริ่มขาดแคลน แม้ไทยจะเข้าร่วมสงครามในฐานะมหามิตรของญี่ปุ่น ก็ไม่อาจพึ่งพาสินค้า อุปโภคบริโภคจากญี่ปุ่นได้มากนัก เพราะเมื่อเกิดสงครามนานวันขึ้น ภาวะขาดแคลนสินค้าใน ประเทศญี่ปุ่นเองก็เพิ่มขึ้น ทั้งนี้แม้ญี่ปุ่นจะมีระบบเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรม แต่ต้องอาศัยวัตถุดิบ จากต่างประเทศแทบทั้งหมด “๗

ภาวะขาดแคลนสินค้าอุปโภคบริโภคในยามสงคราม ทำให้สินค้าเหล่านี้มีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังบทความในหนังสือพิมพ์ ศรีกรุง ในเดือนธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๕ ความว่า

เครื่องอุปโภคบริโภคในท้องตลาดได้ขึ้นราคาอย่างที่เราเรียกว่าไม่ไว้ชีวิต คือ แพงขึ้นทุกวันทุกชั่วโมงก็ว่าได้ ตอนเช้าราคาอย่างหนึ่ง พอตอนบ่ายของขึ้นเดียวกันนั้นก็ขึ้นราคาสูงขึ้นไปอีก “๘

ในช่วงเวลาเดียวกัน หนังสือพิมพ์ นิกร รายงานว่า หมวกเพิ่มราคาอย่างรวดเร็ว จากเดิม ราคาใบละหนึ่งบาท เพิ่มเป็นเจ็ดถึงแปดบาท “๙

เนื่องจากเสื่อผ้าเป็นสินค้าอุปโภคที่สำคัญอย่างหนึ่ง รัฐบาลจึงเร่งการชักชวนให้ราษฎร แต่งกายด้วยผ้าที่ผลิตในประเทศไทย ดังเช่น รายการสนทนาของนายมัน-นายคง ได้ชักชวนให้สตรี แต่งกายแบบใหม่ที่ตัดเย็บด้วยผ้าพื้นเมือง ดังความตอนหนึ่งว่า

คง: ที่จึงกะโปรงนั้น ถ้าเราพร้อมที่จะนุ่ง เราก็อาจจะทำกะโปรงด้วยผ้าไทยได้
เป็นการเผยแพร่ผ้าไทยไปในตัว

มัน: ครับ เราทำกะโปรงด้วยผ้าไทยได้ กะโปรงที่เรียบนั้นใช้ผ้าสีขาวหรือสีอ่อน
ซึ่งทำในประเทศไทยได้ดี^{๕๐}

สำหรับการผลิตผ้าโดยอาศัยโรงงานทอผ้าของรัฐบาลนั้น ปรากฏว่าในภาวะสงครามมีปริมาณ
น้อยลงกว่าตามปกติ ขณะเดียวกันความต้องการผ้าของกองทัพก็อยู่ในระดับสูงมาก ราษฎรโดย
ทั่วไปจึงไม่มีโอกาสได้ใช้ผ้าจากโรงงานทอผ้าของรัฐ หลังจากรัฐบาลพิจารณาว่าโรงงานทอผ้าของรัฐ
ไม่มีกำลังผลิตสูงเพียงพอที่จะสนองความต้องการของราชการทหารและประชาชน จึงได้เปิดการ
เจรจาขอความร่วมมือจากญี่ปุ่นผู้เป็นพันธมิตรสงครามให้ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนผ้า เป็นผลให้
มีการร่วมทุนระหว่างรัฐบาลไทยกับบริษัทญี่ปุ่น ตั้งบริษัทปั่นด้ายทอผ้าในประเทศไทยสองบริษัท คือ
บริษัทปั่นด้ายและทอผ้า จำกัด และบริษัทอุตสาหกรรมผ้าไทย จำกัด เริ่มดำเนินการใน พ.ศ.๒๔๘๗
แต่เพียงปีเดียวหลังจากญี่ปุ่นแพ้สงคราม บริษัททั้งสองก็เลิกกิจการไปโดยยังไม่ทันมีผลงานเด่นชัด^{๕๑}

โดยเหตุที่ไม่อาจพึ่งพาการผลิตจากโรงงานทอผ้าได้ดังกล่าวมาแล้ว รัฐบาลจึงมุ่งเน้น
การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าและการปลูกฝ้าย นำสังเกตว่าการส่งเสริมในภาวะสงครามนั้นเน้นที่
หัตถกรรมทอผ้าฝ้ายมากกว่าผ้าไหม ทั้งนี้จะเป็นเพราะการทอผ้าไหมมีต้นทุนแพงกว่าและต้องใช้
เวลานานในการทอ จึงไม่เหมาะกับสถานการณ์ที่เครื่องนุ่งห่มกำลังขาดแคลนอย่างมาก

การส่งเสริมการปลูกฝ้ายในระยะสงครามจึงเป็นไปอย่างเร่งรีบมากขึ้นนับเป็นพืชสำคัญ
รองจากข้าว ทั้งในท้องนาท้องไร่ หรือในพื้นที่ที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ ก็พยายามดัดแปลงเป็นพื้นที่
ปลูกฝ้าย นอกจากนี้รัฐบาลยังชี้แจงให้ราษฎรทราบว่าการปลูกฝ้ายทำรายได้ให้ดีกว่าการทำนา ทั้ง
ยังสามารถขายได้โดยสะดวกเพราะหน่วยงานของรัฐออกไปรับซื้อถึงที่ มีการเผยแพร่คำขวัญเพื่อ
เร่งเร้าเกษตรกรให้นิยมการปลูกฝ้าย โดยพยายามชี้ให้เห็นว่า ฝ้ายเป็นพืชที่สำคัญและจำเป็นอย่าง
ยิ่งต่อชาติในภาวะสงคราม ดังตัวอย่างคำขวัญ เช่น

“ปลูกฝ้ายดีกว่า เลี้ยงวัวจะได้ถูก” หรือ

“ปลูกฝ้ายไม่ขาด เหมือนช่วยชาติช่วยตัว”^{๕๒}

สำหรับจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ปราศรัยชักชวนให้ราษฎรหันมาปลูกฝ้ายในหลายโอกาส
ดังตัวอย่างคำปราศรัยของท่านนายกรัฐมนตรี ในวันชาติ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๖ มีใจความตอน
หนึ่งว่า

หากพี่น้องชาวไทยจะเลิกปลูกข้าว ซึ่งมีเหลือเพื่อหันมาปลูกฝ้ายหย่างที่เคยปลูกข้าว
ฉันคิดว่าจะเป็นการช่วยให้ท่านมีผ้าใช้ในราคาถูกเพียงพอ และเป็นการช่วยชาติ
ในยามนี้หย่างใหญ่หลวง ทั้งจะรวยเร็วกว่าปลูกข้าวด้วย^{๕๓}

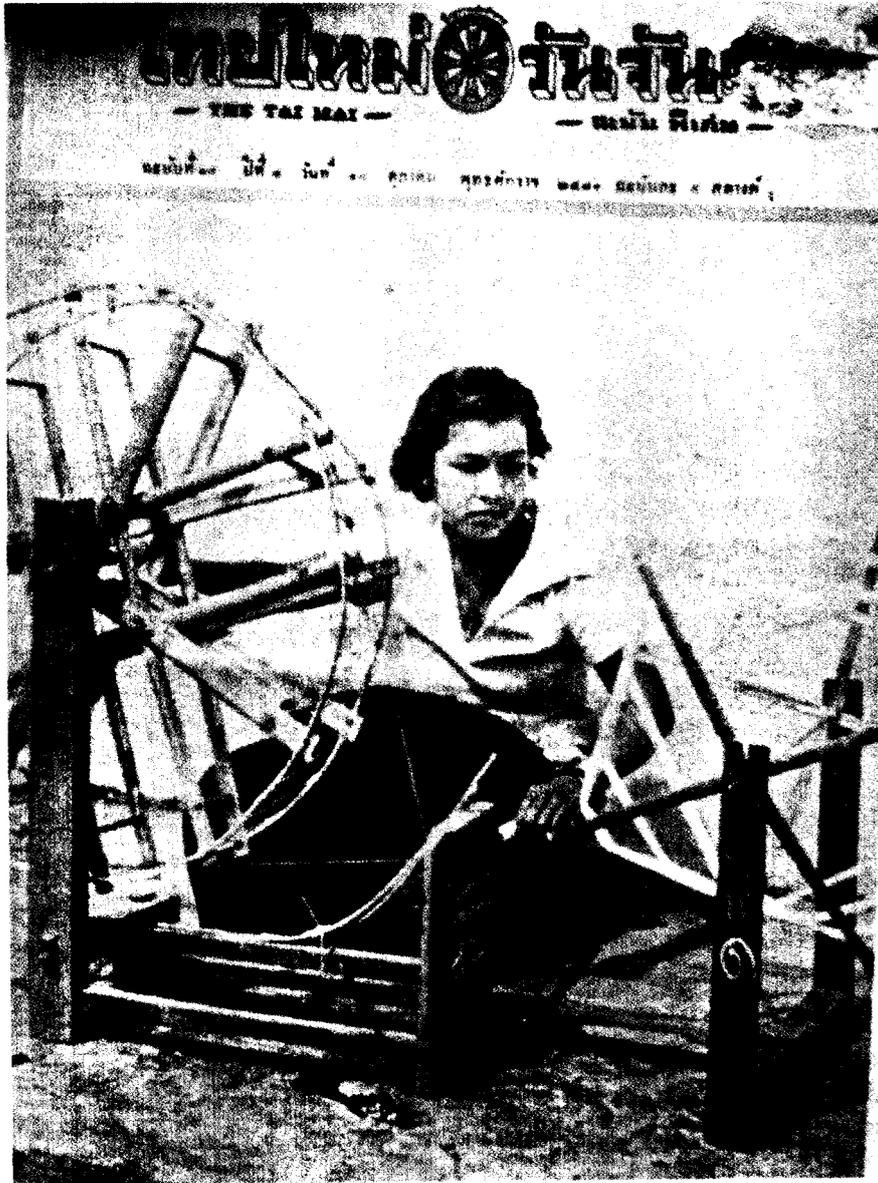
หนังสือพิมพ์ก็ช่วยสนับสนุนความสำคัญของการปลูกฝ้าย ดังบทความในหนังสือพิมพ์ศรีกรุง มีความตอนหนึ่งว่า “...ไว้ที่ดีที่สุดในขณะที่ก็คือไรฝ้าย เพราะประเทศเรามีความต้องการที่จะนำมาใช้ทำเครื่องนุ่งห่มเป็นจำนวนมาก...”^{๕๕}

อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมารัฐบาลตระหนักว่า ความพยายามส่งเสริมการปลูกฝ้ายในพื้นที่ไม่ประสบความสำเร็จ และยังเสียงบประมาณในการส่งเสริมไปโดยไม่ได้รับผล ใน พ.ศ. ๒๔๘๖ รัฐบาลจึงส่งเสริมการปลูกฝ้าย เฉพาะจังหวัดที่มีพื้นที่เหมาะสมแก่การปลูกฝ้าย ได้แก่ สุโขทัย อุตรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร เพชรบูรณ์ นครสวรรค์ ลพบุรี สระบุรี ราชบุรี นครราชสีมา นครปฐม กาญจนบุรี เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์ และเลย ผลจากการส่งเสริมทำให้มีพื้นที่ปลูกฝ้ายมากขึ้น ทั้งยังได้จัดตั้งโรงทอฝ้ายขึ้นสองโรง ในระยะเก้าเดือนของปี ๒๔๘๕ จึงสามารถทอฝ้ายได้ในปริมาณที่มากกว่าที่เคยทำได้ในปีก่อนๆ ตลอดทั้งปี^{๕๖} อย่างไรก็ตาม ปัญหาประการหนึ่งที่เกิดขึ้นก็คือการขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ฝ้าย เนื่องจากรัฐบาลทำการส่งเสริมอย่างกว้างขวางและราษฎรให้ความสนใจเป็นจำนวนมาก เมื่อจังหวัดต่างๆ ต้องการเมล็ดพันธุ์มากขึ้น กรมเกษตรจึงไม่สามารถจัดหาจัดส่งให้ ดังนั้นบางจังหวัดจึงไม่ได้เมล็ดพันธุ์เลย และหลายจังหวัดได้ไม่ครบตามจำนวนที่ต้องการ^{๕๗}

พร้อมกันนี้รัฐบาลยังส่งเสริมให้มีการปั่นด้ายอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยทำการอบรมราษฎรในการปั่นด้าย เพื่อให้มีเส้นด้ายเพียงพอสำหรับป้อนเครื่องทอผ้าแบบกระตุกที่ได้ส่งเสริมให้ราษฎรใช้อยู่ อย่างไรก็ตามการส่งเสริมปั่นด้ายไม่ประสบความสำเร็จนัก มีผู้สำเร็จการอบรมต่ำกว่าเป้าหมาย ทั้งนี้เพราะสถานการณ์สงครามกลับซับซ้อน การคมนาคมขัดข้อง ทั้งราคาฝ้ายก็สูงขึ้นกว่าเดิมมากและหาซื้อได้ยาก เนื่องจากฝ้ายที่จะนำมาปั่นด้าย ซึ่งรัฐบาลรับซื้อทั่วประเทศนั้น ส่วนหนึ่งจะแบ่งให้โรงงานทอผ้าของรัฐในปริมาณที่เพียงพอ ก่อน หลังจากนั้นจึงจะนำมาแบ่งขายให้แก่ประชาชนเพื่อใช้ปั่นด้ายและทอผ้า ซึ่งไม่เพียงพอกับความต้องการ การส่งเสริมการปั่นด้าย แต่ขาดวัตถุดิบคือฝ้าย จึงเป็นปัญหาที่รัฐบาลแก้ไขไม่ได้ และเป็นปัญหาที่ยืดเยื้อตลอดมาจนสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง^{๕๘}

พร้อมๆ กับการส่งเสริมการปลูกฝ้ายและการปั่นด้าย รัฐบาลสมัยสร้างชาติก็ได้ส่งเสริมให้มีการฝึกอบรมการทอผ้าแบบใช้ที่กระตุก เป็นการต่อเนื่องจากช่วงก่อนสงคราม จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๗ มีผู้ได้รับการอบรมแล้ว ๑๐,๓๗๐ คน^{๕๙} และนอกจากการฝึกอบรมราษฎรโดยทั่วไปดังกล่าวมาแล้ว กระทรวงศึกษาธิการยังได้ดำเนินการอบรมครูช่างทอผ้าสตรีจำนวน ๖๕ คน เมื่อผ่านการอบรมแล้วก็ได้รับการบรรจุเป็นครูช่างทอผ้าตามโรงเรียนช่างทอผ้าที่เปิดขึ้นทั่วประเทศ^{๖๐}

กล่าวได้ว่าในระหว่างสงครามนี้ ทัศนกรรมทอผ้าในบางท้องที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นเพื่อการใช้สอย ในชุมชนนั้นๆ ตลอดจนในบางแห่งยังสามารถส่งขายเป็นสินค้าที่มีความต้องการอย่างยิ่งในตลาดชุมชนที่ไม่อาจผลิตผ้าได้เอง โดยเฉพาะผู้คนในกรุงเทพฯ ที่เคยนิยมผ้าจากต่างประเทศมาตัดเย็บ

หนังสือพิมพ์ลงภาพปกเป็นสตรีกำลังปั่นด้าย เป็นการส่งเสริมนโยบายของรัฐบาล
ภาพจาก : ไทยใหม่, ๑๐ ตุลาคม ๒๔๘๔

เครื่องแต่งกาย ก็ต้องหันมาใช้ผ้าพื้นเมืองเพราะไม่อาจสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศเข้ามาได้ โดยเหตุนี้ภาวะสงครามจึงมีส่วนทำให้หัตถกรรมทอผ้าของไทยฟื้นตัวขึ้นได้ในระดับหนึ่ง แม้จะไม่ได้ผลเต็มที่ตามที่รัฐบาลได้ตั้งเป้าไว้

กล่าวโดยสรุป เมื่อสงครามไทยเข้าสู่สมัยประชาธิปไตยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น ช่วงเวลาซึ่งเกิดความเปลี่ยนแปลงในเรื่องการแต่งกายที่สำคัญก็คือ ช่วงที่จอมพล ป. พิบูลสงครามเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗ นโยบายสำคัญของรัฐบาลคือการสร้างชาติเพื่อนำสังคมไทยเข้าสู่ความเป็นอารยะ ในเรื่องของการแต่งกาย รัฐบาลได้แนะนำให้ประชาชนแต่งกายแบบสากลอย่างเต็มรูปแบบ และได้ให้ความสำคัญต่อการชักชวนให้สตรีปรับปรุงการแต่งกายโดยมีแนวคิดที่ ผู้หญิงอยู่ในฐานะ “ดอกไม้แห่งชาติ” จึงควรแต่งกายสวยงามเพื่อจะช่วยให้บุรุษในฐานะ “รั้วของชาติ” มีความสุขและมีกำลังใจในการทำงาน เมื่อพิจารณาปฏิกิริยาของสตรีต่อแนวคิดดังกล่าว จะเห็นได้ว่าสตรีสามัญชนซึ่งถูกคาดหวังให้ทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวเช่นเดียวกับบุรุษมาโดยตลอดนั้น ไม่อาจปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับแนวคิด “ดอกไม้ของชาติ” ได้อย่างสมบูรณ์ ดังเช่นสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง อย่างไรก็ดี ในช่วงที่ประเทศเข้าสู่ภาวะคับขันในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองนั้น รัฐบาลได้เข้มงวดกวดขันให้มีการแต่งกายให้ถูกต้องตามวัฒนธรรมมากขึ้น เพื่อยืนยันถึงความสามัคคีและความมีระเบียบวินัยของคนไทย จึงมีการใช้มาตรการบังคับ ดังเช่น ผู้ที่ไม่ปรับปรุงการแต่งกายจะไม่ได้รับความสะดวกในการติดต่อราชการ เป็นต้น

ในสมัยสร้างชาติไปสู่ความเป็นอารยะนี้ รัฐบาลใช้นโยบายชาตินิยมทางเศรษฐกิจ โดยให้ความสำคัญต่อการกระตุ้นให้ราษฎรใช้ผลผลิตในประเทศ อย่างไรก็ตามในขณะนั้น สตรีที่นำสมัยไม่นิยมตัดเสื้อผ้าแบบตะวันตกด้วยผ้าทอพื้นเมือง รัฐบาลได้พยายามจัดตั้งโรงงานอุตสาหกรรมทอผ้าด้วยเครื่องจักรตามแบบตะวันตก แต่ก็ยังไม่เพียงพอ จึงต้องสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศ อย่างไรก็ดี ในระยะที่ประเทศเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่สองระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๘ การสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศไม่สะดวกและมีราคาแพง จึงมีความจำเป็นต้องหันมาใช้ผ้าทอพื้นเมืองมากขึ้น รัฐบาลได้ส่งเสริมให้มีการปลูกฝ้ายและปั่นด้ายเพื่อเป็นวัตถุดิบสำหรับโรงงานของรัฐ รวมทั้งส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า จนทำให้เกิดการผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้นในบางพื้นที่

รายการอ้างอิงท้ายบทที่ ๔

๑. แผนกเก็บ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ปีที่ ๑ แฟ้มที่ ๓๕/๑ วันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๕๒
อ้างใน ศศิ เสตะจันทร์, “การเผยแพร่ประชาธิปไตยของรายการสนทนาทางวิทยุระหว่าง
นายมั่น ชูชาติ กับนายคง รักไทย ช่วง พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๖”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาการสื่อสารมวลชน บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๓๗ น.๒.
๒. นิกธ ๑๘ มี.ค. ๒๕๕๕.
๓. หจช. ศธ. ๐๗๐๑.๒๕๑๔
๔. สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ” วารสาร
อักษรศาสตร์, (ม.ค.-มี.ย.), ๒๕๓๕, น. ๑๐.
๕. ไทยใหม่, ๙ พ.ค. ๒๕๕๔.
๖. เทียมจันทร์ อ่ำแห้ว, “บทบาทการเมืองและการปกครองของจอมพล ป. พิบูลสงคราม
๒๕๓๕-๒๕๕๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๑), ภาคผนวก.
๗. การปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียง เรื่อง “ปัญหาการแต่งกาย” โดยหลวงวิจิตรวาทการ, ๑๒
เมษายน ๒๕๕๔, น. ๑๐๕๔-๑๑๐๓.
๘. หจช. ร.๗-ร.๘ .๒๕/๒๕๒, ๒๐/๓๒๘.
๙. ไทยใหม่, ๕ พ.ค. ๒๕๕๔.
๑๐. อ. พิบูลสงคราม, จอมพล ป. พิบูลสงคราม เล่มสาม, (ศูนย์การพิมพ์, ม.ป.ป.), น.๑๔๓-๔.
๑๑. หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, น. ๑๐๕๔-๑๑๐๓.
๑๒. นิกธ, ๒๕ พ.ค. ๒๕๕๕.
๑๓. ข่าวโฆษณาการ, ๑๔ มี.ค. ๒๕๕๔ น. ๗๙๙.
๑๔. ข่าวโฆษณาการ, ๑๔ มี.ย. ๒๕๕๔, น. ๑๔๐๕-๙.
๑๕. คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการที่ ป.๓๒๒/๒๕๕๔ ใน หจช. ศธ.๐๗๐๑.๓๕/๑.
๑๖. บทสนทนาทางวิทยุกระจายเสียงระหว่างนายมั่น ชูชาติ กับนายคง รักไทย ๗ มี.ย. ๒๕๕๕,
ใน ข่าวโฆษณาการ มี.ย. ๒๕๕๕, น. ๘๔๕-๘๔๘.
๑๗. “นิดา”, ครั้งหนึ่งยังจำได้, (สี่เกลอ ๒๕๒๖) น.๘๑.
๑๘. หนังสือที่ระลึกในโอกาสสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยครบ ๗๕ ปี, (โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕).
๑๙. นิกธ, ๒๔ เม.ย. ๒๕๕๕.

๒๐. ประมวลวัน, ๒๔๘๔.
๒๑. ประชาชาติ, ๑๗ ธ.ค. ๒๔๘๕.
๒๒. นิกร, ๒๕ พ.ค. ๒๔๘๕.
๒๓. เรื่องเดิม
๒๔. กองวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงกลาโหม, คำแนะนำการแต่งกายหญิงและ
โครงการของสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง, (กรมแผนที่ทหาร, ๒๔๘๖), น. ๑๑-๑๓.
๒๕. เรื่องเดิม
๒๖. ประชาชาติธุรกิจ, ๑๖ มี.ค. ๒๔๘๕.
๒๗. ข่าวโฆษณาการ, ก.พ. ๒๔๘๖, น. ๑๕๖-๗.
๒๘. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, น.๗๘.
๒๙. ข่าวโฆษณาการ, มี.ค. ๒๔๘๔.
๓๐. ศรีกรุง, ๒๖ ต.ค. ๒๔๘๔.
๓๑. หจช. มท.๒.๒/๓๐๙.
๓๒. ข่าวโฆษณาการ, ๑๖ เม.ย. ๒๔๘๔.
๓๓. หจช. ศธ.๐๗๐๑.๒๙/๘.
๓๔. หจช. ศธ.๑๕.๒.๑/๑๔.
๓๕. ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง เล่มสอง, (สำนักพิมพ์วิวัฒนา, ๒๕๓๓).
๓๖. ข่าวโฆษณาการ, เม.ย. ๒๔๘๔, น. ๑๐๓๒.
๓๗. เรื่องเดิม
๓๘. เรื่องเดิม
๓๙. หจช. มท.๒.๒.๔/๕๕๘.
๔๐. หจช. ศธ.๐๗๐๑.๓/๓๒.
๔๑. หจช. สร.๐๒๐๑.๗๔/๒.
๔๒. ข่าวโฆษณาการ, ๑๖ เม.ย. ๒๔๘๔
๔๓. นิกร ๒๒ พ.ค. ๒๔๘๕.
๔๔. ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง เล่มสอง
๔๕. “ดอกไม้สด”, นีแหละโลก, (บรรณาการ, ๒๕๑๖), น. ๔๙๖.
๔๖. ศรีกรุง, ๑๒ ตุลาคม ๒๔๘๔.
๔๗. ข่าวโฆษณาการ, ๑๒ พ.ย. ๒๔๘๒.
๔๘. หจช. มท. ๒.๒/๓๒.
๔๙. “ดอกไม้สด”, เรื่องเดิม, น. ๑๔๖.

๕๐. ข่าวโฆษณาการ, มี.ค. ๒๔๘๕, น. ๓๘๘.
๕๑. นิกร, ๑๘ ส.ค. ๒๔๘๕.
๕๒. ข่าวโฆษณาการ, มี.ค. ๒๔๘๕, น. ๓๘๘.
๕๓. ข่าวโฆษณาการ, เม.ย. ๒๔๘๕, น. ๕๓๐.
๕๔. ข่าวโฆษณาการ, มี.ค. ๒๔๘๕, น. ๓๘๘.
๕๕. เรื่องเดิม
๕๖. เรื่องเดิม
๕๗. เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๑๑๒.
๕๘. หจช. มท.๒.๒/๓๒.
๕๙. ข่าวโฆษณาการ, มี.ค. ๒๔๘๕, น. ๓๘๘.
๖๐. เรื่องเดิม
๖๑. เรื่องเดิม
๖๒. ผ้าไทย, (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๗), น. ๑๒๐.
๖๓. นิกร, ๓๑ มีนาคม ๒๔๘๕.
๖๔. เรื่องเดิม
๖๕. บทสนทนาทางวิทยุกระจายเสียงระหว่าง นายมั่น ชูชาติ และนายคง รักไทย ๒๘ กันยายน ๒๔๘๔.
๖๖. หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพคุณประจาง สิงหนณี, ๑๔ ก.พ ๒๕๒๕ อ้างใน ลาวัญย์ ไชตามระ, ชีวิตชาวกรุงสมัยก่อนศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัยสงคราม, น. ๒๑๐.
๖๗. เรื่องเดิม, น. ๑๘๓.
๖๘. ข่าวโฆษณาการ, เม.ย. ๒๔๘๕.
๖๙. เรื่องเดิม
๗๐. หจช. มท.๕.๘/๑๓๔.
๗๑. ลาวัญย์ ไชตามระ, ชีวิตชาวกรุงสมัยก่อนศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัยสงคราม, น.๒๑๐.
๗๒. นิกร, ๘ มีนาคม ๒๔๘๔.
๗๓. หจช. มท.๐๒๐๑.๑.๑/๑๒๓๐.
๗๔. ภาณีต รวมศิลป์, “นโยบายเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงครามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๑), น. ๒๖๓.
๗๕. เรื่องเดิม, น. ๓๓๓.

๗๖. ข่าวโฆษณาการ, พ.ศ. ๒๔๘๓, น. ๒๗๗.
๗๗. ข่าวโฆษณาการ, ๖ พ.ศ. ๒๔๘๔, น. ๑๒๖๙.
๗๘. ข่าวโฆษณาการ, ๑๘ พ.ศ. ๒๔๘๓, น. ๔๐๒.
๗๙. หจช. มท.๐๒๐๒.๑/๔๐.
๘๐. ข่าวโฆษณาการ, พ.ศ. ๒๔๘๓.
๘๑. ภาณีต รวมศิลป์, “นโยบายเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗”, น. ๒๖๒.
๘๒. เรื่องเดิม, น. ๒๖๓.
๘๓. เรื่องเดิม, น. ๓๑๘.
๘๔. หจช. มท. ๐๒๐๑.๑/๔๐.
๘๕. สอาด หงษ์ยันต์, อุตสาหกรรมใหม่ไทย, (คณะกรรมการส่งเสริมสินค้าใหม่ไทย, ๒๕๐๔), น. ๑-๑๕.
๘๖. เรื่องเดิม
๘๗. ภาณีต รวมศิลป์, “นโยบายเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗”, น. ๕๑๘.
๘๘. ศรีกรุง, ๑๕ มี.ค. ๒๔๘๕.
๘๙. นิกร, ๒๕ มี.ค. ๒๔๘๕.
๙๐. ข่าวโฆษณาการ, มี.ค. ๒๔๘๖, น. ๑๘๒-๓.
๙๑. อนุสรณ์ครบรอบ ๒๕ ปี กระทรวงอุตสาหกรรม, (โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๑๐), น. ๒๐.
๙๒. ไทยใหม่, ๙ มี.ค. ๒๔๘๗.
๙๓. ข่าวโฆษณาการ, ๒๒ ก.ค. ๒๔๘๖, น. ๕๗๑.
๙๔. ศรีกรุง, ๑๐ ส.ค. ๒๔๘๖.
๙๕. ข่าวโฆษณาการ, พ.ศ. ๒๔๘๕.
๙๖. ภาณีต รวมศิลป์, “นโยบายเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗”, น. ๒๖๙.
๙๗. เรื่องเดิม, น. ๓๙๙.
๙๘. อนุสรณ์ครบรอบ ๒๕ ปีกระทรวงอุตสาหกรรม, น. ๑๙๘.
๙๙. นิกร, ๔ มี.ค. ๒๔๘๕.

บทที่ ๕
แฟนใหม่สมัยพัฒนา

ภาพจาก : แฟชั่นรีวิว, กุมภาพันธ์ ๒๕๕๒

สังคมไทยสมัยพัฒนา

เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองยุติลงในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ สังคมไทยได้รับอิทธิพลด้านต่างๆ จากประเทศมหาอำนาจฝ่ายสัมพันธมิตรซึ่งเป็นฝ่ายชนะสงคราม โดยเห็นได้ชัดตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา อันเป็นช่วงเวลาที่ประเทศไทยเข้าสู่สมัยพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ตามแนวคิดทางเศรษฐกิจของฝ่ายโลกเสรีในช่วงหลังสงครามโลก ดังที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หัวหน้าคณะปฏิวัติ ซึ่งเป็นผู้ผลักดันการพัฒนาประเทศในลักษณะดังกล่าว ได้กล่าวคำปราศรัยต่อประชาชนภายหลังการปฏิวัติในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ มีใจความว่า วัตถุประสงค์หลักของคณะปฏิวัติก็คือการเข้ามาพัฒนาประเทศ ดังที่จอมพลสฤษดิ์เห็นว่า

งานสำคัญของเราในระยะปฏิวัตินี้คืองานพัฒนา ได้แก่ งานพัฒนาการเศรษฐกิจ การศึกษา การปกครองและทุกสิ่งทุกอย่าง”^๖

รูปแบบการปกครองของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์เป็นแบบเผด็จการทหารซึ่งให้อำนาจสูงสุดแก่นายกรัฐมนตรี ตามความในมาตรา ๑๗ แห่งธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พุทธศักราช ๒๕๐๒ ความว่า

เพื่อประโยชน์ในการระงับหรือปราบปรามการกระทำอันเป็นการบ่อนทำลายความมั่นคงของราชอาณาจักรหรือราชบัลลังก์หรือการกระทำอันเป็นการบ่อนทำลาย ก่อทวน หรือคุกคามความสงบที่เกิดขึ้นภายใน หรือจากภายนอกราชอาณาจักร ให้นายกรัฐมนตรีโดยมติของคณะรัฐมนตรี มีอำนาจสั่งการหรือกระทำการใดๆ ได้ และให้ถือว่า คำสั่งหรือการกระทำเช่นที่ว่านั้น เป็นคำสั่ง หรือการกระทำที่ชอบด้วยกฎหมาย”^๗

ได้มีการจับกุมผู้ต้องสงสัยว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และผู้ทำความผิดต่อความมั่นคงของรัฐ มีผู้ถูกจับกุมมาก เช่น นักหนังสือพิมพ์ นักการเมืองฝ่ายสังคมนิยม และผู้นำกรรมกร มีประกาศคณะปฏิวัติให้ยุบเลิกสหภาพแรงงานและสหพันธ์ต่างๆ ของกรรมกร เป็นการจำกัดความเคลื่อนไหว ทำให้กรรมกรและกลุ่มบุคคลต่างๆ ไม่สามารถแสดงบทบาทได้มากนัก เพื่อช่วยสร้างความมั่นใจให้กับนักลงทุนในการเข้ามาสร้างโรงงานอุตสาหกรรม

การพัฒนาประเทศในช่วงแรก ดำเนินไปตลอดระยะเวลาที่จอมพลสฤษดิ์ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี สืบเนื่องไปในสมัยของนายกรัฐมนตรีคนต่อมาคือจอมพลถนอม กิตติขจร นับเป็นการพัฒนาภายใต้กรอบของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่หนึ่ง (พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙) และแผนพัฒนาฉบับที่สอง (พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๔) ซึ่งเพิ่มเติมชื่อเป็นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเพื่อให้ครอบคลุมงานทางด้านสังคมด้วย แผนพัฒนาทั้งสองฉบับ เน้นที่การสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (infrastructure) ดังเช่น ถนน ไฟฟ้า การชลประทาน ระบบการสื่อสาร การพัฒนาการ

ศึกษาและสาธารณสุข ตลอดจนการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยมุ่งส่งเสริมบทบาทเอกชนในการลงทุนด้านอุตสาหกรรม รัฐบาลได้ประกาศนโยบายว่าจะไม่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมประเภทเดียวกับที่สนับสนุนให้เอกชนดำเนินการ เพื่อให้เอกชนมั่นใจว่ารัฐบาลจะไม่แข่งขันและจะไม่โอนกิจการอุตสาหกรรมของเอกชนมาเป็นของรัฐ^๖

รัฐบาลส่งเสริมการผลิตอุตสาหกรรมในประเทศเพื่อทดแทนการนำเข้า เช่น ผ้า กระดาษ การประกอบรถยนต์ การผลิตเครื่องไฟฟ้าและแบตเตอรี่ ยารักษาโรค แก้ว ผลิตภัณฑ์ยาง และอุตสาหกรรมพลาสติก ในเดือนมกราคม ๑๙๕๐ รัฐบาลประกาศว่ายินดีต้อนรับการลงทุนจากต่างประเทศ สี่ปีหลังจากนั้นรัฐบาลประกาศกฎหมายส่งเสริมการลงทุนอุตสาหกรรม ทั้งทุนจากต่างประเทศและทุนภายในประเทศ มีการจัดตั้งคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน รวมทั้งประกาศพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุนอุตสาหกรรมใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ซึ่งเอื้อประโยชน์แก่ผู้ลงทุนในอุตสาหกรรมที่รัฐส่งเสริม โดยการยกเว้นไม่ต้องภาษีรายได้ ๕ ปี ลดภาษีสินค้าขาเข้าที่เป็นปัจจัยการผลิต ตั้งกำแพงภาษีเพื่อคุ้มครองสินค้าสำเร็จรูปที่ผลิตภายในประเทศ และอนุญาตให้ส่งเงินทุนและกำไรออกนอกประเทศได้^๗

จากการส่งเสริมของรัฐบาล ทำให้อุตสาหกรรมประกอบรถยนต์ผลิตรถยนต์ ยารักษาโรค ปั่นตัดเย็บและการทอผ้า ผลิตกระดาษ ผลิตแก้วและกระจก ขยายตัวอย่างมาก จำนวนโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นจากจำนวน ๑๖,๕๐๐ โรงงานใน พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็น ๓๘,๓๙๓ โรงงาน ใน พ.ศ. ๒๕๐๘ และ เป็น ๕๑,๒๑๒ โรง ใน พ.ศ. ๒๕๐๙^๘

โครงการต่างๆ เพื่อการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจด้านต่างๆ นั้น รัฐบาลไม่สามารถกระทำได้ตามลำพัง ทั้งนี้เพราะเงินออมในประเทศและบุคลากรของไทยยังไม่เพียงพอที่จะดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงมีความจำเป็นต้องแสวงหาเงินช่วยเหลือและเงินกู้ ตลอดจนจนความร่วมมือด้านอื่นๆ จากต่างประเทศ

จากความสัมพันธ์อันดีระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาที่มีมาตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ทำให้สหรัฐอเมริกาเป็นประเทศที่ให้ความช่วยเหลือแก่ไทยอย่างมาก รวมทั้งยังมีบทบาทสูงต่อการกำหนดนโยบายวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจของไทย มีผู้เชี่ยวชาญพิเศษต่างๆ ที่เข้ามาประจำยังกรุงเทพฯ และที่อื่นๆ ส่งผลให้ความสนับสนุนส่วนใหญ่สำหรับโครงการพัฒนาของไทย ทั้งในด้านเงินทุนและบุคลากร มาจากประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นส่วนใหญ่ รัฐบาลและเอกชนชาวอเมริกันยังให้ทุนเพื่อเดินทางไปฝึกอบรมและศึกษาต่อในสหรัฐอเมริกา^๙

ประกอบกับสภาพสงครามเย็น ซึ่งได้ก่อตัวขึ้นหลังสงครามระหว่างค่ายเสรีประชาธิปไตยอันมีสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำ กับค่ายคอมมิวนิสต์อันมีสหภาพโซเวียตรุสเซียเป็นผู้นำ ได้ผลักดันให้ไทยใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกามากขึ้น สงครามเย็นลูกกลมเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากการ

แย่งชิงอำนาจระหว่างฝ่ายเสรีประชาธิปไตยและฝ่ายคอมมิวนิสต์ในเวียดนาม สำหรับสถานการณ์ในลาว เกิดการแย่งชิงอำนาจระหว่างผู้นำลาวฝ่ายขวา ซึ่งเป็นฝ่ายเสรีประชาธิปไตย และฝ่ายซ้ายซึ่งเป็นฝ่ายคอมมิวนิสต์ ในทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา ฝ่ายซ้ายซึ่งนิยมคอมมิวนิสต์ได้ชัยชนะมากขึ้น และมีแนวโน้มที่จะยึดเมืองใหญ่ๆ ของลาวไว้ได้ นอกจากสถานการณ์คุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์ในประเทศเพื่อนบ้านแล้ว ในช่วงเวลาเดียวกันนั่นเอง พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยได้เข้าไปเคลื่อนไหวในชนบท รวมทั้งได้จัดตั้งวิหุญเสี่ยประชาชนแห่งประเทศไทย ทำการกระจายเสียงโจมตีรัฐบาลและเผยแพร่อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ อันนับเป็นการท้าทายอำนาจรัฐอย่างยิ่ง”

ความวิตกกังวลเกี่ยวกับการแทรกแซงของคอมมิวนิสต์ ผลักดันให้ไทยเข้าไปมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกามากขึ้น ในรูปของการรับความช่วยเหลือทั้งการพัฒนาประเทศและการทหาร ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ มีการลงนามในข้อตกลงระหว่างนายดีน รัสก์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศของสหรัฐอเมริกา กับนายถนัด คอมันตร์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของไทย โดยข้อตกลงดังกล่าวมีใจความสำคัญว่า สหรัฐอเมริกาจะช่วยปกป้องไทยให้พ้นจากการรุกรานของคอมมิวนิสต์ จากนั้นรัฐบาลอเมริกันได้ส่งทหารมาประจำการในเมืองไทย ตามฐานทัพที่สหรัฐอเมริกาได้รับอนุญาตจากรัฐบาลไทยให้ตั้งขึ้น ที่จังหวัดนครราชสีมา อุดรธานี และนครพนม เป็นต้น ต่อมาสหรัฐอเมริกาได้ส่งทหารเข้ามาเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๐ มีจำนวนทหารอเมริกันในประเทศไทย ๔๕,๐๐๐ คน”

ชาวอเมริกันที่เข้ามาพำนักในประเทศไทย ทั้งนักลงทุน ผู้เชี่ยวชาญ และทหาร ได้นำวัฒนธรรมการบริโภคของตนเข้ามาด้วย ได้แก่ รูปแบบในการอยู่อาศัย อาหารการกิน เครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ ชาวไทยที่ไปฝึกอบรมและศึกษาในสหรัฐอเมริกาและประเทศตะวันตกอื่นๆ ก็นำวัฒนธรรมดังกล่าวเข้ามา ภาพยนตร์อเมริกันซึ่งได้รับความนิยมอย่างมากมีส่วนทำให้วัฒนธรรมอเมริกากระจายในวงกว้าง จะเห็นได้จากการฉายภาพยนตร์จากสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. ๒๕๑๑ มีจำนวน ๒๐๕ เรื่อง จากภาพยนตร์ต่างประเทศทั้งหมด ๕๖๓ เรื่อง”

จากปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ทำให้ชาวไทยโดยทั่วไปเกิดความนิยมวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้น ทั้งยังอยู่ในภาวะที่เศรษฐกิจกำลังเฟื่องฟู ทำให้มีกำลังซื้อสินค้าจากต่างประเทศ รูปแบบการดำเนินชีวิตของคนไทยจึงใกล้เคียงกับชาวตะวันตกมากขึ้น” ลักษณะเช่นนี้เป็นสาเหตุให้อธิปไตยทางด้านต่างๆ รวมทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรมจากประเทศตะวันตก โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในสังคมไทย

นอกเหนือจากการพัฒนาอุตสาหกรรมแล้ว ยังมีการพัฒนาการคมนาคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการคมนาคมทางถนน ซึ่งได้รับการพัฒนาจนมีขอบข่ายติดต่อถึงกันทั่วประเทศ จะเห็นได้ว่าโครงการช่วยเหลือทางเศรษฐกิจของอเมริกา เน้นที่การสร้างถนนทั้งเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและเพื่อความ

มันคง เช่น การตัดถนนมิตรภาพซึ่งมีความยาว ๔๕๐ ไมล์ระหว่างกรุงเทพฯกับหนองคาย โดยได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริการวมทั้งการตัดทางหลวงเชื่อมจังหวัดต่างๆ ทางภาคกลางตอนเหนือของไทย ความยาวประมาณ ๑๐๐ ไมล์ เป็นต้น^{๑๑} การตัดถนนเหล่านี้รวมทั้งการปรับปรุงและขยายทางรถไฟ ทำให้การคมนาคมระหว่างศูนย์กลางประเทศ คือกรุงเทพฯและภูมิภาคต่างๆ เป็นไปโดยสะดวกมากขึ้น

ขณะเดียวกันจากการปกครองแบบรวมศูนย์ ซึ่งสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยปฏิรูปประเทศ รวมทั้งจากการเน้นการพัฒนาในเมืองหลวง ทำให้คนไทยในภูมิภาคต่างยึดถือแบบแผนการดำเนินชีวิตของคนกรุงเทพฯ เป็นมาตรฐาน นอกจากนี้ การเกิดสื่อต่างๆ เช่น หนังสือ วิทยุ โทรทัศน์ โรงภาพยนตร์ เป็นสื่อบันเทิงรูปแบบใหม่ที่เข้าไปแทนที่ความบันเทิงแบบพื้นบ้าน และยังเป็นตัวถ่ายทอดความเจริญจากเมืองหลวงให้ชาวต่างจังหวัดรับรู้ สำหรับโทรทัศน์นั้น เริ่มออกอากาศครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้แก่สถานีโทรทัศน์ไทยทีวี ช่อง ๔ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๑ มีสถานีโทรทัศน์ ๔ สถานีด้วยกัน^{๑๒}

โดยเหตุนี้ วัฒนธรรมตะวันตก รวมทั้งการแต่งกายด้วยเสื้อผ้าตามแบบตะวันตก จึงเผยแพร่จากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาค โดยเฉพาะหัวเมืองใหญ่ๆ ได้อย่างรวดเร็ว

ผู้หญิงกับอาชีพนอกบ้าน

ความจำเป็นทางเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ทำให้การดำรงชีวิตของแต่ละครอบครัวโดยเฉพาะครอบครัวชั้นกลางและชั้นล่าง ไม่อาจเป็นไปได้โดยอาศัยเฉพาะรายได้ของผู้ชายซึ่งเป็นหัวหน้าครอบครัวเท่านั้น โดยเหตุนี้ผู้หญิงในครอบครัวชั้นกลางและชั้นล่างจึงต้องออกทำงานนอกบ้านมากขึ้น ดังที่บทความในหนังสือพิมพ์ร่วมสมัย ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “สังคมสิ่งแวดล้อมบังคับให้สตรีต้องออกทำงานนอกบ้าน”^{๑๓} บทความหนังสือพิมพ์อีกบทความหนึ่งถึงกับแสดงทัศนคติว่า ในอนาคตอันไม่ไกลนี้ ผู้หญิงทุกคนจะต้องประกอบอาชีพนอกบ้าน ดังความว่า

ไม่ว่าภายใต้อีกสักห้าสิบปีข้างหน้า ถ้าค่าครองชีพไม่ลดลงหรือภาวะเศรษฐกิจไม่กระเตื้องขึ้นกว่านี้ จะยังมีผู้หญิงปราศจากอาชีพเหลืออยู่สักกี่คน”^{๑๔}

สภาพการณ์เช่นนี้แตกต่างจากสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ที่แม้ผู้หญิงชั้นสูงและชั้นกลางจะเริ่มทำงานนอกบ้านเป็นครู พยาบาลหรือ เสมียนตามกระทรวงทบวงกรม แต่โดยทั่วไปมักประกอบอาชีพเหล่านั้น เฉพาะในช่วงที่ยังไม่แต่งงานหรือในกรณีที่เป็นสาวโสดเท่านั้น อนึ่ง แนวคิดของสังคมสมัยพัฒนาในลักษณะ “งานคือเงิน เงินคืองาน” นั้น ทำให้การกีดกันผู้หญิงออกจากงานอาชีพลดน้อยลง เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยก่อนหน้า

ในสมัยพัฒนาที่มีความพยายามที่จะขยายฐานของการศึกษาให้กว้างขึ้น โดยใน พ.ศ. ๒๕๐๓

มีการประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติซึ่งขยายประถมศึกษาและมัธยมศึกษาให้ยาวขึ้นและขยาย การศึกษาภาคบังคับออกไปเป็น ๗ ปี^{๑๕} ส่วนการศึกษาในระดับสูงนั้น รัฐบาลได้กระจายการศึกษา ระดับอุดมศึกษาออกไปในจังหวัดต่างๆ โดยการจัดตั้งมหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาค เริ่มที่มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ ใน พ.ศ. ๒๕๐๗ ในปีเดียวกันได้จัดตั้งมหาวิทยาลัยขอนแก่น และใน พ.ศ. ๒๕๑๑ มีการ ตั้งมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์วิทยาเขตสงขลาและปัตตานี การพัฒนาทางการศึกษาทำให้ผู้หญิง ได้รับการศึกษามากขึ้นในทุกระดับ^{๑๖}

นอกจากนี้จากการพัฒนาทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางทำให้ขอบข่ายของงานสำหรับผู้หญิง มีเพิ่มมากขึ้น นอกจากอาชีพครู พยาบาลและช่างตัดเสื้อซึ่งเป็นอาชีพของสตรีไทยมาตั้งแต่สมัย ระยะเวลาเริ่มสมัยใหม่แล้ว ผู้หญิงที่มีการศึกษายังมีช่องทางที่จะประกอบอาชีพเป็นเลขานุการและ เสมียนในบริษัทห้างร้านใหม่ๆ ที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งยังเป็นข้าราชการสังกัดกระทรวง ทบวงกรมต่าง ๆ และเป็นพนักงานของรัฐวิสาหกิจอีกด้วย^{๑๗}

สำหรับผู้หญิงในครอบครัวระดับล่างนั้น นอกจากเป็นเมียและแม่แล้ว ก็ยังมีบทบาททาง เศรษฐกิจหาเลี้ยงครอบครัวมาทุกยุคทุกสมัย เช่น การช่วยงานในเรือกวสวไร่ไรนา ในเขตเมืองก็เป็น แม่ค้าที่ตลาด หรือ หาบเร่ รวมทั้งเป็นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรมเบา เช่น โรงงานมวนบุหรี่ย้อมผ้า ปั่นด้าย และ ทอผ้า เป็นต้น^{๑๘}

การเกิดโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นอย่างมากในสมัยพัฒนา ทำให้ผู้หญิงในครอบครัวระดับ ล่างหลังไหลมาเป็นกรรมกร โดยเฉพาะในอุตสาหกรรมสิ่งทอ เพราะผู้หญิงมีความคุ้นเคยกับการ ปั่นด้าย ทอผ้า และ ฟอกย้อม มาโดยตลอด งานในโรงงานอุตสาหกรรมสิ่งทอทั้งหลาย จะเน้น ความละเอียด อดทน และรอบคอบ^{๑๙} ดังจะเปรียบเทียบจำนวนกรรมกรหญิงในโรงงานสิ่งทอและ โรงงานอื่นๆ ได้ดังนี้

จำนวนกรรมกรหญิงในโรงงานอุตสาหกรรม พ.ศ. ๒๕๐๖^{๒๐}

อาหารและเครื่องดื่ม	๘,๑๗๖
ยาสูบ	๑๕๑
สิ่งทอ	๑๐๖,๒๗๑
รองเท้า	๑๕,๓๘๒
เครื่องตกแต่งสถานที่	๙๕
กระดาษ	๗๔๑
การพิมพ์	๑๑๔
ฟอกหนัง	๗๕

ยาง	๒๐
เครื่องจักรไฟฟ้า	๑๘
ทำ ซ่อม แผลงเครื่องจักร	๑๘
อื่นๆ	๑,๐๐๐
รวม	๑๓๒,๐๖๑

แรงงานที่รับกรรมกรหญิงในโรงงานเหล่านี้ เป็นแรงงานประเภทที่ไม่จำเป็นต้องมีทักษะมาก่อน สามารถฝึกขึ้นได้ในภายหลัง อีกทั้งยังไม่ต้องใช้ความรู้มากด้วย ดังนั้นจึงได้ค่าแรงน้อย ทั้งยังน้อยกว่ากรรมกรชายในโรงงานเดียวกัน โดยเหตุนี้เจ้าของโรงงานจึงนิยมจ้างแรงงานหญิง เพื่อเป็นการประหยัดค่าจ้างแรงงาน โดยเฉพาะในอุตสาหกรรมสิ่งทอ ซึ่งผู้หญิงส่วนใหญ่สามารถฝึกงานได้โดยไม่ยากนักดังกล่าวข้างต้น จากสถิติใน พ.ศ. ๒๕๐๗ อุตสาหกรรมสิ่งทอมีจำนวนคนงานทั้งประเทศรวม ๑๓๒,๘๗๗ คน เป็นชาย ๒๖,๖๐๖ คน หรือ ร้อยละ ๒๐.๐๒ เป็นหญิง ๑๐๖,๒๗๑ คน หรือ ร้อยละ ๗๙.๙๘^{๒๑} กรรมกรชายที่พบเป็นส่วนน้อยในโรงงานเหล่านี้เป็นพวกที่ต้องใช้แรงงานหนัก เช่น ย้อมผ้า ตั้มน้ำ หรือ ทำงานด้านเทคนิค เช่น ควบคุมเครื่องจักร เป็นต้น

การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลาง

จากการที่สตรีชั้นสูงและชั้นกลางออกมาทำงานนอกบ้านในปริมาณมากขึ้น จึงเท่ากับมีจำนวนผู้หญิงที่มีโอกาสแต่งกายในลักษณะออกมาทำงานนอกบ้านมากขึ้นด้วย ทั้งนี้โดยรับอิทธิพลจากแบบเสื้อผ้าใหม่ๆ ที่นิยมเรียกทับศัพท์ว่า “แฟชั่น” ทั้งของตะวันตกและญี่ปุ่น ผ่านภาพยนตร์และหนังสือแบบเสื้อ เป็นต้น นำสังเกตว่าในช่วงเวลานี้ บทความโดยผู้เชี่ยวชาญซึ่งแนะนำแบบเสื้อผ้าในโอกาสต่างๆ โดยเฉพาะเสื้อผ้าสำหรับการทำงานได้รับความนิยมอย่างมากในหมู่สตรีชั้นกลางสำหรับสตรีชั้นสูงแม้อาจไม่มีความจำเป็นต้องประกอบอาชีพออกบ้าน หากก็มีฐานะพอจะแต่งกายตามสมัยนิยมได้อย่างเต็มที่ สำหรับสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในส่วนภูมิภาค ก็ยึดถือการแต่งกายของสตรีกรุงเทพฯ เป็นมาตรฐาน เช่นเดียวกับการรับวัฒนธรรมด้านอื่นๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว

ในช่วงเวลาหลังสงครามโลก มีนิตยสารสำหรับสตรีออกมาหลายฉบับซึ่งอาจแบ่งออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มที่หนึ่งเน้นนวนิยาย ขณะที่กลุ่มที่สองมีทั้งเรื่องอ่านเล่นและความรู้สำหรับผู้หญิงในประเด็นต่างๆ นิตยสารในกลุ่มนี้ ดังเช่น สตรีสาร กุลสตรี แม่ศรีเรือน เป็นต้น มีเนื้อหาเกี่ยวกับการดูแลบ้านเรือน การทำอาหารและการเย็บปักถักร้อย ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติตนสำหรับหญิงที่ทำงานนอกบ้านรวมทั้งการแต่งกายที่เหมาะสม ตลอดจนแนะนำแฟชั่นใหม่จากต่างประเทศ^{๒๒}

โดยเหตุนี้การแต่งกายตามแบบเสื้อตามสมัยนิยมจากตะวันตก จึงเป็นที่รับรู้กันอย่างรวดเร็ว ดังที่บทความหนังสือพิมพ์บทความหนึ่ง ได้กล่าวถึงการรับอิทธิพลแบบเสื้อจากตะวันตกว่า ตั้งแต่ระยะเริ่มสมัยใหม่เป็นต้นมานั้น ส่วนใหญ่สังคมไทยจะได้รับอิทธิพลการแต่งกายจากอังกฤษ และฝรั่งเศส แต่ในสมัยพัฒนาได้รับอิทธิพลจากสหรัฐอเมริกา ดังความตอนหนึ่งว่า

แฟชั่นการแต่งเนื้อแต่งตัวของคนเราได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามรสนิยมของฝรั่งตลอดเวลา แต่ก่อนๆ นิยมตามแบบทรงของอังกฤษ ฝรั่งเศส ต่อมาในระยะหลังนี้ได้เปลี่ยนรสนิยมมาใช้ตามแบบทรงของอเมริกัน^{๖๕}

ตัวอย่างอิทธิพลการแต่งกายจากสหรัฐอเมริกา ดังเช่น ในระยะสิ้นสุดสงครามโลกใหม่ๆ ได้แก่ การที่ชายไทยที่ทันสมัยนิยมชุดสำเร็จรูปที่เรียกว่า “ชุดเวสปอยด์” ซึ่งเป็นชุดสำเร็จรูปเหลือใช้จากสงครามของทหารอเมริกัน ความนิยมดังกล่าวมีอยู่ในระยะหนึ่ง จนถึงกับมีการเรียกคนรุ่นหนุ่มในสมัยนั้นว่า “หนุ่มเวสปอยด์” ขณะเดียวกันผลิตภัณฑ์พลาสติกในรูปของเข็มขัดและกระเป๋าถือของสตรีเริ่มแพร่หลายในเมืองไทย ด้วยเหตุนี้จึงมีคำเรียกคนรุ่นสาวในสมัยนั้นว่า “สาวน้อยพลาสติก” ในบางครั้งอาจจะเรียกรวมกันว่า “หนุ่มเวสปอยด์-สาวน้อยพลาสติก”^{๖๕}

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ แบบเสื้อตามสมัยนิยมในระยะนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะการออกแบบเสื้อผ้าในตะวันตกมีการแข่งขันกันอย่างสูง เมื่อแบบเสื้อผ้าของสตรีไทยพยายามตามอย่างตะวันตก จึงต้องเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปตามแฟชั่นใหม่ๆ ของตะวันตกด้วย ในสมัยนี้แบบเสื้อแต่ละแบบจะอยู่ในสมัยนิยมเพียงชั่วเวลาอันสั้น ดังบทความแนะนำแบบเสื้อใน สตรีสาร กล่าวไว้ในสมัยนี้แบบเสื้อแต่ละแบบจะอยู่ในสมัยนิยมไม่นาน

ทุกๆ ปี นักออกแบบเสื้อผลิตเสื้อทรงใหม่ๆ ออกมาทรงใดที่แตกต่างไปจากที่นิยมกันในขณะนี้มาก ก็กลายเป็นช่าวและถือกันว่าใหม่ และเมื่อใดที่ผู้หญิงพากันรับทรงเสื้อนั้นก็เป็นที่นิยมขึ้นมาทันที ทรงเสื้อสมัยหนึ่งๆ จะอยู่ได้ ๓ ปี และอยู่ในความนิยมสูงสุดหนึ่งปีหรือหนึ่งปีครึ่งเป็นอย่างมาก^{๖๕}

ในทำนองเดียวกันบทความอีกบทความหนึ่ง กล่าวถึงการที่สตรีไทยรับแบบการแต่งกายตามสมัยนิยมจากชาวตะวันตกอย่างรวดเร็ว โดยบางครั้งมิได้คำนึงถึงความเหมาะสม ดังมีใจความตอนหนึ่งว่า

ผู้หญิงคนไหนไม่ได้ดูหนังสือแบบเสื้อหรือไม่ได้ไป “งาน” หรือดูภาพยนตร์สัก ๖ เดือน ดูจะล้าสมัยเอาเสียทีเดียว เพราะการแต่งกายของผู้หญิงไทยนั้นเดินตามรอยฝรั่งต๊อตๆ อย่างไม่มีจังหวะเลย พอเห็นเอลิซาเบธ เทย์เลอร์ ในภาพยนตร์เรื่อง VIP ไข่มุกกล้าสูงแล้วปล่อยาวเคลียดันคอ ผู้หญิงในกรุงเทพฯ ก็เป็นเอลิซาเบธกันเกร่อทั้งๆ ที่คอก็ไม่ยาวพอที่จะมีมคอเคลียดันคอ^{๖๖}

โดยเหตุนี้วงการแฟชั่นไทยในสมัยพัฒนาจึงก้าวรุดหน้ามาก ผู้นำแฟชั่นต่างๆ มิได้จำกัดเฉพาะสตรีชั้นสูงในราชสำนักหรือจากครอบครัวผู้บริหารประเทศ หากรวมไปถึง ดาราภาพยนตร์ ดาราโทรทัศน์ นางแบบ เป็นต้น จึงเกิดการแต่งกายตามแบบเสื้อสมัยนิยม ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว จนผู้เขียนคอลัมน์แนะนำแบบเสื้อต้องทักท้วงผู้หญิงมิให้ตามสมัยมากเกินไป

ปัญหาที่ว่า ผู้หญิงจะต้องตามสวมเสื้อทรงที่อยู่ในสมัยหรือ จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทันสมัย ทรงใหม่ๆ ของนักออกแบบเสื้อนั้นเป็นของผู้หญิงที่อยู่ในวัยกล้าแต่งให้ผู้หญิงอื่นๆ ตาม ผู้หญิงที่ฉลาดแต่งจะดึงเอาสมัยนิยมเข้ามาหาตัว ไม่ใช่ตัวไปหาสมัย และหลีกเลี่ยงส่วนปลีกย่อยใด ๆ ที่จะทำให้อุปราภรณ์ที่ปกพร่องเห็นได้ชัด^{๑๑}

นอกจากนี้ จากการที่แบบเสื้อสมัยนิยมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว คอลัมน์แนะนำแบบเสื้อจึงมักเสนอการดัดแปลงแบบเสื้อของเดิมให้เป็นทรงใหม่ ดังเช่น คอลัมน์แนะนำแบบเสื้อคอลัมน์หนึ่งกล่าวว่าเนื่องจากเสื้อ “ทรงกระสอบ” หมดสมัยไปแล้ว แต่เสื้อเข้ารูปตลอดตัวยังคงอยู่ในสมัย ดังนั้น “ท่านที่มี “กระสอบ” อยู่หลายตัว เอามาเก็บเอาไว้แล้วเปลี่ยนแปลงบ้างก็คงจะใช้ไปได้อีกนาน”^{๑๒}

น่าสังเกตว่าในสมัยพัฒนานี้ การแสดงทัศนะว่าสตรีไทยควรนุ่งกระโปรงหรือไม่นั้น หมดความจำเป็นลงไป ทั้งนี้เพราะสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในสมัยนี้ยอมรับการนุ่งกระโปรงเป็นรูปแบบการแต่งกายที่เหมาะสม หน่วยงานของราชการที่เกี่ยวข้องกับการแต่งกายคือกองวัฒนธรรมนั้น ได้ลบบทบาทไปกว่าสมัยสร้างชาติเป็นอันมาก กองวัฒนธรรมในสมัยพัฒนามิได้มุ่งที่จะแนะนำเครื่องแต่งกายแบบสากลอีกต่อไป เพราะสตรีชั้นสูงและชั้นกลางส่วนใหญ่ยอมรับอยู่แล้ว สิ่งที่กองวัฒนธรรมพยายามปลุกฝังก็คือ เรื่องของความเรียบร้อยในการแต่งกาย ดังความในหนังสือของหน่วยงานนี้เรื่อง การแต่งกายของไทย ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ มีความตอนหนึ่งว่า

กระโปรงในควรระวังให้ได้ส่วนกับกระโปรงนอก ไม่ใช่ยาวเท่ากันหรือยาวกว่า กระโปรงนอกจนเวลาเดินหรือหนึ่งแลเห็นได้ถนัด... ผู้ที่สวมกระโปรงกว้างมากๆ เช่น กระโปรงผ้าเฉลียง ควรระวังให้ชายกระโปรงยาวเสมอกันด้วย เพราะผ้าส่วนที่เฉลียง ย่อมจะยืดออกมามากกว่าส่วนอื่น ทำให้ชายกระโปรงสูงๆ ต่ำๆ หรือย้อยหน้า ย้อยหลังดูไม่งาม และควรระวังชายกระโปรงให้มากขณะเดิน^{๑๓}

ประเด็นที่ถกเถียงกันกลับอยู่ที่ว่ากระโปรงแบบไหนกำลังอยู่ในสมัยนิยม หรือความยาวที่เหมาะสมของกระโปรงควรจะเป็นเท่าไร^{๑๔} ดังที่ผู้เชี่ยวชาญการออกแบบเสื้อผ้าผู้หนึ่งได้แนะนำว่าความยาวของกระโปรงขึ้นกับรูปทรงของกระโปรงนั้น กล่าวคือ

๑. ถ้าเป็นกระโปรงตรงและแคบ ให้คลุมเข่าลงมา .๕๐ นิ้ว เมื่อยืนอยู่ในท่าตรง ส้นขนาดนี้ เวลานั้นกระโปรงด้านหลังจะไม่ถึงกับหดร่นหายเข้าไปในขาอ่อน

๒. ถ้าชายกระโปรงบานเล็กน้อย อย่างกระโปรงทรงไม้กวาด นุ่งให้สั้นขึ้นไปจาก
กระโปรงแคบและตรงได้อีก .๒๕ นิ้ว

๓. ถ้าชายกระโปรงกว้างจริง ๆ แบบระฆัง หรือชิงช้าห้อยโหนนุ่งให้สั้นแทบว่าจะ
ไม่ปิดเข้า เพราะชายกระโปรงบานทำให้เกิดเงาบนขา ทำให้ขาเพรียวขึ้น^{๑๖}

ตัวอย่างของการเปลี่ยนแปลงแบบและความสั้นยาวของกระโปรงในช่วงสมัยพัฒนา ดังเช่น
ในระยะแรกเริ่มด้วยกระโปรง **นิวลุค** (New Look) ซึ่งเป็นกระโปรงยาวและบานมาก ถ้านั่งลงกับ
พื้นก็เห็นเป็นวงกลมรอบตัว ต่อมาเปลี่ยนเป็นกระโปรงสั้น ซึ่งมีทั้งแบบสั้นเหนือเข่าและสั้นมาก
เรียกว่า **มินิสเกิร์ต** (Mini Skirt) และ **ไมโครสเกิร์ต** (Micro Skirt)ตามลำดับ เป็นชุดติดกันหรือ
คนละท่อนก็ได้ หลังจากนั้นระยะหนึ่งชายกระโปรงเริ่มยาวลงถึงครึ่งน่อง เรียกว่ากระโปรง
มิดี (Midi) ถ้ายาวถึงกรอมเท้าเรียกว่ากระโปรง **แมกซี** (Maxi)^{๑๗}

ในครั้งแรกของทศวรรษ ๒๕๑๐ แบบกระโปรงสั้นที่เรียกว่า **มินิสเกิร์ต** แพร่เข้ามา
จากประเทศตะวันตกและกลายเป็นที่นิยม มีการแต่งตามกันมาก โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ดังที่มี
ผู้วิจารณ์ว่า

ไม่น่าเชื่อว่าหญิงไทยในกรุงเทพฯ และตัวเมือง ไม่ว่าข้าราชการ คนทำงาน หรือ
สาวรุ่น จะพลอยนิยมมินิสเกิร์ตกันมากถึงขนาดนั้น มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า ในต่าง-
จังหวัด กระโปรงมินิสั้นพอประมาณ ส่วนในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองนำแฟชั่น
กระโปรงมินิมียหลายระดับตั้งแต่พอท้าว ๆ จนสั้นจู้หน้าตกใจ...ผู้หญิงที่ขับรถสมัยนั้น
เมื่อเวลาขับรถจะเอาผ้าวางปิดขาอ่อนกันประเจิดประเจ้อ ส่วนผู้หญิงนุ่งกระโปรง
มินิที่ต้องขึ้นรถเมล์ วิธีหนึ่งก็คือนั่งหนีบขา และถ้ามีหนังสือหรือสิ่งของก็เอามาวาง
ปิดบนขาเอาไว้^{๑๘}

ความนิยมกระโปรงแบบนี้ เป็นเหตุให้นักร้องลูกทุ่งชื่อดังในขณะนั้น คือสุรพล สมบัติเจริญ
แต่งเพลงล้อเลียนผู้หญิงที่นุ่งมินิสเกิร์ต คือเพลง “เสียวไส้” ดังความบางตอนของเพลง ว่า

เสียวไส้จริง ๆ คุณผู้หญิงคุณผู้หญิงสมัยนี้ แต่งตัวออกจากบ้านแต่ละที ช่าง
สั้นสั้นดีนะแม่คุณเอ๋ย ผ้าผ่อนเมตรละไม่กี่สตางค์ ทำไมน้องนางจึงซีเหี้ยวจังเลย
ชาชา ๆ ก็พอไหว แต่บางคนขาลายไม่เอาไหนเลย

เสียวไส้เต็มทน ตามถนนตามถนนหนทาง ไม่ว่าสาวไม่ว่าสาวแก่แม่นาง
นุ่งสั้นกันจัง ตามอย่างกันเปียบเลย...^{๑๙}

มินิสเกิร์ตได้รับความนิยมอยู่นานหลายปี ในที่สุดสำนักนายกรัฐมนตรีก็ออกกฎข้อบังคับ
ออกมาว่าด้วยการแต่งกายของข้าราชการชายหญิง มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ.
๒๕๑๖ ห้ามข้าราชการสตรีนุ่งกระโปรงเลยเข้าขึ้นไป^{๒๐}

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ เสื้อผ้าสำหรับงานกลางคืนที่กองวัฒนธรรมแนะนำ คือ ชุดราตรีแบบสากล ดังความต่อไปนี้

- ก. แบบราตรีสีโมสร ยาวจดพื้นตักแต่งสวยงาม จะเปิดคอเปิดหลัง มีแขน หรือไม่มีแขนก็ได้ ใช้แพรงามๆ หรือวัสดุที่เป็นมันแวววาวได้ทุกชนิด
- ข. แบบราตรี ยาวจดพื้นหรือสามส่วนตามสมัยนิยม ควรเลือกแบบวัสดุและแบบเสื้อราตรีที่พองาม^{๖๖}

ทั้งนี้ก็จะแสดงว่าชุดราตรีอันอยู่ในสมัยนิยมในขณะนั้น เป็นชุดราตรีแบบสากล มากกว่าแบบชุดไทย เนื่องจากเน้นแบบเสื้อผ้าในลักษณะเดียวกับชุดราตรีของตะวันตก

นอกจากนี้ สิ่งที่กองวัฒนธรรมแนะนำเพิ่มเติมจากเรื่องเสื้อผาก็คือ การใช้เครื่องสำอางแบบตะวันตก ซึ่งในสมัยพัฒนามากลายเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้สำหรับการแต่งกายออกนอกบ้านของสตรี ดังความตอนหนึ่งในหนังสือเรื่องเดิม ว่า

การรู้จักใช้เครื่องสำอางและแต่งทรงผมช่วยเสริมความงามได้มาก ก่อนที่จะซื้อแป้ง ผัดหน้า รุข หรือ ลิปสติก ควรเรียนรู้ด้วยว่าสีใดเหมาะแก่ผิวของตน เวลากลางวันไม่ควรใช้เครื่องสำอางมาก และควรระวังอย่าให้มองดูผิดธรรมชาติ^{๖๗}

เนื่องจากสตรีชั้นสูงชั้นกลางออกทำงานนอกบ้านมากขึ้น แบบเสื้อผ้าจึงเน้นที่ชุดทำงานนอกบ้านดังกล่าวมาแล้ว โดยดูแบบอย่างจากเครื่องแต่งกายเพื่อทำงานนอกบ้านของสตรีตะวันตก คอลัมน์แบบเสื้อให้ความสำคัญในการแนะนำเรื่องนี้อย่างมาก บางครั้งได้เสนอภาพประกอบเป็นสาวตะวันตกกำลังทำงานในสำนักงาน เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้สตรีไทยเกิดความคิดชัดเจนขึ้นเกี่ยวกับเสื้อผ้าชุดทำงาน

สำหรับเครื่องแต่งกายในโอกาสจำลองของสตรีในสมัยพัฒนาที่น่าสนใจ ก็คือ กางเกง ซึ่งเป็นที่นิยมกันมากขึ้น ขณะที่แต่เดิมเป็นเครื่องแต่งกายสำหรับบุรุษเท่านั้น แม้ในสมัยสร้างชาติเริ่มมีการสวมกางเกงประปรายในบรรดาสตรีที่แต่งกายนำสมัยในเวลาเล่นกีฬาหรือไปพักผ่อนชายทะเล แต่ในสมัยพัฒนานี้จากการตามแบบเสื้อผ้าจากตะวันตกอย่างใกล้ชิด ทั้งยังเห็นถึงความสะดวกและกระฉับกระเฉง ทำให้เกิดความนิยมสวมกางเกงในโอกาสต่างๆ มากขึ้น รวมทั้งในยามออกจับจ่ายซื้อของ หรือทำงานบางประเภท

รูปทรงของกางเกงสำหรับสตรี เริ่มต้นด้วยกางเกงขาตรงแบบกางเกงบุรุษ ตามมาด้วยความนิยมกางเกงเข้ารูปผ้ายัด กางเกงขาบานกรุยกราย แล้วกลับมานิยมกางเกงขาตรงอีกครั้งหนึ่ง แฟชั่นกางเกงซึ่งเป็นทีกล่าวขวัญและสดุดตามากคือ ทรงฮอตแพนท์ (Hotpants) ซึ่งเป็นกางเกงขาสั้นมาก โดยทั่วไปผู้ใส่ต้องรูปร่างดี เช่น ดาราภาพยนตร์และโทรทัศน์ หรือผู้อยู่ในวงการแฟชั่น เป็นต้น^{๖๘}

แบบเสื้อจากตะวันตก ซึ่งคอลัมน์แบบเสื้อในนิตยสาร สตรีสาร ใน พ.ศ. ๒๕๐๖ แนะนำให้เป็นชุดทำงานสำหรับสตรีไทย

ภาพจาก : สตรีสาร, สิงหาคม ๒๕๐๖.

การแต่งกายของผู้หญิงทำงานในสมัยพัฒนา
ภาพโดยความเอื้อเฟื้อของ คุณปราศรัย รัชไชยบุญ

รูปแบบเสื้อผ้าที่เคยจำกัดเฉพาะบุรุษ แต่กลับเป็นที่นิยมของสตรีในสมัยพัฒนาอีกแบบหนึ่งได้แก่เสื้อเชิ้ต ซึ่งกำลังได้รับความนิยมจากสตรีตะวันตกและเป็นที่สนใจของสตรีไทย ดังปรากฏบทความแนะนำเกี่ยวกับการสวมเสื้อเชิ้ต เช่น บทความเรื่อง “วิธีสวมเสื้อเชิ้ต” ใน สตรีสาร เดือนมิถุนายน พ.ศ.๒๕๐๕ เป็นต้น^{๕๔}

ในสมัยนี้ชุดว่ายน้ำได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย ทั้งสำหรับการว่ายน้ำที่ชายทะเล หรือในสระว่ายน้ำซึ่งปรากฏมากขึ้นในกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ รูปแบบของชุดว่ายน้ำมีความทันสมัยขึ้น โดยดัดแปลงจากเสื้อชั้นในแบบยกทรง ทั้งนี้นางวีรี ภทรนาวิก ซึ่งเปิดร้านตัดเย็บเสื้อยกทรงและชุดว่ายน้ำแห่งแรกของไทย เล่าว่าหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลง ได้เปิดร้านตัดเสื้อยกทรง ซึ่งในขณะนั้นนิยมเรียกว่า “เสื้อชั้นในแบบนอก” แล้วจึงคิดดัดแปลงเป็นชุดว่ายน้ำ ดังที่นางวีรีเล่าว่า

เริ่มแรกตัดเป็นเสื้ออาบหน้าแบบติดกัน ข้างล่างเป็นกางเกงกระโปรง เสื้อข้างบนคอไม่ลึกมาก ตัดให้แนบตัว ต่อจากนั้นเริ่มตัดเป็นสองท่อน หรือทูปีกข้างบนเป็นเสื้อชั้นในหลายๆ แต่คอไม่ลึก ปิดมิดชิดหมด ส่วนท่อนล่างเป็นกางเกงข้างใน แล้วมีกระโปรงปิดทับอีกชั้นหนึ่ง^{๕๕}

ชุดว่ายน้ำในระยะแรกตัดเย็บด้วยผ้าฝ้าย ดังที่นางวีรีเล่าว่า สตรีที่ไปตากอากาศชายทะเลนั้น “ต้องใส่ชุดว่ายน้ำมีเสื้อคลุมเข้าชุดกัน เดินชายหาดก่อน แล้วค่อยลงว่ายน้ำ พอขึ้นจากน้ำแล้วต้องใส่เสื้อคลุมเลย เพราะเมื่อเสื้อเปียกแล้ว ท่อนล่างจะเหี่ยวไม่สวย”^{๕๖} และโดยเหตุนี้ในเวลาต่อมา จึงเปลี่ยนเป็นนิยมชุดว่ายน้ำจากต่างประเทศ ซึ่งตัดเย็บจากผ้ายัดทำให้เคลื่อนไหวได้สะดวกขึ้น ทั้งยังคงรูปทรงไว้ได้เมื่อเปียกน้ำ

สำหรับรองเท้านั้นก็เปลี่ยนไปตามแฟชั่นเสื้อผ้า ดังเช่น กระโปรงนิวลูครับกับรองเท้าวางเหลี่ยมทั้งสันเตี้ยและสันสูง เป็นต้น ได้มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าเมื่อใดเป็นสมัยนิยมกระโปรงยาว สันรองเท้าจะเรียวเล็กลง หากเมื่อใดเป็นสมัยนิยมกระโปรงสั้นขึ้น รองเท้าจะมีสันหนาและใหญ่ ดังเช่น ในทศวรรษ ๒๕๑๐ เมื่อกระโปรงสั้นแบบ “มินิ” กำลังอยู่ในสมัยนิยม รองเท้าที่สวมคู่กันมีสันหนาและสูง เรียกกันโดยทั่วไปว่า รองเท้าแบบ “ตึก” หรือ “เตารีด”^{๕๗}

ในด้านทรงผม การตัดผมซึ่งนิยมกันมากในสมัยนี้ ช่วยให้สตรีไทยสามารถทำทรงผมแบบต่าง ๆ ตามแบบสตรีชาวตะวันตกได้มากมาย เช่น ทรงบ๊อบ ผมตัดเป็นลอนหรือหยิกฟูทั้งหัว ทรงรากไทร ทรงทวิกก็ ผมเกล้าทรงต่างๆ เป็นต้น น่าสังเกตว่าในสมัยพัฒนานี้ ทรงผมมีหลายรูปแบบอยู่ในความนิยมพร้อมๆ กัน สตรีสามารถเลือกทำทรงใดๆ ได้ตามความนิยมและความเหมาะสมกับใบหน้าของตน สิ่งที่น่าสนใจในยุคนี้นี้ได้แก่ วิกผม (Wig) ซึ่งแพร่หลายมาจากตะวันตก และกำลังเริ่มได้รับความนิยมจากสตรีไทยที่นำสมัยใช้สวมใส่ในบางโอกาส เพื่อช่วยประหยัดเวลาในการทำผมและเพื่อเปลี่ยนบุคลิก^{๕๘}

ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องเสื้อผ้าอีกประการหนึ่งของสมัยพัฒนาก็คือ การเริ่มเกิดค่านิยมเสื้อผ้าสำเร็จรูปในหมู่สตรีชั้นกลาง เสื้อผ้าสำเร็จรูปในช่วงสมัยนี้ ส่วนใหญ่มีราคาไม่แพงมากนัก ประหยัดเวลาและสะดวกในการซื้อหา ทั้งฝีมือในการตัดเย็บก็มีคุณภาพพอใช้ได้ และสามารถลองสวมใส่ได้ก่อนเพื่อดูว่าเหมาะสมกับบุคลิกหรือไม่ หาซื้อได้ตามร้านค้าเสื้อผ้าสำเร็จรูปทั่วไปโดยเฉพาะที่สำเพ็งและพาหุรัด เป็นต้น^{๔๔} น่าสังเกตว่าในช่วงแรกของสมัยพัฒนานี้สตรีชั้นสูงและชั้นกลางที่มีฐานะดียังไม่นิยมเสื้อผ้าสำเร็จรูปมากนัก หากยังคงนิยมตัดเสื้อผ้างกับช่างตัดเสื้อซึ่งมีราคาแพงกว่า เพื่อให้ได้สัดส่วนกับรูปร่างของตน ทั้งนี้เนื่องจากเสื้อผ้าสำเร็จรูปยังไม่ได้มาตรฐานเพียงพอ

ข้อที่น่าสังเกตจากการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในสมัยพัฒนา ก็คือ การให้ความสำคัญกับการแต่งกายตามสมัยนิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ จนดูเหมือนจะยิ่งกว่าการแต่งกายของสตรีตะวันตกซึ่งเป็นต้นแบบ ดังที่มีบทความหนังสือพิมพ์แสดงความเห็นเรื่องการแต่งกายของสตรีไทย บทความหนึ่งแสดงทัศนะว่า

ข้าพเจ้าได้ยินจากปากของผู้ชายขนาดอหิบดีคนหนึ่ง บอกแก่ข้าพเจ้าว่า เรื่องการแต่งตัวของผู้หญิงไทยแล้ว ผมไปต่างประเทศมาหลายแห่ง ไม่เห็นมีหญิงชาติใดจะแต่งกายได้สวยงามเสมอเหมือน แม้เสื้อผ้าช่างมีมากชุดกันจริง งานที่ตัดกันใหม่ที่^{๔๕}

โดยเหตุนี้ปัญญาชนของสมัยพัฒนาจำนวนหนึ่ง จึงให้ความสำคัญกับการเรียกร้องให้สตรีประหยัดรายจ่ายในการแต่งตัว อันจะเป็นผลดีต่อเศรษฐกิจของครอบครัวและประเทศชาติ ดังที่บทความจากสำนักงานวัฒนธรรมฝ่ายหญิงกล่าวว่า

ขอวิงวอนให้ผู้หญิงไทยช่วยกันร่วมมือตัดรายจ่ายค่าเสื้อผ้าแพรพรรณลงไป... เป็นการแสดงว่าท่านเห็นแก่ประโยชน์ของประเทศและมีความรักชาติเป็นอันมาก^{๔๖}

ในทำนองเดียวกัน หนังสือ การแต่งกายของไทย โดยกองวัฒนธรรมซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็แนะนำในเรื่องการประหยัดในการแต่งกายว่า

ผู้ที่รู้จักแต่งกายดีต้องรู้จักหลักการประหยัดด้วย เสื้อชุดเดียวอาจจะทำให้ดูแปลกตาเป็นหลายอย่างได้ ด้วยการเปลี่ยนเครื่องประดับ เปลี่ยนปก ติดดอกไม้ ใช้ผ้าผูกคอ จะให้สวยงามมากน้อยเพียงใดก็แล้วแต่โอกาส มีเสื้อชุดเดียวที่สวมสบายไม่ตึง ไม่รั้ง ทนทาน ไม่ลำสมัยง่าย ดีกว่ามีเสื้อหลายชุดที่สวมไม่เหมาะสมเลย^{๔๗}

ขณะเดียวกัน คอลัมน์แนะนำแบบเสื้อ โดย สมศรี กุศลนันทน์ ใน สตรีสาร ก็ได้แนะนำว่าสตรีไทยไม่ควรใช้จ่ายในการแต่งตัวมากเกินไป ดังเช่น บทความหนึ่งในคอลัมน์นี้กล่าวว่า “เสียมียหญิงเงินเดือนน้อยแต่แต่งตัวมาก ชนิดที่ลำพังแต่ใช้แต่งตัวก็ไม่น่าจะพอ”^{๔๘} บทความนี้ยังกล่าวด้วยว่า ในสมัยพัฒนาสตรีใช้จ่ายในการซื้อสินค้าเครื่องแต่งกายจากตะวันตก เช่น ผ้าลูกไม้

กระเป่า รองเท้า เป็นอย่างมาก อันเป็นเหตุให้เสียค่าใช้จ่ายของครอบครัวมากเกินไป บทความนี้สรุปว่า “เศรษฐกิจของเมืองจะพัฒนาไม่สำเร็จ ถ้าเศรษฐกิจของแต่ละบ้านไม่ดีเสียก่อน”^{๕๕}

จากการที่สตรีชั้นสูงชั้นกลาง ซึ่งรวมทั้งข้าราชการหญิง ให้ความสำคัญกับการแต่งกายตามสมัยนิยมเป็นอย่างมาก ทำให้กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นหน่วยงานที่มีข้าราชการหญิงมากที่สุด ต้องออกระเบียบการแต่งกายสำหรับข้าราชการหญิงใน พ.ศ.๒๕๐๖ โดยกำหนดให้ข้าราชการหญิงแต่งกายสุภาพเรียบร้อย ในเรื่องนี้ สมศรี สุกุมลนันทน์ ได้แสดงความคิดเห็นว่า แต่เดิมข้าราชการหญิงแต่งกายด้วยเสื้อสีขาวสีนวล แต่ในสมัยพัฒนานั้น “ได้เห็นแบบอย่างจากต่างประเทศมากขึ้น มีความคิดในการแต่งกายเป็นอิสระ ซึ่งบางครั้งก็เกินต้องการไปบ้าง”^{๕๖} โดยเหตุนี้กระทรวงศึกษาธิการ จึงต้องออกระเบียบควบคุมการแต่งกายดังกล่าวข้างต้น

จะเห็นได้ว่า สิ่งที่แตกต่างจากสมัยสร้างชาติก็คือ ในสมัยสร้างชาตินั้น รัฐและปัญญาชนพยายามชักชวนให้สตรี โดยเฉพาะสตรีชั้นสูงและชั้นกลางแต่งกายแบบตะวันตก อันถือเป็นการแต่งกายแบบสากลนิยม แต่ในสมัยพัฒนา ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมเป็นไปในแนวทางทุนนิยมอย่างเต็มที่ เป็นผลให้สตรีชั้นสูงและชั้นกลางมีความตื่นตัวอย่างมากในการแต่งกายแบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสตรีจำนวนไม่น้อยมีโอกาสทำงานนอกบ้าน จึงมีรายได้ของตนเองที่จะจับจ่ายใช้สอยอย่างเป็นอิสระมากขึ้น ปัญญาชนหลายฝ่ายต้องหันมาทักท้วงไม่ให้สตรีไทยแต่งกายเลียนแบบสตรีตะวันตกมากเกินไป เพราะทำให้สิ้นเปลืองเงินทองอย่างมาก

การแต่งกายสตรีสามัญ

ในขณะที่การปลูกฝังเครื่องแต่งกายแบบสากลให้แก่สตรีในสมัยสร้างชาติ ส่งผลให้สตรีชั้นสูงและชั้นกลางคุ้นเคยกับกระโปรง ก็ได้ส่งผลให้สตรีสามัญซึ่งทำงานด้านใช้แรงงานและงานเกษตรกรรมคุ้นเคยกับการนุ่งผ้าถุงและสวมเสื้อแบบเรียบๆ โดยเหตุนี้แม้เมื่อหมดสมัยสร้างชาติ และต่อเนื่องมาถึงสมัยพัฒนา สตรีสามัญโดยทั่วไปก็ยังแต่งกายในลักษณะดังกล่าว ทั้งนี้ผู้มีอายุตั้งแต่ ๔๐ ปีขึ้นไปบางคน ก็อาจกลับไปนุ่งโจงกระเบน ห่มผ้าแถบ ตามความเคยชินดั้งเดิม แต่จำนวนของผู้แต่งกายแบบเดิมจะค่อยๆ บางตาไปเรื่อยๆ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เกือบทุกคนพร้อมใจกันยกเลิกเมื่อหมดบรรยากาศของการชักชวนแกมบังคับของสมัยสร้างชาติ ก็คือ การสวมหมวก เว้นเสียแต่เวลาทำงานกลางแจ้ง เช่น ทำไร่ทำนา หรือ ชายของหาบเร่

เหตุที่สตรีสามัญส่วนใหญ่ในสมัยพัฒนา เลิกสวมเสื้อแบบเรียบๆ และนุ่งผ้าถุงมากกว่ากลับไปนุ่งโจงกระเบนดังกล่าวมาแล้ว น่าจะเป็นเพราะความสะดวกและประหยัดของการนุ่งผ้าถุง ซึ่งใช้ผ้าน้อยกว่าผ้าโจงกระเบน นอกจากนี้จากความสะดวกของการคมนาคมสื่อสาร ตลอดจนความนิยมในการดูภาพยนตร์ ทำให้เป็นที่รับรู้โดยทั่วไปถึงการแต่งกายตามแฟชั่นใหม่ๆ ของสตรีชั้นสูง

และชั้นกลางจึงเป็นเหตุหนึ่งที่สตรีสามัญแม้ไม่อาจแต่งกายตามแฟชั่นนั้นได้จากข้อจำกัดหลายประการ แต่ก็ไม่อาจกลับไปมุ่งใจกระเบนและห่มผ้าแถบแบบเดิมได้ เนื่องจากการแต่งกายในลักษณะนั้นขัดแย้งกับการแต่งกายของสตรีชั้นกลางมากเกินไป ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ในบางโอกาสเช่นในเวลาพักผ่อนหย่อนใจ สตรีสามัญโดยเฉพาะคนรุ่นสาว อาจเลียนแบบการแต่งกายของสตรีชั้นกลาง ดังเช่น การมุ่งกระโปรงหรือกางเกง เป็นต้น ในลักษณะเช่นนี้ สิ่งบ่งบอกฐานะและชนชั้นก็คือคุณภาพของเนื้อผ้าและความประณีตในการตัดเย็บ

ในสมัยพัฒนา เป็นช่วงเวลาที่สตรีสามัญได้เข้าทำงานเป็นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม, เพิ่มขึ้นอย่างมากในกรุงเทพฯ และปริมณฑล อันจะส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายในเวลาทำงาน การเข้ามาอาศัยในกรุงเทพฯ เป็นปัจจัยให้เกิดการปรับเปลี่ยนการแต่งกาย สำหรับผู้ที่อาจยังแต่งกายแบบมุ่งใจกระเบนและห่มผ้าแถบเมื่ออยู่ในชนบท นอกจากนี้โรงงานใหญ่ๆ ยังนิยมให้กรรมกรแต่งกายด้วยเครื่องแบบของโรงงานนั้นๆ เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยตามแนวคิดของโรงงานอุตสาหกรรมแบบตะวันตก ทั้งนี้เครื่องแบบส่วนใหญ่มักเป็นกระโปรงหรือกางเกงและเสื้อ ซึ่งมีรูปแบบสีสันทันเฉพาะของโรงงานนั้นๆ

อุตสาหกรรมสิ่งทอและผลกระทบต่อหัตถกรรมทอผ้า

๑. การเติบโตของอุตสาหกรรมสิ่งทอ

หลังจากสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลง สินค้าจำพวกผ้าและเครื่องประดับจากตะวันตก และญี่ปุ่นหลังไหลเข้ามาในตลาดของไทยได้ดั้งเดิม สตรีชั้นสูงและชั้นกลางซึ่งนิยมแต่งกายตามสมัยนิยมทางตะวันตก ก็มีโอกาสใช้สอยผลิตภัณฑ์เหล่านั้น

นอกจากนี้การที่ประเทศไทยในสมัยพัฒนามีโรงงานทอผ้าในประเทศมากขึ้น ดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ผ้าที่ทอด้วยเครื่องจักรมีปริมาณมากและหลากหลายชนิด ภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองนั้น อุตสาหกรรมสิ่งทอเป็นการประกอบการของฝ่ายเอกชนภายใต้การสนับสนุนของรัฐบาล มีการส่งเสริมอุตสาหกรรมสิ่งทอเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทดแทนการนำเข้า และเพื่อส่งออกภายใต้ความสนับสนุนของกระทรวงอุตสาหกรรม ทั้งนี้เอกชนที่ลงทุนในอุตสาหกรรมทอผ้า มักเป็นการลงทุนของนายทุนเชื้อสายจีนที่เคยเป็นผู้นำเข้าผ้าจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่าย นายทุนเหล่านี้เริ่มขยายฐานไปสู่การผลิต โดยการร่วมทุนกับบริษัทญี่ปุ่นหรือไต้หวัน เช่น โรงงานทอผ้าเฮงหลี ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๙๒ และโรงงานทอผ้ากรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๙๓ ดังที่นวนิยายเรื่อง *ลอดลายมังกร* ซึ่งสะท้อนภาพการลงทุนทางในเศรษฐกิจในช่วงนี้ ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

ช่วงนั้นมีคนเริ่มตั้งโรงงานทอผ้า โดยร่วมทุนกับญี่ปุ่นหรือไต้หวัน ให้พวกนั้นลงทุนด้านเครื่องจักรและเอานายช่างเข้ามาฝึกคนงาน ส่วนเราลงทุนด้านที่ดินกับการปลูกสร้างโรงงาน^{๕๖}

ทั้งนี้การที่เอกชนจากประเทศทั้งสอง มีความสนใจเข้าร่วมลงทุนในประเทศไทยก็เพราะมีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีในอุตสาหกรรมทอผ้าเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ประเทศญี่ปุ่นและไต้หวันกำลังพัฒนาเครื่องจักรเพื่อทอผ้าใยสังเคราะห์ จึงต้องการโยกย้ายเครื่องจักรแบบเดิมสำหรับทอผ้าฝ้ายมายังประเทศไทย ซึ่งยังคงมีวัตถุดิบคือฝ้ายเพียงพอ ขณะเดียวกันค่าจ้างแรงงานยังอยู่ในอัตราถูก ทั้งยังสามารถอาศัยโควตาของประเทศไทยส่งผลิตภัณฑ์ไปขายประเทศสหรัฐอเมริกาและยุโรป โดยได้รับการลดหย่อนภาษีขาเข้าของประเทศนั้นๆ ด้วย^{๕๓}

ต่อมาในสมัยพัฒนา คณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนได้เข้ามารับผิดชอบการสนับสนุนอุตสาหกรรมประเภทต่างๆ ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน พ.ศ.๒๕๐๓ โดยได้รับสิทธิพิเศษต่างๆ ดังเช่น ยกเว้นภาษีเงินได้ ๕ ปี ยกเว้นภาษีขาเข้าและภาษีการค้าสำหรับเครื่องจักรและวัตถุดิบ^{๕๔} ประกอบกับอัตราค่าแรงงานที่มีราคาต่ำของไทย จากสิทธิพิเศษและปัจจัยทางด้านแรงงานดังกล่าว ทำให้นักลงทุนต่างชาติสนใจเข้ามาลงทุนร่วมเพิ่มขึ้น ที่สำคัญคือนักลงทุนจากประเทศญี่ปุ่นซึ่งมีข้อจำกัดในประเทศของตนทางด้านแรงงาน พื้นที่ และวัตถุดิบ โดยเหตุนี้ ประเทศไทยจึงได้รับความสนใจในการเป็นแหล่งขยายการผลิตของอุตสาหกรรมสิ่งทอ เพราะเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้เทคโนโลยีไม่สูงมาก แต่ต้องใช้แรงงานคนมากพอสมควร เช่น โรงงานลัทธิเทกซ์ และโรงงานไทย-เทยีน เป็นการร่วมทุนของบริษัทญี่ปุ่นกับฝ้ายไทย^{๕๕}

การลงทุนร่วมจากต่างชาติดังกล่าว ทำให้อุตสาหกรรมทอผ้าในไทยก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว เพราะมีเงินทุนเพียงพอและได้มีโอกาสเรียนรู้เทคโนโลยีจากผู้ลงทุนร่วมเหล่านั้นปรากฏว่าในทศวรรษ ๒๕๑๐ มีผู้จัดตั้งโรงงานอุตสาหกรรมทอผ้าประมาณ ๔๐๐ โรงงาน^{๕๖}

อนึ่ง จากการที่สตรีชั้นสูงและชั้นกลางในสมัยพัฒนา สนใจติดตามแฟชั่นใหม่ๆ จากตะวันตก ทำให้ต้องการผ้าจากตะวันตกหรือผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมทอผ้าในเมืองไทย เพื่อให้ได้รูปทรงตามแบบแฟชั่นนั้นๆ อย่างสมบูรณ์

นอกจากนี้ผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมบางชนิดมีราคาไม่แพงนัก สามัญชนทั่วไปพอที่จะซื้อหาได้ โดยเหตุนี้จึงมีความนิยมใช้สอยมากขึ้น อนึ่งการคมนาคมที่สะดวกขึ้นทำให้ต้นทุนการขนส่งลดลง นอกจากถนนเชื่อมระหว่างจังหวัดและอำเภอต่างๆ ทั่วประเทศแล้ว ยังเริ่มมีการทำถนนดินลูกรังในหมู่บ้าน การขนส่งสินค้าอุตสาหกรรมซึ่งรวมถึงผ้า จากแหล่งผลิตไปจำหน่ายในชนบท จึงทำได้สะดวกและมีค่าใช้จ่ายน้อยลง ความสะดวกในการคมนาคม ยังทำให้พ่อค้าคนกลางชาวจีนมาทำการค้าในหมู่บ้านต่างๆ มากขึ้น^{๕๗} โดยพ่อค้าคนจีนนำสินค้าจากตลาดมาแลกเปลี่ยนกับพืชผลทางเกษตรของชาวนา หรือขายสินค้าจากตลาดให้ชาวนาและรับซื้อพืชผลทางการเกษตรรวบรวมเอาไปขายนอกหมู่บ้าน^{๕๘}

นอกเหนือจากปัจจัยต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ค่านิยมของชาวชนบทที่นิยมเอาอย่างส่วนกลาง ก็เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ชาวชนบทพยายามเลียนแบบวิถีชีวิตของคนในเมืองใหญ่เท่าที่จะทำได้ รวมทั้งการใช้สอยผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรม ค่านิยมดังกล่าวเป็นผลจากการพัฒนาให้ทันสมัยโดยยึดเอามาตรฐานจากส่วนกลางเป็นหลัก ในการกระจาย “ความเจริญ” สู່ท้องถิ่น อันเป็นเหตุให้ความภูมิใจในเอกลักษณ์และภูมิปัญญาของท้องถิ่นลดน้อยลง

๒. ผลกระทบต่อหัตถกรรมทอผ้า

สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้ความต้องการใช้สอยผ้าจากหัตถกรรมลดน้อยลง ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค แม้ชาวชนบทก็หันมาใช้ผ้าที่ทอด้วยเครื่องจักรมากขึ้นเพราะเป็นของแปลกใหม่ที่ราคาไม่สูงนัก ตลอดจนสะดวกแก่ในการดูแลรักษากว่าผ้าทอมือ การทอผ้าไว้ใช้เองจึงลดน้อยลงไปอีกและบางชุมชนถึงกับหมดไป

ตัวอย่างจากการศึกษาของสุวิทย์ ธีรศาควัตและคณะ ในชุมชนหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า เมื่อสงครามโลกยุติลง อุปสรรคของการสั่งผ้าจากต่างประเทศก็หมดไป ตลอดจนการเติบโตของอุตสาหกรรมทอผ้าดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ความต้องการผ้าทอมือจากอีสานลดลงไปหมู่บ้านที่เคยทอผ้าเพื่อขายในระหว่างสงครามก็หยุดผลิตเพื่อขาย หันไปผลิตเพื่อใช้สอยในครอบครัวเหมือนเดิม หากจะมีการซื้อขายกันบ้างก็น้อยมาก แม้แต่การผลิตเพื่อใช้ก็ค่อยๆ ลดจำนวนครัวเรือนที่ผลิตลง โดยการเปลี่ยนไปซื้อผ้าจากตลาด ซึ่งมีทั้งผ้าที่ผลิตในประเทศและผ้าจากโรงงานในประเทศ โดยชาวบ้านเห็นว่าผ้าที่ขายที่ตลาดราคาถูกและสวยงามกว่า^{๕๕}

นอกจากนี้ในชนบทยังปลูกฝ้ายน้อยลงเมื่อล่วงเข้าปลายทศวรรษ ๒๔๙๐ เนื่องจากฝ้ายมักจะเป็นโรคมาก^{๕๖} ชาวบ้านแก้ปัญหาโรคฝ้ายไม่ได้ ทั้งยังเปลี่ยนพื้นที่เกษตรกรรมสำหรับปลูกฝ้ายมาเป็นสำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจ ที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำมากกว่า พืชเศรษฐกิจที่สำคัญในสมัยพัฒนา มีดังนี้

มันสำปะหลัง ปลูกเพื่อส่งเป็นสินค้าออก โดยเฉพาะผลิตภัณฑ์มันสำปะหลังป่น มันเส้น และมันสำปะหลังอัดเม็ด มันสำปะหลังขึ้นในพื้นที่ดินทั่วไป โดยเฉพาะชอบที่ดินปนทราย นิยมปลูกที่จังหวัดชลบุรี ระยอง ฉะเชิงเทรา และขยายไปภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา เนื้อที่เพาะปลูกและผลผลิตเพิ่มขึ้นในอัตราสูงเกือบ ๓ เท่า^{๕๗}

ปอแก้ว เป็นพืชเส้นใยที่กลายเป็นพืชการค้าสำคัญ ส่งเป็นสินค้าออกเป็นอันดับ ๑ ใน ๖ ของสินค้าออกที่สำคัญของไทย มีมูลค่าสูงกว่าไม้สัก ปลูกได้ดีในจังหวัดทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะเป็นพืชที่ทนความแห้งแล้งได้ ขายเป็นวัตถุดิบให้โรงงานทำกระสอบ ที่เหลือส่งขายต่างประเทศ

ข้าวโพด กลายเป็นพืชสำคัญที่ตลาดต่างประเทศต้องการเพื่อนำไปเลี้ยงสัตว์ ทำให้มีการปลูกแบบการค้าขึ้น ประเทศไทยมีอากาศเหมาะแก่การปลูกข้าวโพด ซึ่งเป็นพืชที่ต้องการอุณหภูมิสูง ในขณะที่ออกฝักเพราะจะช่วยให้ฝักแก่เร็วขึ้น

ส่วนการเลิกทอผ้าไหม ก็เพราะการขยายตัวของ การเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจทำให้พื้นที่ปลูกหม่อนลดลง นอกจากนี้การเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมเป็นงานประณีตต้องใช้เวลามาก เมื่อมีการปลูกปอและมันสำปะหลังในลักษณะพืชเศรษฐกิจ ทำให้ไม่มีเวลาสำหรับหัตถกรรมทอผ้า จากการสัมภาษณ์ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา หญิงสาวนาอธิบายว่าต้องช่วยสามีของเธอปลูกมันสำปะหลังและตายหุ้มา ดังนั้นงานทอผ้าก็ต้องลดลง หรือบางปีก็ไม่ได้ทำเลย^{๖๖} การศึกษาเรื่องนี้สอดคล้องกับรายงานของทางราชการเกี่ยวกับเรื่องความเสื่อมของการทอผ้าไหม มีความบางตอนว่า

การเลี้ยงไหมซึ่งเคยเป็นอาชีพที่ได้รับความนิยมมากอยู่สมัยหนึ่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มทรุดโทรมเรื่อยๆ มาตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่ ๒ จนในที่สุดปรากฏว่าเวลานี้ไหมไทยที่ส่งออกตลาดมีจำนวนน้อยกว่าสมัยก่อนหลายเท่าจนเป็นที่วิตกว่าอาชีพในการเลี้ยงไหมนี้กำลังจะสูญไป^{๖๗}

ในทางภาคใต้นั้น จากการที่การคมนาคมติดต่อกับส่วนกลางสะดวกขึ้นในสมัยนี้ ปรากฏว่าผ้าจากต่างประเทศเข้ามาตีตลาดผ้าพื้นเมือง เช่น ผ้าเกาะยอ ผ้าพุมเรียง เช่นเดียวกัน ทำให้ชาวบ้านค่อยๆ เลิกการทอไปที่ละครัวเรือน^{๖๘}

อาจกล่าวได้ว่าในสมัยพัฒนา นี้ ยังคงมีการทอผ้าเพื่อขายเป็นล่ำเป็นสันอยู่เพียงภูมิภาคเดียวคือ ภาคเหนือ เช่น เชียงใหม่ ลำปาง ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญ มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไปเยือนเป็นประจำโดยอาศัยการคมนาคมที่สะดวกขึ้น นักท่องเที่ยวเหล่านั้นมักซื้อหัตถกรรมพื้นเมืองรวมทั้งผ้าทอมือมาเป็นที่ระลึก

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่าในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา ได้มีความพยายามส่งผ้าทอมือจากไทย ได้แก่ ผ้าไหมไทย ออกไปขายในต่างประเทศ จนเริ่มเป็นที่รู้จักของชาวโลกมากขึ้น รวมทั้งขายให้ชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาทั้งนักการทูต ผู้เชี่ยวชาญตามโครงการความช่วยเหลือ และนักท่องเที่ยวซึ่งเริ่มนิยมเดินทางเข้ามาพักผ่อนในประเทศไทย โดยเหตุนี้จึงเริ่มมีการผลิตผ้าไหมไทยในรูปของโรงงานหัตถอุตสาหกรรม กล่าวคือเอกชนจะลงทุนตั้งโรงงานมีทุกทอผ้าและเส้นไหมของโรงงาน และว่าจ้างสตรีจากชนบทที่มีฝีมือดีมาทอผ้าตามลีลาลวดลายที่ทางโรงงานกำหนดให้ หรืออาจจะตกลงว่าจ้างให้ชุมชนใดชุมชนหนึ่งที่มีการทอผ้าอยู่แล้ว ทำการทอผ้าส่งให้ โดยผู้ว่าจ้างทำการควบคุมคุณภาพและสี

ผู้ริเริ่มโรงงานหัตถอุตสาหกรรมประเภทนี้ในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง คือ นายจิมทอมป์สัน (Jim Thompson) สถาปนิกชาวอเมริกันที่เดินทางเข้ามาปฏิบัติงานในภาคตะวันออกเฉียง-

เฉียงเหนือของประเทศไทย เพื่อประสานความร่วมมือกับขบวนการเสรีไทย ภายหลังจากสงครามโลกสิ้นสุดลง นายจิม ทอมป์สันได้มองเห็นช่องทางในการทำธุรกิจประเภทนี้ ดังที่สมนึก เพิ่มทองคำ เพื่อนชาวไทยของเขาเล่าว่า

วันหนึ่งขณะที่เดินอยู่ที่บางลำภู นายจิม ทอมป์สัน เห็นหญิงชราคนหนึ่งนั่งขายผ้าไหมอยู่ริมถนน โดยไม่มีผู้ใดสนใจเลย นายจิมเข้าไปซื้อซื้อทั้งหมดและยังถามด้วยว่าที่บ้านมีอีกไหม ยายแก่คนนั้นหัวเราะดีใจมากเพราะปกติคนไทยไม่สนใจเลย วันต่อมา นายจิมไปซื้อผ้าไหมอีกและสั่งว่าให้ยายทอมมาหลายๆ มีเท่าไรจะซื้อหมด นายจิมเอาผ้าไหมที่ซื้อนั้นไปให้เพื่อนฝรั่งดู ปรากฏว่าเพื่อนๆ ชอบใจมาก จึงได้คิดตั้งโรงงานทอผ้าไหมอย่างเป็นล่ำเป็นสัน^{๖๔}

ปรากฏว่าหนังสือพิมพ์ในช่วงเวลานั้น ก็ได้กล่าวถึงการส่งผ้าไหมไทยออกไปขายยังตลาดต่างประเทศเช่นเดียวกัน โดยกล่าวว่าจิม ทอมป์สัน เริ่มสนใจผ้าไหมไทยตั้งแต่ครั้งยังปฏิบัติงานอยู่ที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังความว่า

สินค้าผ้าไหมไทยกำลังขึ้นชื่อลือไปในนานาประเทศ เริ่มเหตุด้วยชาวอเมริกันผู้หนึ่งซึ่งโดดรัมมาจากเครื่องบินมาร่วมปฏิบัติงานกับพวกเสรีไทยในอีสาน และเกิดความคิดว่าจะขายผ้าไหมไปให้คนในอเมริกาใช้ได้ถูกใจแน่ พอสิ้นสงครามอเมริกันผู้นั้น ก็ลงมือตามความคิดนั้น^{๖๕}

ชุมชนที่จิม ทอมป์สัน ติดต่อกับทอผ้าส่งขายประจำให้แก่บริษัทอุตสาหกรรมไหมไทยของเขา คือ **ชุมชนบ้านครัว** ในกรุงเทพฯ^{๖๖} ซึ่งเป็นชุมชนเชื้อสายมุสลิมที่อพยพจากภาคใต้ และมีฝีมือในการทอผ้ามาเป็นเวลาช้านานแล้ว โดยจิม ทอมป์สัน เป็นผู้ควบคุมคุณภาพและการให้ลวดลายทั้งด้วยกรรมวิธีดั้งเดิมและกรรมวิธีใหม่ เช่น การนำผ้าไหมสีพื้นมาพิมพ์ลวดลายลงไป เรียกว่า **ไหมพิมพ์ดอก** เป็นต้น ต่อมาบริษัทอุตสาหกรรมไหมไทยได้ขยายการผลิต โดยว่าจ้างให้ชาวบ้านที่อำเภอปรางค์ชัย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นแหล่งทอผ้าไหมที่มีชื่อเสียงมาช้านาน ทอส่งบริษัทอีกด้วย

มีผู้ดำเนินการลงทุนทางด้านทอผ้าไหมตามอย่าง นายจิม ทอมป์สันอีกหลายรายด้วยกัน นำสังเกตว่าการลงทุนในลักษณะนี้มีผลดี ในแง่ที่ช่วยให้สตรีมีรายได้จากการทอผ้ามากขึ้น และผลผลิตที่ได้มีคุณภาพดีขึ้นโดยเฉพาะในเรื่องของการย้อมสีตลอดจนคุณภาพของเส้นไหม อย่างไรก็ตามการผลิตในลักษณะนี้มีเฉพาะบางชุมชนที่มีฝีมืออยู่แล้ว และผู้ว่าจ้างบางรายจะใช้วิธีตั้งโรงงานและให้ผู้ทอมาทำงานที่โรงงาน ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นการดึงผู้ทอออกจากวิถีชีวิตในชนบท และยังเป็นผลให้ผู้ทอขาดอิสระในการกำหนดลวดลายและสีโดยตนเอง

กล่าวโดยสรุป ในทศวรรษที่ ๒๕๑๐ สังกมไทยเข้าสู่สมัยพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามแนวคิดทางเศรษฐกิจของฝ่ายโลกเสรี ได้มีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมา โดยที่แผนพัฒนาสองแผนแรกเน้นการส่งเสริมการลงทุนและพัฒนาอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑล ตลอดจนการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น ถนน ไฟฟ้า ฯลฯ ซึ่งจะเอื้อต่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม

สังคมไทยในสมัยพัฒนาได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากตะวันตกมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ความจำเป็นทางเศรษฐกิจหลังสงคราม ทำให้ผู้หญิงต้องออกทำงานนอกบ้านเพิ่มขึ้น ในภาวะการณ์เช่นนี้ผู้หญิงจึงได้มีโอกาสแต่งกายแบบสากลนิยมมากขึ้น โดยรับอิทธิพลจากแฟชั่นใหม่ๆ ของตะวันตกและญี่ปุ่น ส่วนสตรีสามัญชนซึ่งทำงานด้านใช้แรงงานและเกษตรกรรม ย่อมไม่สามารถติดตามแฟชั่นได้ นำสังเกตว่ามรดกที่ยั่งยืนของสมัยสร้างชาติทางด้าน การแต่งกายสำหรับสตรีสามัญชนก็คือการนุ่งผ้าถุง จะเห็นได้ว่าจำนวนผู้ที่นุ่งโจงกระเบนลดลงไปทุกที แม้จะไม่มีบรรยากาศของการควบคุมดังเช่นในสมัยสร้างชาติ

แฟชั่นใหม่ทำให้ต้องใช้ผ้าจากตะวันตกหรือผ้าทอโรงงานในเมืองไทยเพื่อให้ได้รูปทรงตามแบบแฟชั่นนั้นๆ อย่างสมบูรณ์ นำสังเกตว่าจากการสนับสนุนให้มีการพัฒนาทางอุตสาหกรรมของเอกชน ทำให้เกิดโรงงานทอผ้าด้วยเครื่องจักรมากขึ้นในสมัยนี้ ทำให้ผ้าที่ทอด้วยเครื่องจักรมีปริมาณเพิ่มขึ้นและราคาถูกลง ทั้งการสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศที่เคยชะงักไประหว่างสงครามก็เริ่มขึ้นใหม่ โดยเหตุนี้จึงทำให้การใช้ผ้าทอมือพื้นเมืองลดน้อยลง ยิ่งกว่านั้นการคมนาคมที่สะดวกขึ้นยังทำให้ต้นทุนการขนส่งลดลง การส่งผ้าจากแหล่งผลิตไปจำหน่ายในชนบททำได้สะดวกและมีราคาถูกลง ดังนั้นสตรีในชนบทจึงหันมาใช้ผ้าที่ทอด้วยเครื่องจักรมากขึ้นอีก เพราะเป็นของทันสมัยที่ราคาไม่สูงนัก ตลอดจนสะดวกในการดูแลรักษา การทอผ้าไว้ใช้เองจึงลดน้อยลง บางชุมชนก็หมดไป

รายการอ้างอิงท้ายบทที่ ๕

๑. ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เล่ม ๑, น. ๑๔๖.
๒. รong ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ, (ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐), น. ๓๗๖.
๓. พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่, (สำนักพิมพ์ไอดีเอ็นเอสโตร์ 2521), น. ๑๕๑.
๔. ทักษ์ เฉลิมเกียรติ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ, พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และ ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข แพล (สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖), น. ๓๐๙.
๕. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, พัฒนาการเศรษฐกิจไทย, (โรงพิมพ์วิทยากร, ๒๕๑๖), น. ๖๔.
๖. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, สำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ.๒๕๑๒-๒๕๑๔.
๗. พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่, น. ๑๒๑.
๘. เรื่องเดิม
๙. พิมพ์ฤทัย ผู้แสงศรี, “ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง พ.ศ.๒๕๐๐-๒๕๑๖”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๓๔), น. ๖๘.
๑๐. พิมพ์ฤทัย ผู้แสงศรี, “ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง” น. ๖๙.
๑๑. ทักษ์ เฉลิมเกียรติ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ, น. ๓๔๒.
๑๒. พิมพ์ฤทัย ผู้แสงศรี, “ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง พ.ศ.๒๕๐๐-๒๕๑๖”, น. ๖๙.
๑๓. สปอร์ตดารา, ๓๐ ปี. ๒๕๐๕.
๑๔. “อนาคตสตรีไทย” สตรีสาร, ๔:๗๘ (สิงหาคม ๒๔๙๔), น. ๒๖.
๑๕. รong ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ, น. ๓๘๒.
๑๖. พิมพ์ฤทัย ผู้แสงศรี, “ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง”, น. ๘๕.
๑๗. “เป็นหญิงแท้จริงแสนลำบาก” สตรีสาร, ๕:๑๑๑ (มกราคม ๒๔๙๖), น. ๒๑.
๑๘. สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ” วารสารอักษรศาสตร์, (ม.ค.-มี.ย. ๒๕๓๔), น. ๘.
๑๙. จุรี วิจิตรวาทการ, “แรงงานสตรีไทย: จากอดีตสู่อนาคต” เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการ “ทิศทางใหม่ในการส่งเสริมบทบาทแรงงานสตรี”, สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา ๙-๑๐ เม.ย. ๒๕๓๔).
๒๐. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, รายงานสำมะโนครัวอุตสาหกรรม พ.ศ.๒๕๐๗, บรรพ ๓.

๒๑. เรื่องเดิม
๒๒. พิมพ์ฤทัย ผู้แสงศรี, “ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง”, น. ๔๖.
๒๓. “แพ้น้การเมือง” หลักเมือง, ๒๑ ธ.ค. ๒๕๐๑.
๒๔. “วิวัฒนาการแพ้น้ของหนุ่มไทย” พิมพ์ไทย, ๓๐ เมษายน ๒๕๐๔.
๒๕. “ใช้ทรงสมัยให้เข้าตัว” สตรีสาร, ๑๑:๒๔๘ (พฤศจิกายน ๒๕๐๑), น. ๕๘-๙.
๒๖. สตรีสาร ๑๑:๒๕๑ (กรกฎาคม ๒๕๐๑), น. ๕๘-๙.
๒๗. “ใช้ทรงสมัยให้เข้าตัว” สตรีสาร, ๑๑:๒๔๘ (พฤศจิกายน ๒๕๐๑), น. ๕๘-๙.
๒๘. “อะไรใหม่ในวงการแพ้น้สตรี” เรื่องเดิม
๒๙. กองวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ, การแต่งกายของไทย, (โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๓), น. ๑.
๓๐. สตรีสาร, ๑๑:๒๕๑ (กรกฎาคม ๒๕๐๑), น.๕๘-๙.
๓๑. เรื่องเดิม
๓๒. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ๒๕๒๕), น. ๑๑๙.
๓๓. พวงผกา คุโรวาท, คู่มือประวัติเครื่องแต่งกาย, (รวมสาส์น, ๒๕๓๕), น.๑๒๔.
๓๔. เพลง “หมั่นไส้”, สุรพล สมบัติเจริญ ผู้แต่งเนื้อร้องและทำนอง
๓๕. รวบรวมบทความโดย “สนทะเล”, ข้อเขียนลงวันที่ ๑๖ ก.ค. ๒๕๑๖.
๓๖. กองวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, การแต่งกายของไทย, (ม.ป.พ, ๒๕๐๓), น. ๑๘.
๓๗. เรื่องเดิม, น. ๒๐.
๓๘. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๑๑๙.
๓๙. “วิธีการสวมเสื้อเชิ้ต” สตรีสาร, ๑๕:๓๓๔ (มิถุนายน ๒๕๐๕), น. ๖๔-๗.
๔๐. แพรว, ๒๕ (๒๕ ก.พ. ๒๕๓๖), น. ๑๗๘.
๔๑. เรื่องเดิม
๔๒. เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, (สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), น. ๑๒๖.
๔๓. สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, น. ๑๒๐.
๔๔. เรื่องเดิม
๔๕. สपोर्टดารา, ๓๐ ธ.ค. ๒๕๐๕.
๔๖. เนื้อที่พิยธ์ เสมรสุต “เรื่องของผู้หญิง” วิทยากรย์, ๔๙:๙ (กันยายน ๒๕๙๓), น. ๒๒-๓๐.
๔๗. กองวัฒนธรรม, การแต่งกายของไทย, น. ๔.

๔๘. สตรีสาร, ๑๖:๓๖๗ (ตุลาคม ๒๕๐๖), น. ๕๗.
๔๙. เรื่องเดิม
๕๐. เรื่องเดิม
๕๑. ประภัสสร เสวิกุล, **ลอตลายมังกร**, (สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2535) น. ๑๔.
๕๒. เรื่องเดิม
๕๓. **ทศวรรษประชาชาติธุรกิจ**, ๒๕๓๐.
๕๔. กนกศักดิ์ แก้วเทพ และ สมเกียรติ วันทะนะ บรรณาธิการ, **จากเศรษฐศาสตร์การเมืองถึงสังคมไทย**, ๒๕๒๔.
๕๕. **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ**, (สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕), น. ๒๘๑.
๕๖. อากิรา ซูเออิโร, “การสะสมทุนและการพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศไทย”, **ไวจามรمانและสุรัชย์ ธรรมทวิวิกุล (แปลและเรียบเรียง)**, **วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์**, ๑ : ๕ (มีนาคม ๒๕๒๙), น. ๕๖.
๕๗. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย**, (สถาบันพัฒนาชนบท ๒๕๓๗), น. ๑๐๘.
๕๘. เรื่องเดิม, น. ๙๙.
๕๙. สุวิทย์ อีร์ศาสตร์, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๒๘”, (งานวิจัยโดยความสนับสนุนของสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๒๘), น. ๑๑๕.
๖๐. เรื่องเดิม, น. ๑๑๕.
๖๑. สวาท เสนาณรงค์, **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย**, (โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖), น. ๑๑๖.
๖๒. สอาด หงษ์ยนต์, **อุตสาหกรรมใหม่ไทย**, (คณะกรรมการส่งเสริมการค้าใหม่ไทย, ๒๕๐๔), น. ๑๒.
๖๓. **สารานุกรมภาคใต้**, (สถาบันทักษิณศึกษา, ๒๕๒๙), น. ๒๑๔๔.
๖๔. อรุณ เวชสุวรรณ, **เอกลักษณ์ไทย**, (แพร์พิทยา, ๒๕๒๖), น. ๕.
๖๕. **พิมพ์ไทย**, ๒๕ พ.ศ. ๒๕๐๔.
๖๖. William Warren, **Jim Thompson**, (Jim Thompson Thai Silk Company, 1991), p. 57.

บทที่ ๖

มัทหมั้ใหม่ไทยสายใยพินิต

ภาพจาก : แฟชั่นรีวิว, กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒

ปัจจัยของการฟื้นฟูการแต่งกายสตรีด้วยผ้าทอพื้นเมือง

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาสองฉบับแรกในช่วง พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๑๔ ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๔ ได้ก่อให้เกิดสภาพการณ์สองประการซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้บุคคลหลายกลุ่มหันมาฟื้นฟูการแต่งกายสตรีด้วยผ้าทอพื้นเมืองของไทยขึ้นอีกครั้งหนึ่ง สภาพการณ์ทั้งสองประการได้แก่ ผลกระทบของแผนพัฒนาเศรษฐกิจต่อชนบท และกระแสสำนึกเกี่ยวกับความเป็นไทย

๑. ผลกระทบของแผนพัฒนาเศรษฐกิจต่อชนบท

ในระยะแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่หนึ่งและฉบับที่สองนั้น เศรษฐกิจโดยรวมของประเทศไทยขยายตัวอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ดี ปรากฏว่าผลประโยชน์จากการพัฒนาที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วนี้ ตกอยู่กับภาคอุตสาหกรรมในเขตเมืองเป็นส่วนใหญ่ สำหรับภาคเกษตรกรรมในชนบทนั้น ในด้านหนึ่งกล่าวได้ว่า การพัฒนาบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ ดังเช่น ชีวิตความเป็นอยู่สะดวกสบายขึ้น หมู่บ้านที่มีถนนหนทางและไฟฟ้า ตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ อย่างไรก็ตาม ในอีกด้านหนึ่งการส่งเสริมเกษตรกรรมโดยการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขาย เช่น มันสำปะหลัง ปอ และ ข้าวโพด ในสมัยพัฒนานี้ ไม่ได้ให้หลักประกันแก่ชาวชนบทมากนัก โดยปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้น ได้แก่

ประการแรก การชลประทานไม่เพียงพอ แม้รัฐบาลสมัยพัฒนาจะเร่งจัดการชลประทานให้แก่พื้นที่เกษตรกรรมมากขึ้น อย่างไรก็ดี ยังไม่สามารถครอบคลุมได้ถึงครึ่งหนึ่งของเนื้อที่เพาะปลูกทั้งหมด ภาคกลางมีเนื้อที่ที่ได้รับการชลประทานมากที่สุด โดยเหตุผลที่ว่าเกษตรกรในพื้นที่ดังกล่าวทำนาเป็นส่วนมาก ซึ่งต้องอาศัยการชลประทานมากที่สุด ภาคที่มีเนื้อที่ได้รับการชลประทานรองลงมาตามลำดับ คือ ภาคเหนือ ตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ปรากฏว่าภาคที่เดือดร้อนมากที่สุด คือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากเนื้อที่ที่ได้รับการชลประทานยังมีน้อยเมื่อเทียบกับดินแดนอันกว้างใหญ่ของภาคนี้ ในฤดูฝนแม่น้ำชีและแม่น้ำมูลมีภาวะน้ำท่วมเกิดความเสียหายต่อไร่นาเพราะลักษณะโครงสร้างของแผ่นดินเป็นแอ่งตรงกลาง น้ำไม่อาจไหลออกได้โดยสะดวก ครั้นถึงหน้าแล้งก็มีย่านน้ำน้อยหรือไม่มีน้ำไหลในบางแห่ง เพราะดินเป็นดินทรายไม่เก็บน้ำ น้ำซับในดินมีน้อยกว่าภาคอื่น^๑

ประการที่สอง ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นจากการปลูกพืชเศรษฐกิจที่รัฐบาลส่งเสริม ตัวอย่างเช่น มันสำปะหลังดูดซึมธาตุอาหารในดินมาก ทำให้ดินจืด แข็ง และแห้ง ต้องใส่ปุ๋ยใหม่ทุกปี ชาวนาไม่อาจลงทุนฟื้นฟูสภาพดินให้อุดมสมบูรณ์ พอที่จะปลูกมันสำปะหลังรุ่นใหม่ๆ ให้ได้ผลผลิตดีอีกต่อไป^๒

ประการที่สาม ปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน ซึ่งมีปริมาณน้อยลงเมื่อเทียบกับจำนวนประชากร เนื่องจากการแบ่งมรดกให้ลูกหลานต่อๆ มา ทำให้จำนวนที่ดินต่อครอบครัว มีสัดส่วนน้อยลงไป

นอกจากนี้การคมนาคมที่สะดวกขึ้นในสมัยพัฒนา ยังทำให้ที่ดินในชนบทเป็นที่ต้องการของนายทุนเพิ่มขึ้น และนายทุนเหล่านี้มีวิธีการหาน้ำปกรที่จะเข้าถือครองที่ดิน ซึ่งเคยเป็นของเกษตรกร^๖

ประการที่สี่ ปัญหาการเสื่อมสลายของทรัพยากรธรรมชาติ ป่าไม้และทุ่งหญ้าที่เป็นผลดีต่อระบบนิเวศลดจำนวนลง ตัวอย่างเช่น การถางป่ามาทำไร่ป่อทำลายสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติมาก เพราะป่อเจริญเติบโตได้ในสภาพดินเกือบทุกลักษณะ แม้แต่ในที่ดอนก็ยังสามารถปลูกป่อได้ จึงทำให้มีการโค่นป่าเพื่อปลูกป่อกันมาก นอกจากนี้ยังต้องนำป่อที่ตัดแล้วมาแช่ในลำห้วย หนอง สระน้ำ เพื่อลอกป่อให้ได้คุณภาพตามข้อแนะนำของพ่อค้า ผลก็คือ น้ำเกิดสภาพเน่าเสีย ดินชั้นใช้งานทางเกษตรไม่ได้^๗ ผักที่ชาวบ้านนำมาเป็นอาหาร เป็นผักพื้นบ้านที่เคยหาได้ง่าย อาจขึ้นเองตามหนองน้ำหรือชายป่า เช่น สายบัว ผักเสี้ยน ผักแป้น ผักหวาน เป็นต้น แต่ผักเหล่านี้หลายชนิดเริ่มสูญพันธุ์ เพราะการเสียดุลของระบบนิเวศในทศวรรษ ๒๕๑๐^๘

ประการที่ห้า ราคาพืชผลไม่แน่นอน ผันแปรไปตามความต้องการของตลาดโลก โดยเฉพาะมันสำปะหลัง เนื้อที่เพาะปลูกและผลผลิตในทศวรรษ ๒๕๑๐ เพิ่มขึ้นในอัตราสูงเกือบ ๓ เท่า จึงจำเป็นต้องหาตลาดเพิ่ม ขณะเดียวกันมีประเทศอื่นๆ ที่ผลิตมันสำปะหลังได้เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน เช่น ประเทศอินโดนีเซีย บราซิลและอินเดีย จึงต้องขายผลผลิตในราคาถูก ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนมากที่สุดได้แก่เกษตรกรผู้ปลูก^๙

ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมสองฉบับแรกนั้น ไม่อาจแก้ปัญหาให้ชาวชนบทได้อย่างแท้จริง ดังที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ อดีตนายกรัฐมนตรี ได้กล่าววิจารณ์ผลของการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาฉบับแรกๆ ต่อชนบท ดังมีความตอนหนึ่งว่า

บรรดาชาวชนบท... มีเพียงส่วนน้อยที่ได้รับประโยชน์จากการพัฒนา จนกระทั่งอยู่ในสภาพที่พอจะสามารถช่วยตนเองได้บ้าง เช่นชาวชนบทที่อยู่ในเขตชลประทานสมบูรณ์แบบ เป็นต้น แต่ชาวชนบทส่วนใหญ่ยังได้รับประโยชน์จากการพัฒนาน้อยมาก หรือบางส่วนก็แทบจะไม่ได้รับประโยชน์จากการพัฒนาเลย... ทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะที่ดิน แหล่งน้ำและป่าไม้ ซึ่งเคยอยู่สภาพอุดมสมบูรณ์ และได้เคยมีส่วนในการบรรเทาปัญหาความยากจนของคนชนบทส่วนหนึ่งในอดีต ได้ทรุดโทรมลงตามลำดับ^{๑๐}

ควรกล่าวด้วยว่า รัฐบาลสมัยพัฒนาก็เริ่มตระหนักถึงผลในทางลบดังกล่าวของแผนพัฒนา และได้เริ่มหาทางแก้ไข อย่างไรก็ตามความพยายามแก้ไขปัญหามาของชาวชนบท โดยเฉพาะการดำเนินนโยบายกระจายการพัฒนาอุตสาหกรรมออกไปสู่ภูมิภาค และการเร่งรัดพัฒนาชนบทซึ่งเริ่มต้นในระยะแผนพัฒนาฉบับที่สอง ยังไม่ได้ผลเต็มที่ เพราะโครงการของรัฐในการพัฒนาภูมิภาคและ

ท้องถิ่น ยังขาดรายละเอียดที่สอดคล้องสัมพันธ์กับสถานการณ์ของแต่ละท้องถิ่น เมื่อประจวบกับในปลายแผนพัฒนาฉบับที่สอง เป็นช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลงของตลาดโลกทำให้ความต้องการสินค้าเกษตรกรรมของไทยลดลง เป็นเหตุให้รายได้ของชาวชนบทกระทบกระเทือน อย่างมาก^๕ โดยเฉพาะประชากรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นภาคที่รายได้เฉลี่ยต่อบุคคลน้อยที่สุดของประเทศ^๖

โดยเหตุนี้จำนวนผู้ที่อพยพจากชนบทเข้ามาหางานในเมืองใหญ่เพราะรายได้ไม่พอเลี้ยงครอบครัวหรือสูญเสียที่ดินทำกิน จึงมีจำนวนมากขึ้นทุกที โดยเฉพาะชาวชนบทจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สภาพเศรษฐกิจในเขตเมือง ก็เป็นปัจจัยดึงดูดที่สำคัญในการย้ายถิ่นของประชากรจากชนบท การเกิดอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และการบริการในเขตเมืองทำให้เป็นแหล่งที่หางานทำได้ง่าย แม้แรงงานที่ไร้ฝีมือและทักษะก็ยังมีโอกาสหางานทำเป็นกรรมกรแบกหามหรือบริการตามร้านอาหารจึงทำให้ประชากรที่เดือดร้อนในชนบทต่างมุ่งหน้าเข้ามาในเมือง โดยคาดว่าจะมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นกว่าในชนบท นอกจากนี้ ระบบคมนาคมที่สะดวกก็เป็นปัจจัยเสริมในการย้ายถิ่น เพราะช่วยเผยแพร่ข่าวสารข้อมูลที่เกิดขึ้นในเมืองให้รับรู้อย่างทั่วถึงและช่วยให้การเดินทางของผู้ย้ายถิ่นสะดวกขึ้น^๗

ในแง่หนึ่งสภาพการณ์เช่นนี้ ส่งผลดีต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมในเขตเมืองใหญ่ เนื่องจากการอพยพเข้ามาของชาวชนบท ทำให้มีแรงงานราคาถูกเพียงพอสำหรับโรงงานอุตสาหกรรม ช่วยให้ภาคอุตสาหกรรมในเมืองเติบโตได้อย่างรวดเร็ว โดยมีกลไกโยกย้ายคนจากชนบทที่มีแรงงานส่วนเกิน^๘

แต่ในอีกแง่หนึ่ง คุณภาพชีวิตของผู้อพยพเหล่านี้ไม่ได้มาตรฐานเพราะนโยบายรักษาระดับค่าแรงงานให้อยู่ในอัตราต่ำ เพื่อกระตุ้นให้เอกชนสนใจลงทุนทางด้านอุตสาหกรรม โดยเฉพาะผู้หญิงและเด็กซึ่งมีค่าจ้างแรงงานถูกกว่าผู้ชายมาก ผู้หญิงสามัญซึ่งถูกคาดหวังให้มีส่วนร่วมในการหาเลี้ยงครอบครัวมาโดยตลอด จึงหันเข้าหาอาชีพให้บริการทางเพศซึ่งให้รายได้มากกว่า สภาพการณ์เหล่านี้นอกจากจะเป็นปัญหาของบุคคลเหล่านั้นแล้วยังส่งผลกระทบที่ไม่พึงประสงค์ต่อเมืองใหญ่ที่พวกเขาอพยพเข้ามา ดังเช่น ก่อให้เกิดแหล่งเสื่อมโทรมตามชุมชนแออัด ตลอดจนการเพิ่มขึ้นของอาชญากรรม เป็นต้น โดยเฉพาะกรุงเทพฯ ซึ่งเติบโตขึ้นแบบเอกนคร จึงต้องรองรับผู้โยกย้ายถิ่นมากกว่าเมืองอื่นๆ เกิด ชุมชนแออัดขึ้นเพราะ การอพยพเข้ามาทำมาหากินโดยไม่มีทุนทรัพย์เพียงพอ จึงต้องดิ้นรนหาที่อยู่อาศัยใกล้แหล่งงานโดยเข้าพักอาศัยในที่ดินซึ่งเจ้าของยังมีได้ใช้ประโยชน์ โดยไม่ได้คำนึงถึงบริการขั้นพื้นฐานที่จำเป็น ทั้งยังชักชวนให้ญาติพี่น้องมาอยู่เพิ่มเติมขึ้นเรื่อยๆ ก่อให้เกิดความแออัดและสภาพแวดล้อมไม่ถูกสุขลักษณะ^๙

๒. กระแสสำนึกเกี่ยวกับความเป็นไทย

ในท่ามกลางความชื่นชมต่อวัฒนธรรมตะวันตกในสังคมไทยสมัยพัฒนา ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๔ แนวคิดหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในหมู่ปัญญาชนขนานกันไปก็คือ การก่อตัวของกระแสสำนึกเกี่ยวกับความเป็นไทย ดังได้กล่าวแล้วว่า เมื่อสงครามโลกสิ้นสุดลง วัฒนธรรมตะวันตกโดยเฉพาะจากสหรัฐอเมริกาได้หลั่งไหลเข้ามาในสังคมไทย โดยเฉพาะด้านการแต่งกายและการเสพสิ่งบันเทิงต่าง ๆ

อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงไปตามตะวันตกอย่างมากนั้น เกิดขึ้นในประเทศไทยมากกว่าประเทศอื่นๆ ในเอเชีย โดยเฉพาะประเทศที่เคยตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก ทั้งนี้เนื่องจากปัญญาชนในประเทศเหล่านั้นเกิดความคิดชาตินิยมต่อต้านประเทศตะวันตกที่เข้ามายึดครองประเทศของตนเป็นอาณานิคม และพยายามหันกลับไปหาวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน รวมทั้งการสวมเสื้อผ้าประจำชาติซึ่งตัดเย็บด้วยผ้าทอพื้นเมืองมาตั้งแต่เมื่อเคลื่อนไหวต่อต้านเมืองแม่ในช่วงก่อนและระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ตัวอย่างเช่น สำหรับประเทศอินเดียนั้น หัตถกรรมทอผ้าอินเดียมีชื่อมาช้านาน เป็นสินค้าออกที่สำคัญดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๒ อย่างไรก็ตาม หัตถกรรมทอผ้าของอินเดียเสื่อมลงอย่างมากหลังจากตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ชาวอินเดียต้องใช้ผ้าทอจากโรงงานทั้งจากอังกฤษและโรงงานที่ตั้งในอินเดีย ต่อมา มหาตม คานธี ผู้นำขบวนการชาตินิยมได้ฟื้นฟูหัตถกรรมทอผ้าขึ้น เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมอินเดียและเป็นการช่วยให้ผู้ทออินเดียซึ่งมีรายได้ไม่พอเลี้ยงปากเลี้ยงท้องตนเองและครอบครัวได้มีงานทำ โดยทอผ้าพื้นเมืองที่เรียกว่า ผ้ากะดี (Khadi) ไว้ใช้เอง^{๓๓} มหาตม คานธี ได้บันทึกไว้ว่า ต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการหาผู้ที่รู้วิธีปั่นด้ายและทอผ้าแบบเดิม^{๓๔}

แม้ประเทศอาณานิคมเหล่านี้ จะได้รับเอกราชหลังสงครามโลกสิ้นสุดลง แต่กระแสชาตินิยมก็ยังคงเข้มข้นอยู่ ผู้คนของประเทศที่เพิ่งได้รับเอกราชเหล่านี้แสดงออกถึงความรักชาติของตนโดยวิธีต่างๆ รวมทั้งการแต่งกายด้วยชุดประจำชาติ ซึ่งตัดเย็บด้วยผ้าพื้นเมืองทั้งในชีวิตประจำวันและในการไปร่วมประชุมหรือร่วมงานอื่นๆ ในระดับนานาชาติ

ท่ามกลางบรรยากาศเช่นนี้ ปัญญาชนชาวไทยบางกลุ่มเริ่มเกิดกระแสสำนึกเกี่ยวกับความเป็นไทย โดยเริ่มตั้งคำถามต่อการรับวัฒนธรรมตะวันตกซึ่งเข้มข้นมากขึ้นทุกทีในสังคมไทย ประเด็นเกี่ยวกับเครื่องแต่งกายเป็นประเด็นที่หยิบยกมาพูดกันอย่างกว้างขวาง โดยบ่อยครั้งที่มีการเปรียบเทียบกับการแต่งกายของประเทศพื้นบ้านในเอเชีย ดังตัวอย่างบทความในหนังสือพิมพ์ชาวไทย มีความตอนหนึ่งว่า

...ในสมัยนี้ชายไทยจึงแต่งแบบสากลทั่วไป ส่วนหญิงไทยนั้นบางคนก็นุ่งกระโปรงหรือเสื้อกระโปรงติดกัน ซึ่งน่าเสียดายวัฒนธรรมเดิมในการแต่งกายของไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจนหมดรูปร่าง ทั้งที่ประเทศข้างเคียง เช่น ลาว, เขมร, มลายู, อินโดนีเซีย, จีน, ญวน และญี่ปุ่นยังพยายามรักษาไว้^{๓๕}

น่าสังเกตว่าในบรรยากาศของความรู้สึกชาตินิยมดังกล่าวมาแล้ว แม้แต่ชาวตะวันตกบางส่วนก็มีความคิดว่า ชาตินิยมที่เจริญคือชาติที่มีเครื่องแต่งกายประจำชาติของตนเอง ดังที่นายชูกิจแสงสุวรรณ ซึ่งทำงานในหน่วยงานของสหรัฐอเมริกาในไทยแล้วว่า ไม่อาจโต้แย้งข้อวิพากษ์วิจารณ์ของเพื่อนชาวตะวันตกเกี่ยวกับการแต่งกายของคนไทย โดยเพื่อนชาวตะวันตกผู้นั้นวิจารณ์ว่า “พวกคุณนะเป็นพวกป่าเถื่อน... ถ้าคุณไม่ป่าเถื่อน ทำไมคุณถึงแต่งกายตามแบบเรา คุณต้องแต่งกายตามแบบประจำชาติของคุณซิ พวกคุณนี่ไม่มีเอกลักษณ์อะไรเลย”^{๖๖}

อีกบทความในหนังสือพิมพ์ สตรีสาร ชี้ให้เห็นว่าในสังคมสมัยพัฒนา การติดต่อสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศทั้งชาวตะวันตกและประเทศในเอเชียมีมากขึ้น จึงเกิดการเปรียบเทียบในการชุมนุมระดับนานาชาติมากขึ้นว่า คนไทยโดยเฉพาะสตรีไทยไม่มีชุดประจำชาติที่แน่นอน ดังความตอนหนึ่งว่า

สตรีไทยที่จะเดินทางไปต่างประเทศมักจะจำเป็นต้องมีเครื่องแต่งกายแบบไทยไปด้วยเพื่อแต่งในโอกาสชุมนุมของคนนานาชาติ แบบไทยที่แต่งกันอยู่เวลานี้มีอยู่หลายลักษณะ เช่น นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า เสื้อแบบต่างๆ ที่เรียกว่าแบบไทย นุ่งจีบห่มสไบ ก็เรียกว่าแบบไทย หรือใช้ผ้าไทยตัดเป็นกระโปรงแบบยาว และเสื้อแบบใกล้เคียงผ้าสไบ ก็เรียกว่าแบบไทย จึงมีปัญหาว่าคิดว่าชุดเสื้อผ้าสตรีแบบใดที่เหมาะสมเรียกว่าแบบไทย^{๖๗}

การแต่งกายสตรีชุดไทยพระราชนิยม

ในท่ามกลางความต้องการมีชุดประจำชาติที่แน่นอนสำหรับสตรีไทย ดังกล่าวข้างต้น สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ มีพระราชประสงค์ในแนวทางนั้นเช่นกัน

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มีพระราชอัธยาศัยนิยมผ้าทอมือของไทยมาช้านานแล้ว แม้จะประทับอยู่ในต่างประเทศเป็นเวลาหลายปีก่อนพิธีราชาภิเษกสมรส แต่เมื่อเสด็จกลับมาเมืองไทยก็ทรงฉลองพระองค์แบบไทย โปรดทรงพระภูษาผ้าทอพื้นเมือง เช่น ผ้าซิ่นยก และผ้าซิ่นไหม เป็นต้น

ในปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๒ จนถึงต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๓ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เพื่อทรงเยี่ยมประเทศเพื่อนบ้าน ได้แก่ ประเทศเวียดนาม อินโดนีเซีย และพม่า ในช่วงเวลาดังกล่าวสตรีไทยยังไม่มีเครื่องแต่งกายประจำชาติที่แน่นอน ในโอกาสที่ทรงร่วมงานถวายการต้อนรับที่ประเทศเจ้าภาพจัดถวาย สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงพระภูษาแบบไทยกรอมข้อพระบาทและฉลองพระองค์ตามสมัยนิยม ทรงแพรสะพายทับ ในขณะที่ประมุขฝ่ายหญิงของประเทศเจ้าภาพ ล้วนแต่งกายด้วยชุดประจำชาติที่มี

รูปแบบแน่นอน การเสด็จประพาสต่างประเทศในครั้งนั้นน่าจะเป็นปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้ทรงพระราชดำริถึงความจำเป็นที่มีเครื่องแต่งกายประจำชาติสำหรับสตรีไทยในลักษณะที่เป็นแบบแผนแน่นอน แสดงถึงเอกลักษณ์ของประเทศ

ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงมีหมายกำหนดการเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนนานาประเทศในยุโรปและสหรัฐอเมริกา ในการเตรียมพระองค์เพื่อการเสด็จประพาสครั้งนี้ สมเด็จพระนางเจ้า ทรงพระราชประสงค์จะมีฉลองพระองค์ในลักษณะชุดประจำชาติ เพื่อทรงในโอกาสที่เหมาะสม ดังความตอนหนึ่งในบทพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

แต่ไหนแต่ไรมาคนไทยเรามักชอบแต่งกายกันตามสบายให้เหมาะแก่ความสะดวก ความประหยัด และอากาศของเมืองเราเท่านั้น ฉะนั้นเครื่องแบบประจำชาติของเราจึงเปลี่ยนไปเรื่อยๆ ไม่มีประจำอยู่เป็นแบบฉบับอย่างของประเทศใกล้เคียง จนเป็นที่รู้จักแพร่หลายกันทั่วโลก เช่น สำหรับของชาวอินเดีย เครื่องแต่งกายของชาวจีน และกิโมโนของชาวญี่ปุ่น เป็นต้น”

เมื่อทรงพิจารณาเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ในรัชกาลก่อนๆ ในสมัยแห่งการปฏิรูปประเทศ ทรงเห็นว่าเป็นชุดไทยผสมตะวันตก กล่าวคือแม้จะทรงผ้าห่มหรือผ้าซิ่น แต่ฉลองพระองค์กลับเป็นแบบตะวันตก ไม่เป็นชุดที่แสดงถึงเอกลักษณ์ไทยอย่างแท้จริง ทรงพระราชดำริว่า “ถ้าจะนำมาใช้ในสมัยนี้ก็ดูไม่เหมาะ ดีไม่ดีหนังสือพิมพ์ต่างประเทศก็จะวิจารณ์กันยกใหญ่ว่า เสื้อประจำชาติไทยที่พระราชินีทรงนี้ แบบไหนกันแน่หนอ ฝรั่งก็ไม่ใช่ ไทยก็ไม่เชิง”^{๑๖}

โดยเหตุนี้ จึงมีพระราชเสาวนีย์ให้หม่อมหลวงมนีรัตน์ บุณาค นางสนองพระโอษฐ์ นางสมศรี สุกุมลนันทน์ ผู้เชี่ยวชาญด้านการแต่งกายและนางอุไร ลืออำรุง ช่างฉลองพระองค์ นำเครื่องแต่งกายของสตรีไทยและเจ้านายสตรีไทยในสมัยก่อนๆ มาปรับปรุงและออกแบบเป็นเครื่องแต่งกายแบบไทยสำหรับใช้ในงานพิธีและโอกาสอื่น เมื่อมีพระราชดำริเห็นชอบในแบบต่างๆ ที่คณะผู้ออกแบบทูลเกล้าถวายแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งชื่อชุดแต่งกายของสตรีรวมทั้งสิ้น ๘ แบบนี้ ตามชื่อพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังและตำหนักต่างๆ ได้แก่ **ไทยเรือนต้น ไทยจิตรลดา ไทยอมรินทร์ ไทยบรมพิมาน ไทยจักรี ไทยดุสิต ไทยจักรพรรดิ และ ไทยศิวาลัย**

ชุดไทยเหล่านี้จึงได้ชื่อว่า “ชุดไทยพระราชนิยม” ซึ่งล้วนตัดเย็บด้วยผ้าไหมไทยทั้งตัวเสื้อและผ้าห่ม ตัวเสื้อเป็นผ้าไหมไทยสีพื้น ทุกแบบเป็นทรงแขนกระบอก เอวเข้ารูป อันนับเป็นแบบเสื้อแต่เดิมของสตรีไทย ความแตกต่างของเสื้อแต่ละแบบ อยู่ที่ลักษณะของคอเสื้อว่าเป็นคอกลมหรือคอตั้ง หรือการสวมให้ชายเสื้ออยู่ในผ้าห่มและบางแบบอาจปล่อยชายเสื้อคลุมทับผ้าห่ม ซึ่งเป็นผ้าซิ่นไหมมีเชิงหรือผ้ายกไหม

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถในฉลองพระองค์ชุดไทยพระราชนิยม “ไทยเรือนต้น” ใช้ผ้าฝ้ายหรือผ้าไหมมีริ้วตามขวางหรือตามยาว ผ้าขึ้นยาวกรอมเท้า ป้ายหน้าเสื้อแขนสามส่วน คอกกลม ผ้าหน้าติดกระดุม

ภาพจาก : สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ มีพระราชดำรัสกับ นายจิม ทอมป์สัน ชาวอเมริกันซึ่งเข้ามาส่งเสริมการทอผ้าไหมไทยเป็นสินค้าออก ตั้งแต่ระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒

ภาพจาก : William Warren, *Jim Thompson*

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงบันทึกไว้ด้วยว่า ในการเสด็จประพาสครั้งนั้น ชาวต่างประเทศมีความนิยมชมชอบการแต่งกายแบบไทยพระราชานิยมดังกล่าวเป็นอย่างมาก ดังความในพระราชบันทึกว่า

ผ้าซิ่นและเสื้อแขนกระบอกทำด้วยผ้าไหมของเราเอง เป็นที่นิยมชมชอบของชาวต่างประเทศ เพราะเป็นแบบที่เรียบง่าย ไม่ลำสมัยง่าย^{๖๐}

น่าจะเป็นเพราะความงามแบบเรียบง่าย ซึ่งผสมผสานเอกลักษณ์ของเสื้อชุดไทยแต่เดิมกับรูปแบบที่สอดคล้องกับสมัยนิยม ประกอบกับพระบารมีของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงริเริ่ม ส่งผลให้ชุดไทยพระราชานิยมดังกล่าวเป็นที่ยอมรับของบรรดาศาสน์ชั้นสูงและชั้นกลางในขณะนั้น สำหรับแต่งในโอกาสที่เหมาะสม เช่น ในงานพิธีต่างๆ ตลอดจนงานราตรีสโมสร อันส่งผลให้มีความตื่นตัวในการใช้สอยผ้าไหมพื้นเมืองเพิ่มขึ้นในระดับหนึ่ง

พระราชกรณียกิจในการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า

นอกเหนือจากความสนพระทัยส่วนพระองค์ในศิลปหัตถกรรมของไทยดังกล่าวมาแล้ว มูลเหตุสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าโดยเริ่มต้นที่ผ้าไหมมัดหมี่ ก็คือพระราชประสงค์ที่จะทรงยกฐานะความเป็นอยู่ของราษฎร ซึ่งประสบปัญหาจากการพัฒนาดังกล่าวมาแล้ว

จากการได้ตามเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ฯ ทรงเยี่ยมเยียนราษฎรในภูมิภาคต่างๆ เพื่อรับรู้ความเป็นอยู่ของพสกนิกรเหล่านั้น ทรงรับสนองพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ฯ หัว ในอันที่จะทรงพยายามหาทางแก้ไขปัญหาต่างๆ ของราษฎร จากการทรงสังเกตความเป็นอยู่ของราษฎรโดยเฉพาะชาวชนบทนั้น ทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่า ในสมัยแห่งการพัฒนานี้ ชาวชนบทไม่อาจเลี้ยงชีพอย่างปกติสุขได้ โดยอาศัยผลผลิตทางเกษตรกรรมเท่านั้น จึงเป็นเหตุให้ทรงพยายามหาหนทางที่จะทำให้ชาวชนบทเหล่านี้มีรายได้เพิ่มขึ้น ดังความในบทพระราชทานสัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีความตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าได้เห็นว่าเป็นความยากลำบากสำหรับชาวนาและครอบครัว ที่จะเลี้ยงชีพอยู่ด้วยผลผลิตจากไร่นาเพียงอย่างเดียว ยิ่งกว่านั้นในเวลานอกฤดูทำนาหรือในยามที่พืชผลถูกภัยแล้งหรือน้ำท่วมทำลาย ชาวนาไทยในชนบทจะได้รับความเสียหายเป็นอย่างยิ่งหรือขาดแคลนรายได้ ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงมองหาทางที่จะเพิ่มรายได้พิเศษให้แก่ชาวนา เพื่อพวกเขาจะได้มีรายได้เสริม^{๖๑}

ในการเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนราษฎร ในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นเหตุให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงมองเห็นหนทางที่จะเพิ่มรายได้พิเศษให้ราษฎรด้วยการทรงส่งเสริมการทอ

ผ้าไหมมัดหมี่ อีกทั้งยังจะเป็นการดำรงรักษาศิลปหัตถกรรมผ้าทอชนิดนี้ ก่อนที่จะสูญหายไปตาม กระแสการพัฒนาซึ่งเน้นสินค้าอุตสาหกรรมดังกล่าวมาแล้ว

ก่อนหน้านั้นผ้าไหมมัดหมี่ยังไม่เป็นที่รู้จักมากนักในบรรดาสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในกรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้ว่าการที่สวนกลางได้เข้าไปส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในสมัยปฏิรูปประเทศและในสมัยสร้างชาตินั้น มิได้มีการกล่าวถึงการส่งเสริมผ้าที่ทอด้วยวิธีมัดหมี่ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะ คนในสวนกลางยังไม่มี ความนิยมที่จะนำไปตัดเย็บเป็นเครื่องแต่งกายมากนัก แม้ในสมัยสร้างชาติก็มีได้กล่าวถึงการส่งเสริมการทอผ้าด้วยกรรมวิธีมัดหมี่ เมื่อครั้งที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงส่งเสริมชุดไทยพระราชนิยมใน พ.ศ. ๒๕๐๓ ก็ไม่ปรากฏว่ามีชุดใดตัดเย็บด้วยผ้ามัดหมี่ ร.ต.สุนัย ณ อุบล ซึ่งมีเชื้อสายมาจากเจ้าผู้ครองอุบลราชธานีในอดีตและเป็นผู้ที่มีความสนใจผ้าพื้นเมืองอีสาน เล่าว่าในช่วงเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้เข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ สังเกตว่าผ้ามัดหมี่ไม่เป็นที่นิยมในการแต่งกายของสตรีกรุงเทพฯ แต่อย่างไร จึงเป็นเหตุให้สตรีจากภาคอีสานที่มาอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ในช่วงเวลานั้นไม่นิยมแต่งกายด้วยผ้ามัดหมี่เช่นเดียวกัน เพราะเกรงว่าคนกรุงเทพฯ จะดูถูก^{๒๒} ในทำนองเดียวกัน นางนิศา เชนะกุล นักสะสมผ้าเล่าว่า “คนกรุงเทพฯ ไม่รู้จัก [ผ้ามัดหมี่] พอสมเด็จพระ ท่านมารณรงค์ คนก็เริ่มนิยมรู้จักกันมากขึ้น ก็เกิดเป็นแฟชั่นขึ้นมา แต่ก่อนคนไม่เห็นว่ายสวยเลย”^{๒๓}

ใน พ.ศ. ๒๔๙๘ ในโอกาสตามเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ เยี่ยมราษฎรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงสนพระราชหฤทัยผ้าชิ้นมัดหมี่ที่ สตรีในภูมิภาคนี้หุงมาเผื่อรับเสด็จตามประเพณีพื้นเมืองที่จะสวมใส่ผ้าที่ทออย่างประณีตในโอกาส สำคัญ ดังที่ข้าราชการท่านหนึ่งได้บันทึกเหตุการณ์ไว้ มีความตอนหนึ่งว่า

ในพระราชหฤทัยยังทรงจำภาพของภาคอีสานได้ดี เมื่อครั้งที่ทรงตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรภาคอีสาน เมื่อ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๘ ...มีสิ่งหนึ่งที่ทรงจำได้แม่นยำ คือ ชาวบ้านแม่จะยากจน และแก่แต่อย่างไร ส่วนมากก็หุงผ้าไหมสีสวยลายแปลก และเมื่อรับสั่งชมว่า “ผ้าที่แม่หุงสวยมาก” แม่ก็ยิ้มรับน้ำมากทักว่าจะตอบได้ว่าเป็นผ้า “มัดหมี่”^{๒๔}

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๓ เกิดอุทกภัยในจังหวัดนครพนมเนื่องจากน้ำจากแม่น้ำศรีสงครามล้นฝั่งท่วมบ้านเรือนและไร่นาของราษฎรเสียหายเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรที่ประสบ ภัย ณ อำเภอนาทวี จังหวัดนครพนม เพื่อพระราชทานสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคบรรเทาความ เดือดร้อน ในโอกาสนี้สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงกราบบังคมทูลขอแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการช่วยเหลือราษฎรผู้เดือดร้อน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานคำแนะนำว่า ควรช่วยใน ลักษณะที่เป็นแนวทางให้ราษฎรผู้เหล่านั้นสามารถช่วยตนเองได้ต่อไป^{๒๕}

จากแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดังกล่าวประกอบกับการที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงสังเกตเห็นว่าราษฎรผู้หญิงล้วนหุงผ้าขึ้นมัดหมี่มีสีสันทนสวยงามมารับเสด็จ อีกทั้งยังมีบางรายที่นำมาทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงซักถามจนได้ความว่าราษฎรที่เป็นหญิง ล้วนทอผ้ามัดหมี่เป็นแทบทั้งสิ้น จึงทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่าควรจะส่งเสริมให้ราษฎรในท้องถิ่นนี้ ทำงานหัตถกรรมคือการทอผ้าไหมมัดหมี่ไว้เป็นอาชีพเสริมเพื่อเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัว ในยามเกิดภัยแห้งแล้งหรือน้ำท่วมทำนาไม่ได้ผล หนึ่ง มีพระราชดำริว่าในการทอผ้านั้น ราษฎรไม่ต้องลงทุนเพิ่มเติมมาก เพราะทอผ้าเป็นและปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเองอยู่แล้ว”^{๖๖}

ในโอกาสนั้น สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จึงมีพระราชเสาวนีย์ให้สตรีชาวบ้านเหล่านั้นทอผ้าถวายเพื่อทรงรับซื้อ โปรดเกล้าฯ ให้นายประสาร กิตติศรีวรพันธ์ ชาวจังหวัดนครพนม ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้อธิบายนโยบายพระราชดำริสเป็นภาษาท้องถิ่นในวันนั้น เป็นผู้รวบรวมผ้าไหมจากราษฎรไปส่งที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน โดยให้ชาวบ้านเขียนราคาผ้าของตนติดไปกับผ้าทุกผืนและพระราชทานเงินค่าผ้าตามความประสงค์ของผู้ทอ”^{๖๗}

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินไปทอดกฐิน ณ วัดพระธาตุประสิทธิ์ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม ราษฎรได้นำผ้าไหมมัดหมี่ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ดังที่นางกบ จิตจันดา ราษฎรบ้านนาคุณ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวายผ้าไหมมัดหมี่ ได้เล่าว่า

ถวายผ้าไหมพิม ๓๐ เป็นหมี่ลวด แต่แต่มีสีด้วย แต่มีเหลืองแต่มีแดง ราชีนี้คุยกับแม่ด้วย ซี่ไปที่ผ้าขึ้นของแม่ แล้วถามว่า “ทำด้วยตัวเองมัย แม่บอกว่า “ค่ะ” “เอาอะไรมาฟอก” แม่บอกว่า “สบู่” เอาน้ำย้อมมาจากไหน” แม่บอกว่า “ตามร้าน””^{๖๘}

การเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนั้น เป็นผลให้ในเวลาต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านผู้หญิงสุประภาดา เกษมสันต์ ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ และคุณหญิงจรวงจิตต์ ทีชะระ รองราชเลขานุการ ออกไปติดต่อรับซื้อผ้าไหมมัดหมี่ในท้องที่จังหวัดนครพนมโดยตรง พร้อมทั้งแนะนำในเรื่องกรรมวิธีการผลิตให้มีคุณภาพและเหมาะสมกับการใช้สอยมากขึ้น ซึ่งนำมาสู่การตั้งกลุ่มทอผ้าไหมมัดหมี่ ปลูกหม่อนเลี้ยงไหมที่บ้านนาหว้า บ้านนาคุณ และบ้านนางัว จังหวัดนครพนม โดยมีสมาชิกแรกเริ่มคือ ผู้ที่ทูลเกล้าฯ ถวายผ้าเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนิน ต่อมากลุ่มทอผ้าไหมมัดหมี่ขยายไปยังหมู่บ้านอื่นของจังหวัดนครพนม คือ บ้านท่าเรือ และ บ้านโคกสะอาด เนื่องจากราษฎรในทั้งสองหมู่บ้านนั้น มีความประสงค์ที่จะเข้าร่วมโครงการด้วย

ราษฎรในหมู่บ้านของจังหวัดนครพนมในขณะนั้น ส่วนใหญ่ทำการเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลัก มีการทำนา ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม และปลูกพืชไร่ในฤดูแล้งในปริมาณไม่มากนัก เช่น ข้าวโพด ถั่วลิสง และพืชผัก เป็นต้น นอกจากนี้ในเวลาว่างยังทำงานหัตถกรรมเล็กๆ น้อยๆ เช่น ทอผ้า ทำแคน

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ตามเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เยียมเยียนราษฎร ณ ตำบลนาหว้า อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม ใน พ.ศ. ๒๕๑๓ สตรีชาวบ้าน
นุ่งผ้าไหมมัดหมี่มารับเสด็จ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการทรงพระราชดำริให้สตรีชาวบ้านทอผ้าเพื่อเป็น
อาชีพเสริม ทั้งยังเป็นการฟื้นฟูอุตสาหกรรมทอผ้า

ภาพจาก : มูลนิธิศิลปาชีพ. *มัดหมี่ไหมไทย....สายใยชนบท*

สานกระบี่ และทอเสื่อ เป็นต้น หัตถกรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่ทำขึ้นเพื่อใช้สอยเอง หรือขายให้ผู้อื่น ในชุมชนเดียวกันเพียงเล็กน้อย สำหรับการทอผ้า นั้น ชาวบ้านทอผ้าฝ้ายไว้สวมใส่ในเวลาทำงาน และทอผ้าขึ้นมัดหมี่เพียงปีละ ๑-๒ ผืน สำหรับเก็บไว้ใช้ในโอกาสพิเศษ เช่น งานทำบุญ งานพิธีต่างๆ และในการที่ได้มีโอกาสเข้าเฝ้ารับเสด็จดังกล่าวมาแล้ว หรืออาจขายให้เพื่อนบ้านเพียงเล็กน้อย สำหรับการย้อมสีนั้น ส่วนใหญ่ย้อมด้วยสีครามที่ทำขึ้นเองจากต้นครามและสีที่ซื้อจากตลาดในตัวอำเภอ นอกจากทอผ้าขึ้นใช้เองแล้ว ก็อาจซื้อผ้าจากร้านคนจีนในตลาดหรือที่เรียกว่า “ผ้าเจ๊ก”^{๕๕}

จะเห็นได้ว่าก่อนที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จะโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเสริมการทอผ้าไหมมัดหมี่ เพื่อเป็นอาชีพเสริมของราษฎรในหมู่บ้านต่างๆ ในเขตจังหวัดนครพนมดังกล่าวมาแล้วนั้น ชาวบ้านทอผ้าเพียงเพื่อใช้สอยในชุมชนของตนเองเท่านั้น เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเสริมการทอผ้าไหมมัดหมี่และทรงรับซื้อผ้าเหล่านั้น ชาวบ้านจึงเปลี่ยนจากการทอผ้าเพื่อใช้สอยเป็นการทอเพื่อขาย เป็นการเพิ่มพูนรายได้นอกเหนือจากอาชีพเกษตรกรรม มีการตั้งกลุ่มทอผ้าไหมในหมู่บ้านต่างๆ ของจังหวัดนครพนมนั้น ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มของชาวบ้านในแต่ละหมู่บ้าน มีประธานกลุ่มและกรรมการเป็นผู้รับผิดชอบผลงานของกลุ่ม ภายใต้ความสนับสนุนของราชเลขาธิการในพระองค์และหน่วยราชการในท้องถิ่น

ศิลปอาชีพกับการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากจุดเริ่มต้นที่นครพนม เป็นเหตุให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ มีพระราชดำริที่จะทรงส่งเสริมอาชีพเสริมจากงานหัตถกรรมให้กับราษฎรในท้องถิ่นๆ ใน พ.ศ. ๒๕๑๙ โปรดเกล้าฯ ให้ก่อตั้ง “มูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพพิเศษ” เพื่อสนับสนุนหัตถกรรมไทยจากทุกภูมิภาคของไทย โดยมีพระราชดำริว่า “ในแต่ละแห่งมีวัตถุดิบท้องถิ่นและอุตสาหกรรมในบ้านอยู่แล้ว ถ้าหากมีการส่งเสริมอุตสาหกรรมในบ้านอย่างเหมาะสมแล้ว ก็จะสามารถสร้างรายได้พิเศษให้แก่ประชาชนในท้องถิ่นได้”^{๕๖}

การที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ มีพระราชดำริที่จะส่งเสริมการสร้างงานศิลปหัตถกรรมให้เป็นอาชีพเสริมนั้น เป็นเพราะทรงตระหนักว่าชาวไทย ที่มีความสามารถในการสร้างสรรค์ มีความประณีตในการประดิษฐ์หัตถศิลป์ต่างๆ แต่บางครั้งอาจยังไม่มีโอกาสค้นพบความสามารถของตนโดยเหตุนี้ หากได้รับการส่งเสริมอย่างถูกต้อง ความสามารถเช่นนั้นย่อมปรากฏให้เห็นได้ ดังที่มีพระราชดำรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ มีความตอนหนึ่งว่า

คนไทยมีสายเลือดของช่างฝีมืออยู่ทุกคน ไม่ว่าจะป็นชานาชาวไร่หรืออาชีพใดขอเพียงแต่ให้เขามีโอกาสได้เรียนรู้และฝึกฝน เขาก็จะแสดงความสามารถออกมาให้เห็นได้^{๕๗}

จากแนวพระราชดำริดังกล่าว การส่งเสริมการทำงานศิลปหัตถกรรมเพื่ออาชีพในชุมชนต่างๆ ของมูลนิธิศิลปาชีพ รวมทั้งการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้า นั้น จึงมิได้คำนึงว่าราษฎรที่มีความประสงค์เข้าร่วมเป็นสมาชิก มีพื้นฐานฝีมือ หรือความสามารถอยู่มากน้อยเพียงไร หากอยู่ที่ความสมัครใจ รวมทั้งฐานะความเป็นอยู่และความจำเป็นของผู้นั้นในการต้องการรายได้จากอาชีพเสริม

เพื่อที่จะเข้าใจผลของการที่มูลนิธิศิลปาชีพได้ดำเนินการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าในชุมชนต่างๆ จะได้พิจารณาผลที่เกิดขึ้นจากการส่งเสริมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นตัวอย่างศึกษา เนื่องจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภูมิภาคแรกที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงส่งเสริมการทอผ้าไหมมัดหมี่ อันนับเป็นจุดกำเนิดของโครงการศิลปาชีพในอื่นๆ ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้การทอผ้า โดยเฉพาะผ้าไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีความสำคัญและมีเอกลักษณ์เฉพาะได้รับความสนใจจากชนชั้นนำในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในช่วงสมัยต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้วในบทต้นๆ

การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของมูลนิธิศิลปาชีพ อาจแบ่งตามกรรมวิธีการผลิต ได้ดังนี้^{๓๖}

ผ้าไหมมัดหมี่ มูลนิธิศิลปาชีพได้ส่งเสริมการทอผ้าไหมมัดหมี่ในหมู่บ้านต่างๆ ในจังหวัด นครพนม สกลนคร บุรีรัมย์ มหาสารคาม และชัยภูมิ

ผ้าไหมลายขิด มูลนิธิฯ ได้ส่งเสริมการทอผ้าไหมลายขิดในหมู่บ้านต่างๆ ในจังหวัดอุดรธานี

ผ้าไหมแพรวา มูลนิธิฯ ได้ส่งเสริมการทอผ้าไหมแพรวาในหมู่บ้านต่างๆ ในจังหวัดกาฬสินธุ์

ผ้าไหมหางกระรอก มูลนิธิฯ ได้ส่งเสริมการทอผ้าไหมหางกระรอกในหมู่บ้านๆ ในจังหวัด มหาสารคาม และบุรีรัมย์

มีข้อน่าสังเกตว่า แหล่งผลิตผ้าไหมที่มีชื่อเสียงของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสามารถผลิตผ้าไหมจำหน่ายในเชิงธุรกิจได้แล้วนั้น มิได้จัดเข้าอยู่ในโครงการศิลปาชีพ ดังเช่น การทอผ้าไหมที่อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา และบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น เนื่องจากผู้ผลิตสามารถช่วยเหลือตัวเองได้อย่างดีแล้ว

อาจกล่าวได้ว่าการดำเนินงานของมูลนิธิศิลปาชีพ ในการส่งเสริมการทอผ้า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีความสำคัญในประเด็นต่างๆ ดังนี้

๑. การทอผ้าเพื่อเป็นอาชีพเสริม

เนื่องจากการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าของมูลนิธิศิลปาชีพมุ่งที่ศิลปะเพื่ออาชีพ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จึงทรงพยายามกระตุ้นให้ชาวไทยโดยทั่วไปแต่งกายด้วยเสื้อผ้าที่ตัดเย็บจากผ้าทอพื้นเมืองเหล่านี้ โดยทรงมุ่งที่สตรีก่อน ทั้งนี้เพราะหากสตรีซึ่งโดยทั่วไปเอาใจใส่

ต่อการแต่งกายนั้น หันมาตัดเย็บเสื้อผ้าด้วยผ้าพื้นเมืองมากขึ้น ก็เกิดความต้องการใช้สอยผ้าพื้นเมืองเพิ่มขึ้นอย่างมาก ขณะเดียวกันก็ทรงพยายามพัฒนาผ้าพื้นเมือง ให้เหมาะสมกับการตัดเย็บเป็นเครื่องแต่งกายแบบสมัยใหม่ของสตรี เพื่อจูงใจให้สตรีทั้งหลายยอมรับการใช้สอยผ้าพื้นเมืองเหล่านี้

ฉะนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหน้าที่ของมูลนิธิศิลปาชีพแนะนำสมาชิกทอผ้าซึ่งเข้าร่วมโครงการในเรื่องการปรับปรุงลวดลาย สี รูปแบบ ให้เป็นที่นิยมของตลาด โดยให้สมาชิกศิลปาชีพทอผ้า ลวดลายเล็กๆ ดังเช่น การทอผ้าไหมชนิดที่บ้านน้อยถ้ำกลองเพล จังหวัดอุดรธานี ในครั้งที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ เสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมเยือนราษฎรและทรงส่งเสริมการทอผ้าไหมชนิดนั้น ทรงแนะนำให้ผู้ทอออกแบบอย่างเฉพาะลายเล็กๆ จากลวดลายในหมอนชนิด ซึ่งนิยมทำลายชนิดทั้งลายเล็กและลายใหญ่ในหมอนใบเดียวกัน ทั้งลายดอกไม้ พันธุ์ไม้ สัตว์ สิ่งของ และยังมีลายใหญ่ เช่น ลายช้าง ลายปราสาท ไม่เหมาะแก่การนำมาตัดเสื้อผ้าสมัยใหม่ จึงทรงแนะนำให้ทอเฉพาะลายเล็กๆ ลายเดียวทั้งผืน เช่น ลายดอกไม้ ทั้งยังทรงส่งเสริมให้เสาะหาลายเก่ามาทอผ้าชนิด เช่น ลายดอกแก้ว ลายดอกมะลิ ลายดอกจัน ลายดอกพิกุล อันเป็นลายดั้งเดิมที่ทำกันมาช้านานแล้ว

สำหรับผ้าแพรวานั้น เดิมสตรีชาวผู้ไทในจังหวัดกาฬสินธุ์ทอเป็นผ้าสไบหรือภาษาพื้นเมืองเรียกว่า “ผ้าเปี้ยง” ดังกล่าวแล้วในบทที่ ๒ เนื่องจากการทอผ้าแพรวานี้มีกระบวนการซับซ้อนจึงกินเวลานาน โดยเหตุนี้ในการทอผ้าแพรวาสำหรับตัดเย็บเสื้อผ้ากระโปรงสมัยใหม่ของสตรี จึงนิยมทอเป็นลวดลายส่วนหนึ่งและทอผ้าพื้นสีเดียวกันอีกส่วนหนึ่ง เพื่อจะสามารถนำไปตัดเสื้อผ้าเป็นชุดได้ ดังที่สมาชิกผู้หนึ่งของกลุ่มทอผ้าแพรวา บ้านโพน อ.คำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ กล่าวว่

เราก็ทำลาย ๒ เมตร สีแดงก็ทอเป็นสีแดงไปเลย แล้วทออีก ๓ เมตร รวมเป็น ๕ เมตร เขาเรียกว่าผ้าชุด”

ในด้านการให้สี เจ้าหน้าที่ศิลปาชีพแนะนำสีที่ไม่ฉูดฉาดมากนัก เพื่อให้สอดคล้องกับรสนิยมของสตรีชั้นสูงและชั้นกลางในตัวเมือง ในกรณีของผ้าแพรวานั้นเดิมสตรีชาวผู้ไททอเฉพาะพื้นสีแดงและมีลวดลายสีต่างๆ เมื่อเข้าร่วมโครงการศิลปาชีพจึงเพิ่มการทอสีพื้นอื่นๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้ซื้อ

สำหรับคุณภาพของสี เจ้าหน้าที่ของมูลนิธิศิลปาชีพได้แนะนำกรรมวิธีฟอกสีและย้อมสีที่ได้คุณภาพ การฟอกสีใหม่ดีกว่าการย้อมแต่เดิมนั้น ชาวบ้านใช้วิธีต้มเส้นไหมพร้อมกากกล้วย ใบกล้วย หรือวงตาล เจ้าหน้าที่ศิลปาชีพได้แนะนำให้ใช้ด่างและสบู่ผสมน้ำแล้วต้ม ซึ่งจะฟอกสีใหม่ดิบพันธุ์พื้นเมืองซึ่งมีสีเหลืองออกได้โดยสะดวก ช่วยให้สามารถย้อมใหม่เป็นสีต่างๆ ได้ดีขึ้น”

ในเรื่องการย้อมสี แต่เดิมชาวบ้านส่วนใหญ่ใช้สีธรรมชาติจากเปลือกไม้ ลูกลำไย และดอกไม้ ดังกล่าวแล้วในบทที่ ๒ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากจำเป็นต้องใช้เวลานานในการเตรียมสีจากธรรมชาติ ดังกล่าว โดยเหตุนี้ในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อผลิตผลจากระบบอุตสาหกรรมเข้ามาในตลาดของภาคอีสานมากขึ้น ชาวบ้านจึงมักนิยมใช้สีวิทยาศาสตร์ที่ซื้อหาจากตลาด ซึ่งเรียกกันว่า “สีตลาด” หรือ “สีเจ๊ก”^{๖๔} โดยเห็นว่าสะดวกกว่าการย้อมสีธรรมชาติ สีวิทยาศาสตร์เหล่านี้มักมีราคาถูกแต่ด้อยคุณภาพ กล่าวคือสีไม่ติดทนนานและสีตกได้ง่าย เรื่องสีตกนั้นอาจไม่เป็นปัญหามากนักสำหรับการใช้สอยแบบดั้งเดิม เนื่องจากไม่นิยมทำความสะอาดผ้าสไบหรือผ้าซิ่นที่ทออย่าง ประณีตงดงามด้วยการซักบ่อยครั้งนัก เพราะเกรงว่าสีจะตกและสำหรับสตรีชาวบ้านนั้น ในปีที่หนึ่งก็สวมใส่ผ้าประเภทนี้เพียงไม่กี่ครั้งในโอกาสสำคัญๆ โดยอาจนุ่งผ้าพื้นเนื้อบางที่ทำความสะอาดได้ง่ายไว้ด้านในอีกชั้นหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เมื่อจะนำผ้าพื้นเมืองมาตัดเย็บเสื้อผ้าสมัยใหม่ที่ใช้ในชีวิตประจำวัน จะต้องทำความสะอาดได้โดยสะดวก ดังนั้นเจ้าหน้าที่ศิลปาชีพจึงได้แนะนำให้ใช้สีวิทยาศาสตร์ที่มีคุณภาพ ทำให้การย้อมสีได้มาตรฐาน สามารถทำความสะอาดด้วยการซักได้ ดังที่ข้าราชการท้องถิ่นผู้หนึ่งกล่าวว่า “เดิมทีเดี่ยวยังไม่ได้มาตรฐาน พวกเขาไม่ค่อยได้ซัก สิ้นมันจะตกทันที”^{๖๕}

นอกจากนี้จากพระราชดำริของสมเด็จพระนางเจ้าฯ ที่ทรงเน้นให้ผ้าไหมของศิลปาชีพมีเนื้อแน่นสม่ำเสมอไม่โปร่งบาง เพื่อความสวยงามและเพื่อคุณภาพคงทนนั้น เจ้าหน้าที่ของศิลปาชีพ และหน่วยราชการที่เกี่ยวข้องจึงแนะนำให้สมาชิกทอผ้าไหมปรับปรุงพิมพ์ทอผ้า พิมพ์เป็นส่วนประกอบของทุกทอผ้าสำหรับร้อยเส้นยืน แต่เดิมชาวบ้านใช้พิมพ์ไม้ที่มีซี่พิมพ์ค่อนข้างห่าง เจ้าหน้าที่จึงได้แนะนำให้เปลี่ยนเป็นพิมพ์สแตนเลสซึ่งสามารถทำซี่พิมพ์ได้ถี่กว่าและสม่ำเสมอกว่าพิมพ์ไม้ ทำให้สามารถร้อยเส้นไหมที่เป็นเส้นยืนเข้ากับพิมพ์ได้จำนวนมากเส้นขึ้น อันจะช่วยให้ผ้าที่ทอมีเนื้อแน่น นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่ศิลปาชีพยังแนะนำให้สมาชิกทอผ้าที่มีขนาดกว้าง ซึ่งแต่เดิมนั้นพิมพ์มีขนาดแคบ ทำให้ผ้าที่ทอมีขนาดแคบ เมื่อนำผ้าทอนั้นมาเป็นผ้าซิ่นจึงต้องต่อส่วนหัวซิ่นและตีนซิ่นดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ เมื่อขยายพิมพ์แล้ว ก็ทำให้ได้ผ้าทอที่มีขนาดเหมาะสมกับการตัดเย็บเสื้อผ้าสมัยใหม่ ของสตรี หนึ่งเจ้าหน้าที่ศิลปาชีพได้ให้คำแนะนำให้สมาชิกทอผ้าประเภทต่างๆ ให้มีความยาวติดต่อกัน แทนที่จะทอยาวเพียงขนาดถุงเตี่ยวสำหรับทำผ้าถุงกรอมเท้าหรือขนาดสองถุงสำหรับทำผ้าโจงกระเบน ทั้งนี้เพื่อความสะดวกต่อการที่ผู้ซื้อจะนำไปตัดเย็บเสื้อผ้าสมัยใหม่

พร้อมๆ กับการพยายามในการพัฒนาผ้าทอมือให้มีคุณภาพดีเหมาะสมกับความต้องการของตลาด สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงพยายามสนับสนุนให้สตรีชาวไทยนิยมการแต่งกายด้วยผ้าพื้นเมืองมากขึ้น ทรงใช้สอยผ้าทอทุกชนิดของสมาชิกศิลปาชีพเพื่อเป็นแบบอย่างแก่สตรีไทยทั้งหลาย ดังเช่น ทรงฉลองพระองค์ที่ตัดเย็บจากผ้าไหมมัดหมี่ ผ้าแพรวา ผ้าไหมขิด เป็นต้น โปรดเกล้าฯ ให้จัดจำหน่ายผ้าไหมมัดหมี่ในโอกาสต่างๆ ที่มีผู้มาเฝ้าฯ จำนวนมาก และโปรดเกล้าฯ ให้มี

การแสดงแบบเสื้อเพื่อให้ผู้ชมเกิดแนวคิดที่ว่า ผ้าไหมที่ทอเป็นลวดลายต่างๆ นั้น มีใช้เหมาะแต่เพียงเป็นผ้าถุงของผู้สูงอายุเท่านั้น หากออกแบบได้เหมาะสมแล้ว ผู้อยู่ในวัยสาวก็ใช้ได้ดี ทั้งยังมีข้อเด่นกว่าผ้าไหมพื้น ตรงที่มีลวดลายสีสันทลากลหลายสามารถนำมาตัดเย็บเสื้อผ้าให้เหมาะสมกับโอกาสต่างๆ^{๓๓} จากการศึกษาสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงส่งเสริมในด้านการตลาดเช่นนี้ ทำให้สมาชิกศิลปอาชีพเกิดความตื่นตัวในการทำหัตถกรรมทอผ้าเพื่อเป็นอาชีพเสริมมากขึ้น จากที่ก่อนหน้านั้นแม้บางส่วนทอผ้าอยู่แล้ว แต่ “ทำไปเรื่อยๆ คือทำขายได้ก็ขาย ไม่ได้ขายก็เก็บเอาไว้ใช้ในครัวเรือน ไว้แจกลูกหลานไป ทำไปอย่างนั้น คือทำไม่จริง”^{๓๔}

ข้อที่น่าสนใจก็คือ ในกรณีของบ้านนาโพธิ์ จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งแต่เดิมอยู่ในเขตอำเภอพุทไธสง อันเป็นชุมชนที่มีชื่อเสียงในการทอผ้าไหมมาเป็นเวลาช้านาน และได้รับความสนใจจากส่วนกลางที่จะเข้ามาส่งเสริมอยู่เป็นระยะๆ ทั้งในสมัยปฏิรูปประเทศ และในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง จึงยังคงมีลูกหลานของผู้ที่ได้รับการอบรมในช่วงสงครามโลก สืบทอดความชำนาญในการทอผ้ามาจนกระทั่งถึงช่วงที่ได้รับการส่งเสริมจากมูลนิธิศิลปอาชีพ ดังที่นางประคอง ภาสกรวิฑู ผู้ใหญ่บ้านนาโพธิ์ ได้เล่าถึงบิดา คือ นายประวัตติ ภาสกรวิฑู อดีตผู้ใหญ่บ้าน ผู้ซึ่งได้รับการอบรมการทอผ้าในระหว่างสงครามโลก และได้ตั้งโรงงานหัตถกรรมทอผ้าขึ้น แต่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ทั้งนี้เนื่องจากความนิยมผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมในช่วงหลังสงครามโลก ดังที่นางประคองเล่าว่า ก่อนหน้าที่จะได้รับการส่งเสริมจากมูลนิธิศิลปอาชีพนั้น บางปีฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล ผ้าที่ทอไว้ไม่มีผู้ซื้อ จนต้องนำผ้าไปแลกเปลี่ยนข้าวจากหมู่บ้านอื่น

พ่อเป็นคนสนใจ พ่อตั้งโรงงานทอผ้า แต่ไปไม่รอด สมัยก่อนไม่ค่อยดีเท่าไร ...ตอนนั้นท่านผู้หญิงสุประภาดา มาที่พุทไธสง พ่อเป็นผู้ใหญ่บ้านชื่อประวัตติ ก็เอาผ้าไปให้ดู พ่อก็เอาไป ตอนนั้นยังยากจนอยู่ ปีนั่นแล้งมาก ต้องเอาผ้าที่ทอไปแลกเปลี่ยนข้าว^{๓๕}

บ้านนาโพธิ์ ได้เข้าร่วมโครงการศิลปอาชีพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘ และนับตั้งแต่นั้นมา ชาวบ้านก็สามารถยึดการทอผ้าเป็นอาชีพเสริมได้ อันเนื่องมาจากผู้ทอมีฝีมือดีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว

๒. การอนุรักษ์หัตถกรรมทอผ้า

ศิลปหัตถกรรมการทอผ้าพื้นบ้านของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อันได้แก่ผ้าประเภทต่างๆ เช่น ผ้ามัดหมี่ ผ้าซิด ผ้าแพรวา และผ้าหางกระรอกนั้น ก่อนหน้าที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ จะทรงส่งเสริมกำลังจะเสื่อมสลายไป ชาวบ้านอาจทอผ้าลวดลายสวยงามไว้เพียง ๑-๒ ผืน ดังที่ชาวบ้านอำเภอนาหว้าให้สัมภาษณ์ว่า ทอผ้ามัดหมี่สำหรับนำไปวัดหรือเมื่อมีงานมงคลเท่านั้น โดยการแต่งกายตามปกตินั้นใช้ผ้าม่อฮ่อมและ “ผ้าเจ๊ก” คือผ้าที่ซื้อจากพ่อค้าชาวจีนในตลาด ในกรณีของผ้าแพรวาก็เช่นเดียวกัน สตรีชาวผู้ไทคนหนึ่งทอผ้าตามประเพณี ๑-๒ ผืนเท่านั้นในชีวิตของตน เพื่อนุ่งห่ม

ในพิธีแต่งงาน และเป็นมรดกให้บุตรสาว ซึ่งประเพณีดังกล่าวอาจจะหายไปเมื่อสังคมพัฒนา เป็นแบบตะวันตกมากขึ้น ในกรณีของผ้าไหมมัดหมี่ ศิลปการทอผ้าไหมมัดหมี่เป็นผ้าชิ้นและผ้าเป็ยงกำลังหายไป คงเหลือแต่หมอนลายมัดหมี่ซึ่งทอด้วยผ้าฝ้ายซึ่งใช้เวลาน้อยกว่า ดังที่ชาวบ้านถ้ำกลองเพล จังหวัดอุดรธานีเล่าว่า เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าฯ เสด็จที่หมู่บ้านนี้ และทรงมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรผ้าทอพื้นเมือง ชาวบ้านคงมีแต่หมอนมัดหมี่ถวายให้ทอดพระเนตร^{๕๐}

ในสภาพการณ์เช่นนี้ การที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงส่งเสริมให้ชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทำงานหัตถกรรมทอผ้าเป็นอาชีพนั้น นอกจากจะช่วยเพิ่มพูนรายได้ให้กับสมาชิกที่เข้าร่วมโครงการแล้ว ยังทำให้บุคคลเหล่านั้นเกิดความภูมิใจในศิลปะพื้นบ้านของชุมชนของตน ซึ่งเท่ากับเป็นการอนุรักษ์หัตถกรรมพื้นบ้านมิให้สูญหายไป ตามกระแสการพัฒนาสินค้าอุตสาหกรรมในสมัยแห่งการพัฒนา

ในขณะที่เดียวกับที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถพระราชทานคำแนะนำให้ชาวบ้านเน้นการทอผ้าด้วยลวดลายที่เหมาะสมแก่การตัดเย็บเสื้อผ้าสมัยใหม่ เพื่อสนองความต้องการของตลาด พระองค์ก็มีพระราชประสงค์ที่จะอนุรักษ์ลวดลายดั้งเดิมไว้ด้วย ดังเช่น จากการที่ทรงสังเกตเห็นว่าผ้าไหมมัดหมี่มีลวดลายสวยงามหลากหลายที่แตกต่างออกไปเป็นเอกลักษณ์เฉพาะชุมชน จึงโปรดเกล้าฯ ให้อนุรักษ์ลวดลายพื้นบ้านเหล่านี้ไว้ เช่นที่ บ้านกำพี้ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม นั้น สมาชิกพยายามรักษาลวดลายจารีตที่เคยทำกันมาแต่บรรพบุรุษ ได้แก่ ลายหมี่ขอลายหมากจับ ลายดอกแก้ว ลายโคมหัว ลายดาวเทียมเดือน เป็นต้น ดังที่ชาวบ้านกำพี้ผู้หนึ่งเล่าว่า

ไม่มีการคิดลายใหม่เลย มีแต่ลายเดิมของบ้านกำพี้ ถ้าส่งลายอื่นไปที่ไม่ใช่ของบ้านกำพี้ ท่านจะส่งกลับมาเลย ลายเก่าถ้าเอามาตัดแปลงท่านก็รู้ ท่านบอกว่าไม่ใช่ลายของบ้านกำพี้ หรือถ้าเอาลายจากที่อื่นมาตัดแปลง ท่านก็รู้ท่านบอกว่าไม่ใช่ลายบ้านกำพี้^{๕๑}

ในพื้นที่อื่นก็เช่นเดียวกัน แม้มูลนิธิศิลปาชีพอาจส่งลายใหม่ที่สอดคล้องกับความต้องการของตลาดมาบ้าง แต่สมเด็จพระนางเจ้าฯ ก็โปรดเกล้าฯ ให้พยายามรักษาลายดั้งเดิมของชุมชนนั้นไว้ด้วย ดังที่ นางประคอง ภาสาคูดี ผู้ใหญ่บ้านนาโพธิ์ เล่าว่า “เป็นลายเก่าๆ ไม่อยากให้เปลี่ยนสี เปลี่ยนลาย อยากให้ทำของเก่า เพราะท่านบอกว่า สีเก่ามันสวย ของเก่าแต่โบราณสวย”^{๕๒} และโดยเหตุที่บ้านนาโพธิ์มีฝีมือในการทอผ้ามัดหมี่มาแต่เดิมดังกล่าวมาแล้ว จึงปรากฏลายดั้งเดิมหลายลาย เช่น ลายขอ ลายโคมหัว ลายกระจับ ลายนาค ลายตีนสน ลายแมงมุม ลายตีนสน เป็นต้น

นอกจากนี้ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ยังมีพระราชเสาวนีย์ว่า ในการรับซื้อผ้ามัดหมี่จากราษฎรนั้น คณะทำงานจะต้องจดชื่อและที่อยู่ของผู้ที่ทอผืนที่มีลวดลายสวยพิเศษเก็บไว้เพื่อเป็นตัวอย่าง

ของสีและลวดลายผ้าให้ผู้อื่นศึกษา และยังเป็นการเสาะหาผู้มีฝีมือเป็นครูฝึกให้ผู้อื่นต่อไป หนึ่ง ในการแสวงหาลวดลายเก่านั้น พระราชทานคำแนะนำแก่คณะทำงานว่า เมื่อไปเยี่ยมราษฎรที่บ้าน ต้องอาศัยความช่างสังเกตด้วย เพราะชาวบ้านมักนำผ้าชิ้นที่ไม่ใช้แล้วมาทำเป็นผ้าซิ่นไว้ จึงอาจได้ ลวดลายเก่าจากผ้าซิ่นนั้น”

ในกรณีของผ้าไหมชนิด เมื่อราษฎรที่บ้านน้อยถ้ำกลองเพล จังหวัดอุดรธานี ทราบพระราช-
ดำริเกี่ยวกับการอนุรักษ์ลายเก่า ก็ได้ไปศึกษาลวดลายเก่าๆ จากหมอนชนิดที่ถวายเป็นไป เพราะเป็น
แหล่งสะสมลายเก่าหลากหลาย อันเนื่องมาจากค่านิยมดั้งเดิมที่ว่า การทอผ้าชนิดต้องทอหลายลวดลาย
ในผืนเดียวกันเพื่อแสดงฝีมือของผู้ทอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำหมอนชนิดถวายเป็นไปก็ต้องทำอย่าง
ประณีตบรรจง เพื่อผลบุญของผู้ทอ โปรดเกล้าฯ ให้ชาวบ้านเสาะหาลายเก่าๆ มาเป็นลวดลายใน
การทอผ้าไหมชนิด ดังเช่น ลายดอกแก้ว ลายช่อ ลายพิกุล ลายข้าวหลามตัด เป็นต้น

นอกจากนี้ก่อนที่จะมีการจัดตั้งโครงการศิลปาชีพ ณ บ้านน้อยถ้ำกลองเพลนั้น ชาวบ้าน
ทอผ้าชนิดด้วยเส้นด้ายที่ทำจากใยฝ้ายเป็นส่วนใหญ่ มีการทอจากเส้นไหมบ้างเพียงเล็กน้อย สมเด็จพระนางเจ้าฯ
จึงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เส้นไหมทอผ้าลวดลายชนิด เพื่อให้มีความประณีตงดงามขึ้น และ
เป็นการอนุรักษ์การทอผ้าลายชนิดด้วยเส้นไหมซึ่งกำลังจะสูญหายไป ดังที่สตรีชาวบ้านผู้หนึ่งของบ้าน
กลองเพล ซึ่งได้เข้าเฝ้ารับเสด็จแล้วว่า “ท่านเสด็จก็บอกว่าจะให้ทำเป็นไหมได้ไหม” “ได้ค่ะ” “ท่าน
ประสงค์ก็เลยมาทำดูก็ทำได้”

ดังนั้น การที่มูลนิธิศิลปาชีพได้กำหนดให้สมาชิกทอผ้าไหมชนิด นับเป็นการอนุรักษ์
การทอผ้าชนิดด้วยเส้นไหมไว้ เพราะโดยปกติชาวบ้านไม่นิยมทอ เนื่องจากกินเวลากว่าการทอผ้าฝ้าย
มาก ทั้งในปัจจุบันชาวบ้านยังเลี้ยงไหมไม่สู้ได้ผลเพราะความแห้งแล้ง หากซื้อก็ทำให้ต้นทุนแพงขึ้น
มาก และล้าสมัยความต้องการผ้าไหมชนิดจากร้านค้าของเอกชนอาจไม่เพียงพอ เพราะความต้องการ
ของร้านค้าของเอกชนส่วนหนึ่งจะเป็นผ้าฝ้ายลายชนิด ซึ่งมีราคาย่อมเยากว่ามาก มีโอกาสขายได้
ง่ายกว่า

ในกรณีของผ้าแพรวา ทรงอนุรักษ์ลักษณะการทอหลายลวดลายในผืนเดียวกัน ซึ่งเป็น
ลักษณะการทำลวดลายแบบดั้งเดิม กล่าวคือมีลายหลัก เช่น ลายนาคสีเขน ช่อชั้นหมาก ดาวใต้
เครือ เป็นต้น ทั้งยังมีลายแถบเช่น ลายดอกดาวหมู่ ลายดอกแปดขอ เป็นลายประกอบ การทอผ้า
แพรวาแต่เดิมนั้น แต่ละผืนแบ่งออกเป็นช่องๆ เรียกว่า “หว่าง” แต่ละหว่างจะมีลวดลายไม่ซ้ำกัน
อีกทั้งยังต้องสลับลีหลากหลาย กระบวนการทอจึงยากและซับซ้อน เมื่อเปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อขาย
และเป็นที่ต้องการของตลาดมากขึ้น ชาวบ้านจึงมีแนวโน้มจะเปลี่ยนการทอให้เร็วขึ้น โดยการทอ
ลวดลายเพียงลายเดียวเพื่อให้ทอได้เร็วขึ้น นำไปขายได้เร็วขึ้นโดยที่พ่อค้าและผู้บริโภคอาจไม่ทราบ
และไม่สนใจว่าผิดเพี้ยนไป” ดังนั้นในการประกวดศิลปหัตถกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ณ พระ

ตำหนักภูพานราชนิเวศน์ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเป็นประจำ ในบางปีผ้าประเภทแพรวามีได้รับพระราชทานรางวัลเลย เพราะผ้าที่ส่งเข้าประกวดเป็นการทอเพียงลายเดียวหรือสองลาย ซึ่งง่ายกว่าการทอลวดลายหลากหลายแบบเดิม นับได้ว่ามีพระราชประสงค์ที่จะทรงอนุรักษ์ประเพณีการทอแบบดั้งเดิมไว้^{๔๖}

ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์หัตถกรรมทอผ้าอีกประการหนึ่งก็คือ การที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรในโครงการศิลปาชีพใช้ไหมพื้นเมืองในการทอผ้า โดยเหตุผลสองประการ คือ

ประการแรก การใช้ไหมพื้นเมืองในการทอ ทำให้ผ้าไหมของไทยมีเอกลักษณ์ กล่าวคือไหมพื้นเมืองมีคุณสมบัติเป็นเงามันลื่น มีปมปม ย้อมติดสีได้ดี มีสปริง หากต้องการผ้าทอที่ยังคงเอกลักษณ์ของไหมไทยแต่ไม่ต้องการให้มีปมปมมากเกินไป ก็อาจทอด้วยเส้นไหมส่วนที่สาวด้ายจากรังไหมข้างในสุด หรือที่เรียกว่า “ไหมน้อย” ก็จะได้ผ้าทอที่สวยงามเป็นเงามันลื่นอันเป็นเอกลักษณ์ของไหมพื้นเมือง ขณะที่มีความเรียบเนียนเช่นเดียวกับไหมพันธุ์นอก

เหตุผลประการที่สองคือ ตัวไหมพันธุ์พื้นเมืองเลี้ยงได้ง่ายกว่าเพราะเคยชินกับภูมิอากาศของท้องถิ่นอยู่แล้ว นอกจากนี้ชาวบ้านก็เรียนรู้วิธีเลี้ยงไหมพันธุ์พื้นเมืองมาแต่เดิม โดยเหตุนี้ชาวบ้านก็จะสามารถผลิตเส้นไหมได้โดยตนเอง ซึ่งเท่ากับชาวบ้านจะทำหัตถกรรมทอผ้าได้ครบวงจรตั้งแต่ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ย้อมสี และทอผ้า ดังที่สมาชิกผู้หนึ่งของกลุ่มทอผ้าไหมในพื้นที่อำเภอนาหว้าเล่าว่า “ท่านชอบไหมพื้นเมือง ไม่ชอบให้ใช้ไหมอื่น ส่งเสริมให้เลี้ยงเอง ทอเอง ไม่ต้องซื้อจากที่อื่น”^{๔๗}

๓. การส่งเสริมการถ่ายทอดศิลปะการทอผ้า

การที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงอุปถัมภ์ช่างทอฝีมือดีให้เป็นครูฝึก ณ ศูนย์ศิลปาชีพต่างๆ ทำให้ศิลปะจากท้องถิ่นแถบนี้ได้มีโอกาสเผยแพร่ไปยังชุมชนอื่น ทั้งยังช่วยให้สมาชิกมีโอกาสเลือกทอผ้าชนิดที่มีความต้องการมากได้ ข้อที่น่าสังเกตจากการสัมภาษณ์ครูฝึกเหล่านี้ก็คือ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงมีวิธีการที่จะจูงใจให้ครูฝึกทำหน้าที่ของตน โดยมีพระราชดำรัสได้ถามทุกข์สุข ทรงมีความรู้ในเรื่องผ้า ซึ่งทำให้ครูฝึกทรงเห็นว่าทรงสนพระราชหฤทัยอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันก็พระราชทานกำลังใจแก่ครูฝึกเหล่านั้น ดังเช่นที่นางหนูพัน บุญประโคน ครูฝึกไหมชิตจากบ้านน้อยถ้ำกลองเพล จังหวัดอุดรธานี ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ไปฝึกสอนการทอผ้าไหมชิต ณ ศูนย์ศิลปาชีพจิตรลดา เล่าว่า ครั้งหนึ่งสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงสวมฉลองพระองค์ผ้าไหมชิตจากฝีมือของนางหนูพัน และมีพระราชดำรัสที่ยังความปลื้มปิติให้นางหนูพันว่า “แม่หนูพันทำผ้าชิตได้ดี ฉันใส่สวยไหม”^{๔๘} นางสงกาจากบ้านเดียวกันซึ่งได้เข้ามาเป็นครูฝึกที่ศูนย์ศิลปาชีพจิตรลดาเช่นกัน ก็เล่าว่าตั้งใจที่จะทอผ้าตลอดไป จะหยุดทอก็ต่อเมื่อ “สมเด็จพระแม่บอกว่าพอแล้ว เลิกแล้ว”^{๔๙}

จากการสัมภาษณ์บรรดาครูฝึกในแผนกต่างๆ ของศูนย์ศิลปาชีพภูคณาขาม จะเห็นได้ว่า บรรดาครูฝึกเหล่านั้นล้วนเสียสละความสุขหรือผลประโยชน์ส่วนตัว เนื่องมาจากความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ดังเช่นที่นางคำสอน สระทอง ครูฝึกแพรวาจากกาฬสินธุ์เล่าว่า เคยมีผู้แนะนำว่าไม่ควรสอนศิลปะการทอผ้าแพรวาแก่ชุมชนอื่น เพราะอาจจะผลิตงานมาจำหน่ายแข่งขันกัน แต่นางคำสอนนั้นมีความเห็นว่า “ไม่เป็นไรเพราะงานท่าน ท่านต้องการให้มาสอนก็ภูมิใจ”^{๕๐} ในทำนองเดียวกัน นางบรรเลง ศรีลาวงษ์ ครูฝึกไหมขัดจากอุดรธานี เล่าว่าหากทออยู่ที่บ้าน จะมีรายได้มากกว่า แต่เต็มใจมาเป็นครูฝึก เพราะ “ท่านให้มาช่วยก็ต้องมา ในฐานะเราเป็นพสกนิกร”^{๕๑}

จากตัวอย่างความคิดเห็นของครูฝึกดังกล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าการถ่ายทอดงานหัตถกรรมโดยผ่านมูลนิธิศิลปาชีพนั้น เกิดขึ้นได้ก็เพราะช่างฝีมือต่างสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณต่อราษฎร ขณะเดียวกันต่างซาบซึ้งในพระราชจริยาวัตรซึ่งทรงเอาพระทัยใส่ต่อความเป็นอยู่ของช่างฝีมือเหล่านี้โดยทั่วถ้วนกัน

นอกจากการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว มูลนิธิศิลปาชีพยังได้ขยายการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าไปสู่ภูมิภาคอื่นๆ ตามพื้นฐานวัฒนธรรมทอผ้าแต่ดั้งเดิมในภูมิภาคนั้นๆ ดังเช่น ส่งเสริมการทอผ้ายก ผ้ายก และ ผ้าขาวเขา ในภาคเหนือ ส่งเสริมการทอผ้ายกในภาคใต้ สำหรับในภาคกลางนั้น นอกเหนือจากการส่งเสริมการทอผ้าตามชุมชนหมู่บ้านแล้วยังมีการฝึกอบรมการทอผ้าที่มีลวดลายประณีตประเภทต่างๆ เช่น ผ้ามัดหมี่ ผ้าแพรวา ผ้ายก ผ้าไหมขัด ที่ศูนย์ศิลปาชีพสวนจิตรลดา กรุงเทพฯ และศูนย์ศิลปาชีพบางไทร จังหวัดอยุธยา ข้อที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง ก็คือ นอกจากการฝึกทอผ้าต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ยังโปรดเกล้าฯ ให้ฟื้นฟูศิลปะการตกแต่งปักแมลงทับบนผืนผ้า ทั้งสำหรับผ้าสไบของชุดไทยพระราชนิยม และสำหรับเสื้อผ้าสมัยใหม่ ทั้งนี้การตกแต่งปักแมลงทับซึ่งเป็นวิสสุกรรมชาติที่มีความงดงามและคงทน เป็นที่นิยมนำมาตกแต่งสไบของสตรีชั้นสูงในสังคมจารีต ดังกล่าวมาแล้ว ในบทที่ ๒

การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าโดยบุคคลและกลุ่มบุคคลอื่นๆ

นอกเหนือจากมูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถแล้ว ยังมีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลอื่นๆ ที่ได้ส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าในภูมิภาคต่างๆ ของไทย โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน ก็คือ ต้องการอนุรักษ์หัตถกรรมประเภทนี้ ดังตัวอย่างเช่น

เจ้าพงศ์แก้ว ณ ลำพูน ได้ศึกษาการทอผ้ายก ซึ่งอนุรักษ์สืบต่อกันมาในคุ้มหลวงลำพูน รวมทั้งได้สนใจศึกษาลายผ้ายกชนิดต่างๆ จนจัดได้ว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญผู้หนึ่ง ชื่อเสียงของผ้ายกจากคุ้มเจ้าพงศ์แก้ว ณ ลำพูน เป็นที่ยกย่องกันแพร่หลายทั้งในไทยและต่างประเทศ จนกระทั่งใน พ.ศ.

๒๕๑๘ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มีพระราชเสาวนีย์ให้เจ้าพงศ์แก้วช่วยงานในโครงการศิลปาชีพ โดยส่งครูฝึกไปสอนที่ศูนย์ฝึกทอผ้าซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นที่ตำบลบ้านกาด อำเภอสันป่าตอง รวมทั้งส่งครูฝึกไปสอนสมาชิกของศิลปาชีพที่จังหวัดนราธิวาสด้วย^{๕๖}

นางแสงดา บันสิทธิ์ แห่งบ้านไร่ไผ่งาม จังหวัดเชียงใหม่ ได้เรียนทอผ้าจากยายตั้งแต่อายุ ๑๑-๑๒ ปี และทอผ้าใช้เองเรื่อยมา แม้เมื่อแต่งงานแล้ว สามีแสดงความคิดเห็นด้วยที่เสียเวลาในการทอผ้าใช้เอง ในขณะที่มีผ้าทอจากโรงงานให้เลือกซื้อมากมายตามท้องตลาด แต่นางแสงดาก็ยังคงทอผ้าต่อมาด้วยความชอบในหัตถกรรมแขนงนี้ และพบว่า เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาในราว พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้ชักชวนเพื่อนบ้านตั้งโรงทอผ้า โดยเน้นการทอผ้าฝ้าย เพื่อใส่เองบ้างและขายบ้าง ในช่วงแรกผ้าที่ทอ ยังไม่ได้คุณภาพนัก แต่จากการทำอยู่ตลอดไม่ละทิ้ง ทำให้พัฒนาฝีมือตามลำดับ ผ้าฝ้ายทอมือจากบ้านไร่ไผ่งามจึงมีชื่อเสียงมาก^{๕๗}

กลุ่มสตรีในจังหวัดนครศรีธรรมราช ได้ส่งเสริมการฝึกทอผ้าให้กับนักโทษสตรีในเรือนจำกลางมาตั้งแต่พ.ศ. ๒๕๑๐ โดยมีนางวรจิต ศรีวัชรินทร์ บุตรช่างทอผ้าฝีมือดีคนหนึ่งของเมืองนครศรีธรรมราชเป็นครูฝึก^{๕๘}

สมาคมสตรีนักธุรกิจและวิชาชีพแห่งประเทศไทย สาขาจังหวัดสงขลา ใน พ.ศ. ๒๕๑๖ สมาคมดังกล่าวได้เริ่มฟื้นฟูการทอผ้าที่เกาะยอ จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นแหล่งที่เคยมีชื่อเสียงในการทอผ้าฝ้ายด้วยวิธียกดอกมาช้านาน และชวนเขาไปภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง^{๕๙}

กลุ่มพรรณไม้ จัดตั้งโดย “สมาคมส่งเสริมเทคโนโลยีที่เหมาะสม” ซึ่งเป็นองค์การพัฒนาเอกชนเพื่อสนับสนุนให้สตรีชนบทรวมกลุ่มเพื่อทอผ้าและฝึกการจัดการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องให้แก่สมาชิก เช่น การกำหนดราคาผลผลิต การจัดการด้านการตลาด การจัดหาวัสดุและอุปกรณ์การผลิต รวมทั้งจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพและคุณภาพชีวิตของสมาชิกกลุ่ม เช่น การฝึกอบรมและดูงาน การจัดสวัสดิการต่างๆ สหกรณ์ร้านค้า เป็นต้น นอกจากนี้กลุ่มฯ เน้นส่งเสริมการย้อมผ้าโดยสีจากธรรมชาติ ที่ได้จากทุกส่วนของพืช เช่น เปลือก ลำต้น ใบ ดอก ผล เนื่องจาก เห็นว่าให้สีที่มีความละมุนละไม คงทน และไม่เป็นพิษต่อสิ่งแวดล้อม ทั้งยังสร้างความผูกพันระหว่างผู้ทอกับธรรมชาติ^{๖๐}

หัตถกรรมผ้ากับสภาพของสตรีในชนบท

กล่าวได้ว่า การฟื้นฟูหัตถกรรมทอผ้าช่วยให้ฐานะทางสังคมของสตรีดีขึ้นด้วย การพัฒนาเศรษฐกิจในสังคมสมัยพัฒนาที่เน้นคุณค่าของพืชเศรษฐกิจ ตลอดจนการให้ความสำคัญแก่บุรุษ ให้เป็นผู้มีโอกาสเรียนรู้เทคโนโลยีใหม่ๆ ทำให้ฐานะของสตรีในชนบทที่เคยทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่

บุรุษตกต่ำลง งานเฉพาะของผู้หญิงคือการทอผ้าเพื่อใช้สอยในครัวเรือนหรือเก็บของป่าเล็กๆ น้อยๆ ไม่อาจแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราได้ จึงไม่ได้รับความสำคัญในสังคมสมัยใหม่

โดยเหตุนี้การส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าเพื่อชาย นอกจากจะทำให้ครอบครัวมีรายได้เพิ่มขึ้นแล้ว ยังมีส่วนช่วยให้สตรีชนบทมีฐานะทางสังคมในชุมชนและในครอบครัวดีขึ้นด้วย เนื่องจากสามารถทำงานเลี้ยงตนเองหรือเพิ่มพูนรายได้ให้ครอบครัว โดยเฉพาะในกรณีของสตรีที่เป็นม่าย ซึ่งแต่ก่อนนั้นต้องพยายามหาความคุ้มครองจากญาติผู้ชาย หรือมิฉะนั้นก็ต้องแต่งงานใหม่ แต่เมื่อหญิงม่ายเหล่านั้นเข้าร่วมโครงการฟื้นฟูหัตถกรรมทอผ้า ก็สามารถทอผ้าสำหรับชายมีรายได้พอเลี้ยงตนเองได้ นอกจากนี้ในบางชุมชนที่หัตถกรรมทอผ้าสามารถทำรายได้เป็นกอบเป็นกำ เช่น ที่บ้านหนองอ้อ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดหนองบัวลำภู ซึ่งสมาชิกของกลุ่มทอผ้าใหม่บางคนสามารถทอผ้าใหม่ขิดส่งชาย ทั้งโดยผ่านมูลนิธิคิสลิปาชีพและส่งชายเอกชน มีรายได้เป็นกอบเป็นกำจนบางครอบครัวสามารถยึดเป็นอาชีพหลัก สำหรับไร่นาที่มีอยู่ก็ให้ผู้อื่นเช่า และในบางกรณี สามเฒ่าเข้ามาเป็นผู้ช่วยภรรยาในการทอผ้าโดยสมัครใจ^{๕๗}

การที่สตรีในชนบทสามารถยึดหัตถกรรมทอผ้าเป็นอาชีพเสริมหรืออาชีพหลักในบางกรณีนั้น ยังช่วยยับยั้งไม่ให้สตรีเหล่านี้เดินทางเข้ามาหางานทำในกรุงเทพฯ หรือหัวเมืองใหญ่อื่นๆ โดยไร้จุดหมายที่แน่นอน ซึ่งการอพยพเข้ามาในลักษณะนี้อาจทำให้สตรีชนบทเหล่านั้นถูกล่อลวงไปในทางมิชอบ และส่งผลให้เกิดปัญหาสังคมนานาประการดังกล่าวมาแล้ว ในกรณีสตรีวัยสาวที่ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมหรือรับจ้างแรงงานในเมืองใหญ่ เมื่อแต่งงานแล้วก็มีโอกาสเลือกกว่าจะทำงานรับจ้างแรงงานต่อไป หรือจะกลับมาตั้งถิ่นฐานในภูมิลำเนาเดิม โดยทำหัตถกรรมทอผ้าเป็นอาชีพเสริมเพิ่มพูนรายได้ให้กับครอบครัวได้ ดังที่นางประคอง ภาสาลูติ ผู้ใหญ่บ้านนาโพธิ์กล่าวถึงสภาพการณ์ดังกล่าวในหมู่บ้านนี้ มีความว่า “สาว ๆ ไปทำงานโรงงาน พอแต่งงานแล้วก็กลับมาทอ”^{๕๘}

กล่าวโดยสรุป ในท่ามกลางปัญหาของชาวชนบทอันเนื่องจากการพัฒนาช่วงแรกซึ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม ตลอดจนกระแสสำนึกถึงความเป็นไทยของปัญญาชนบางกลุ่ม ซึ่งต้องการแสดงออกโดยการมีเครื่องแต่งกายประจำชาติอันเป็นเอกลักษณ์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถมีแนวพระราชดำริว่า อาจแก้ไขปัญหาของชาวชนบทได้ส่วนหนึ่ง โดยการส่งเสริมให้สตรีชนบททอผ้าพื้นเมืองเป็นอาชีพเสริม ทรงสร้างความต้องการใช้สอยผ้าทอพื้นเมืองเหล่านี้ โดยการทรงส่งเสริมให้สตรีชั้นสูงและชั้นกลางในเมือง นิยมการแต่งกายอันมีเอกลักษณ์ของชาติโปรดเกล้าฯ ให้มีชุดไทยพระราชนิยมเป็นชุดประจำชาติของสตรีไทย และทรงฟื้นฟูการนำผ้าพื้นเมืองชนิดต่างๆ มาตัดเย็บเครื่องแต่งกายสตรีเพื่อสวมใส่ในโอกาสต่างๆ ที่หลากหลายขึ้น

พระราชกรณียกิจของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถดังกล่าว มีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้หน่วยงานของรัฐและเอกชน เกิดความตื่นตัวในการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าและหัตถกรรมพื้นบ้านอื่นๆ ความร่วมมือจากหลายฝ่ายดังกล่าวรวมทั้งความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาที่เป็นอุปสรรค เช่น การขาดวัตถุดิบ หรือความจำกัดของตลาด ช่วยให้หัตถกรรมประเภทต่างๆ สามารถดำรงอยู่เป็นความภาคภูมิใจของคนในชาติ ขณะเดียวกันคนในชนบทก็มีอาชีพเสริมที่ทำรายได้ตามสมควร เป็นการยับยั้งการเข้ามาหางานทำในกรุงเทพและเมืองใหญ่อื่นๆ โดยไม่มีจุดหมายแน่นอนลงได้บ้าง ซึ่งเท่ากับเป็นการช่วยลดปัญหาของกรุงเทพ และเมืองใหญ่ อันสืบเนื่องมาจากการโยกย้ายถิ่นลงได้ในระดับหนึ่ง

รายการอ้างอิงท้ายบทที่ ๖

๑. สวาท เสนาณรงค์, *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย*, (โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖), น. ๑๑๖.
๒. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*, (สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน, ๒๕๓๗), น. ๑๑๕.
๓. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *สมุดรายปีประเทศไทย บรรพที่ ๒๘ พ.ศ. ๒๕๑๐-๒๕๑๘*
๔. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*, น. ๑๑๕.
๕. เรื่องเดิม, น. ๙๙.
๖. สวาท เสนาณรงค์, *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย*, น. ๑๘๘.
๗. *๑๐ ปีชนบทไทย*. (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๓๐), น. ๑๖-๓๐.
๘. เรื่องเดิม
๙. เรื่องเดิม
๑๐. พายัพ พยอมยนต์, “นโยบายการย้ายถิ่นในประเทศไทย” รายงานการสัมมนา “นโยบายการย้ายถิ่นในประเทศไทย”, (สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดลร่วมกับกองวางแผนทรัพยากรมนุษย์ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๓๓), น. ๕.
๑๑. สมบูรณ์ ศิริประชัย, “วิจารณ์นโยบายการย้ายถิ่นในประเทศไทย” ในเรื่องเดิม, น. ๕๐.
๑๒. พายัพ พยอมยนต์, “นโยบายการย้ายถิ่นในประเทศไทย” ใน เรื่องเดิม
๑๓. มหาตม คานธี, *ข้าพเจ้าทดลองความจริง*, แปลโดย กรุณา-เรืองอุไร กุศลาลัย, (คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา พิมพ์ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ๒๕๒๕), น. ๗๐๒.
๑๔. เรื่องเดิม, น. ๖๙๓-๗๐๐.
๑๕. จ. ชัยรัตน์, “สี่มความเป็นไทย” *ชาวไทย*, ๑๗ ม.ค. ๒๕๐๕.
๑๖. อรุณ เวชสุวรรณ, *เอกลักษณ์ไทย*, (แพร์พิทยา, ๒๕๒๖), น. ๓.
๑๗. *สตรีสาร*. ๑๖:๓๖๙ (พ.ย ๒๕๐๖), น. ๖๒-๔.
๑๘. สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, *ความทรงจำในการตามเสด็จต่างประเทศทางราชการ*, (มูลนิธิไทยช่วยไทย, ๒๕๓๐), น. ๕.
๑๙. เรื่องเดิม, น. ๖.

๒๐. เรื่องเดิม
๒๑. “คำพระราชทานสัมภาษณ์หนังสือพิมพ์สื่อดเดอรั” มติชน, ก.ค. ๒๕๓๕, น. ๔๒.
๒๒. สัมภาษณ์ ร.ต. สุนัย ณ อุบล วันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๓๕.
๒๓. ผู้จัดการวิกเอนด์, เสาร์-อาทิตย์ ๓-๔ ธันวาคม ๒๕๓๗, น. ๒๐.
๒๔. ท่านผู้หญิงเกนหลง สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, บันทึกเป็นอยู่คือ สมเด็จพระนางเจ้า สิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ, (เมจิกโปรดักชั่น, ๒๕๓๕), น. ๒๑๘
๒๕. “กระแสพระราชดำรัสสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๘ รอบ เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๓๓ ณ เวทีใหม่สวนอัมพร” ใน สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ, (ศูนย์รวมใจพิทักษ์ไทย,ม.ป.ป.), น. ๑๐.
๒๖. มัดหมี่ไหมไทย...สายใยชนบท, (จัดพิมพ์โดยมูลนิธิศิลปาชีพ, ม.ป.ป.).
๒๗. มูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ, (จัดพิมพ์โดยมูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ, ๒๕๓๕), น. ๓๙.
๒๘. สัมภาษณ์นางกาบ จิตจันดา สมาชิกโครงการศิลปาชีพบ้านคุณใหญ่ ถ.นาหว้า จ.นครพนม ๑๑ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในโครงการวิจัยเรื่อง “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ” โดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย (ในเชิงอรรถต่อๆ ไป จะเขียนย่อว่า คณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ).
๒๙. สัมภาษณ์นางมณี คำทา สมาชิกโครงการศิลปาชีพ บ้านนาหว้า อ.นาหว้า จ.นครพนม ๑๐ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
๓๐. พระราชดำรัสพระราชทานผู้เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๑.
๓๑. พระราชดำรัสพระราชทานผู้เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคลเนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๒.
๓๒. คณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะงานศิลปหัตถกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” (งานวิจัยโดยทุนสนับสนุนจากทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖).
๓๓. สัมภาษณ์สมาชิกโครงการศิลปาชีพ บ้านโนน อำเภอดงคำมวง จังหวัดกาฬสินธุ์ ๑๐ เม.ย. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.
๓๔. สัมภาษณ์นางประจวบ จันทร์นวล ประธานกลุ่มทอผ้าไหม โครงการศิลปาชีพ บ้านนาโพธิ์ อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดบุรีรัมย์ ๒๐ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.

๓๕. เรื่องเดิม

๓๖. สัมภาษณ์นายไพโรจน์ เพชรสังหาร ข้าราชการจังหวัดกาฬสินธุ์ ๑๐ เม.ย. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๓๗. มุลนิธิศิลปินในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, น. ๓๙.

๓๘. สัมภาษณ์พัฒนาการอำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ๓ เม.ย. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๓๙. สัมภาษณ์นางประคอง ถาสาลูติ ผู้ใหญ่บ้านนาโพธิ์ อำเภอนาโพธิ์ บุรีรัมย์ ๒๐ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๐. สัมภาษณ์นางสงกา สมาชิกกลุ่มทอผ้าไหม โครงการศิลปาชีพ บ้านน้อย ถ้ำกลองเพล อ.หนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี ๑๒ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๑. สัมภาษณ์สมาชิกโครงการศิลปาชีพ บ้านกำพี้ อำเภอบรบือ มหาสารคาม ๓ เม.ย. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๒. สัมภาษณ์นางประคอง ถาสาลูติ ผู้ใหญ่บ้านนาโพธิ์ อำเภอนาโพธิ์ บุรีรัมย์ ๒๐ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๓. สัมภาษณ์คุณหญิงจรวงจิตต์ ทีชระ สนวนจิตรลดา ๒๐ ก.พ. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๔. สัมภาษณ์นางสงกา สมาชิกกลุ่มทอผ้าไหม โครงการศิลปาชีพ บ้านน้อยถ้ำกลองเพล อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี ๑๒ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๕. สัมภาษณ์คุณหญิงจรวงจิตต์ ทีชระ สนวนจิตรลดา ๒๐ ก.พ. ๒๕๓๕.

๔๖. เรื่องเดิม

๔๗. สัมภาษณ์นางมณี คำทา สมาชิกกลุ่มทอผ้าไหม โครงการศิลปาชีพบ้านนาหว้า ตำบลนาหว้า อำเภอนาหว้า นครพนม ๑๐ พ.ค. ๒๕๓๕ สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๘. สัมภาษณ์นางหนูพัน บุญประโคน ครูฝึกทอผ้าไหมชนิด โครงการศิลปาชีพบ้านน้อยถ้ำกลองเพล อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี ๑๒ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๔๙. สัมภาษณ์นางสงกา สมาชิกกลุ่มทอผ้าไหม โครงการศิลปาชีพ บ้านน้อยถ้ำกลองเพล อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี ๑๒ พ.ค. สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

๕๐. สัมภาษณ์นางคำสอน สระทอง ครูฝึกแพรวา ศูนย์ศิลปาชีพภูตนาขาม ตำบลเจริญศิลป์ กิ่งอำเภอเจริญศิลป์ สกลนคร ๙ เม.ย. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.
๕๑. สัมภาษณ์นางบรรเลง ศรีลาวงค์ ครูฝึกไหมขัด ศูนย์ศิลปาชีพภูตนาขาม ๙ เม.ย. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.
๕๒. คณะอนุกรรมการภาคใต้, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุง ศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะงานศิลปหัตถกรรมในภาคใต้, (งานวิจัยโดยทูน สันับสนุนจากทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), น. ๑๔.
๕๓. ฝ่ายไทย, (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๗), น. ๑๗๕-๖.
๕๔. คณะอนุกรรมการศึกษาภาคใต้, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการ ทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ : ศึกษาเฉพาะงานศิลปหัตถกรรมในภาคใต้, (งานวิจัยโดย ทูนสนับสนุนจากทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), น. ๑๐๔.
๕๕. สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. ๒๕๒๙ เล่ม ๕, (สถาบันทักษิณศึกษา, ๒๕๒๙), น.๒๑๔๔.
๕๖. สารสตรี, ๑: ๒ (ธันวาคม ๒๕๓๗), น. ๓.
๕๗. สัมภาษณ์นางสน ภูแสนสี ประธานกลุ่มทอผ้าไหมขัด โครงการศิลปาชีพ ต.หนองอ้อ อำเภอ หนองวัวซอ อุดรธานี ๑๒ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดยคณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.
๕๘. สัมภาษณ์นางประคอง ถาสาริณี ผู้ใหญ่บ้านนาโพธิ์ บุรีรัมย์ ๒๐ พ.ค. ๒๕๓๕, สัมภาษณ์โดย คณะอนุกรรมการภาคตะวันออกเฉียงเหนือฯ.

บทสรุป

การแต่งกายสตรีในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบไปตามยุคสมัย การปรับเปลี่ยนดังกล่าวเป็นผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งรวมถึงความคาดหวังของสังคมต่อบทบาทของสตรี โดยเหตุนี้การปรับเปลี่ยนการแต่งกายสตรีจึงมิได้เกิดขึ้นอย่างไร้ความหมาย หากอยู่ในความรับรู้ของผู้นำของสังคมในแต่ละช่วงเวลา และได้พยายามชักจูงให้เกิดให้เปลี่ยนแปลงไปในแนวทางที่พึงประสงค์ จากการพิจารณาในแง่นี้ อาจแบ่งวิวัฒนาการการแต่งกายสตรีในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในช่วง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๑๓ ออกเป็น ๕ ขั้นตอน ตามบริบทของสังคมในช่วงเวลานั้นๆ

นุ่งผ้าห่มสไบสมัยต้น การแต่งกายสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสอดคล้องกับสังคมไทยในขณะนั้น ซึ่งมีลักษณะเป็นสังคมแบบจารีต อาจแบ่งสตรีออกเป็นสองกลุ่มตามพื้นฐานของครอบครัวคือ สตรีชั้นสูงและสามัญชน รูปแบบการแต่งกายของสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญชนมิได้แตกต่างกันมากนัก กล่าวคือโดยทั่วไปนุ่งผ้าโจงกระเบนหรือผ้าขึ้นและห่มผ้าแถบหรือผ้าสไบ สตรีชั้นสูงจึงเน้นความสำคัญของการแต่งกายในด้านคุณภาพและความสวยงามของผ้า ความประณีตในการนุ่งห่ม รวมทั้งเครื่องประดับที่สูงค่า เพื่อเป็นการบ่งบอกถึงชนชั้นและฐานะ

จากภาระหน้าที่หลายด้านของสตรีสามัญ เช่น งานในครัวเรือน งานในไร่นา ตลอดจนทำการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตผลจากไร่นากับสินค้าจำเป็นอื่นๆ จึงต้องแต่งกายให้เหมาะกับการทำงานดังกล่าว ดังนั้นการแต่งกายโดยปกติของสตรีสามัญจึงใช้ผ้าพื้นเมืองซึ่งทอขึ้นใช้เอง หรือซึ่งสามารถแลกเปลี่ยนมาได้ในชุมชนนั้น อาจเป็นผ้าฝ้ายสีพื้นหรือมีลวดลายง่ายๆ นำมาเป็นผ้าโจงกระเบนหรือผ้าขึ้นและผ้าแถบคาดอก หรืออาจห่มแบบตะเบงมานเมื่อต้องการความคล่องตัว เมื่อมีงานในเทศกาลต่างๆ หรือเมื่อไปวัด สตรีสามัญจึงจะแต่งกายพิถีพิถันกว่าปกติโดยการห่มสไบทับผ้าแถบอีกชั้นหนึ่ง ผ้านุ่งและผ้าสไบที่ใช้ในโอกาสนี้จะใช้ผ้าที่ทอเก็บไว้เป็นพิเศษ มีสีสันและลวดลายสวยงาม

สมัยใหม่เริ่มใส่เสื้อ สังคมไทยในระยะเริ่มสมัยใหม่หรือในสมัยแห่งการปฏิรูปประเทศ มีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ รวมทั้งการแต่งกายสตรี ปัญญาชนรวมทั้งองค์พระมหากษัตริย์ให้

ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงการแต่งกาย เพราะถือเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นรูปธรรมของความเจริญก้าวหน้าของประเทศตามแบบตะวันตก ขณะเดียวกันการแต่งกายก็เป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป เพื่อให้ผสมผสานกับวัฒนธรรมการแต่งกายแบบเดิม โดยเหตุนี้ สตรีชั้นสูงและชั้นกลางในสมัยนี้จึงสวมเสื้อประดับลูกไม้ตามแบบตะวันตก หากยังคงนุ่งผ้าโจงกระเบนหรือผ้าซิ่นตามแบบเดิม การแต่งกายของสตรีชั้นสูงและชั้นกลางยังสัมพันธ์กับบทบาทใหม่ของสตรีตามแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคม เช่น บทบาทในการสมาคมและบทบาทในการเริ่มประกอบอาชีพนอกบ้าน ซึ่งทำให้การแต่งกายแบบใหม่ได้รับความนิยมในวงกว้างยิ่งขึ้น

โดยทั่วไปการแต่งกายของสตรีสามัญยังคงนุ่งผ้าห่มสไบ เช่นเดียวกับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตาม การแต่งกายของสามัญชนมีส่วนเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคมอยู่ด้วย โดยเฉพาะสามัญชนที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะรัฐได้พยายามดำเนินการให้สามัญชนโดยเฉพาะสตรีสวมเสื้อ เพื่อแสดงถึงความเจริญของพระนครแห่งนี้

malana Thai ไปสู่อารยะ สังคมไทยเข้าสู่สมัยประชาธิปไตยใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ช่วงเวลาซึ่งเกิดความเปลี่ยนแปลงในเรื่องการแต่งกายที่สำคัญก็คือ เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี นโยบายสำคัญของรัฐบาลจอมพล ป. ก็คือการนำประเทศเข้าสู่ความเป็นอารยะ ในเรื่องของการแต่งกายนั้น รัฐบาลได้แนะนำให้ประชาชนแต่งกายแบบสากลอย่างเต็มรูปแบบ กล่าวคือ ผู้ชายสวมหมวก รองเท้าหุ้มส้น เสื้อและกางเกงขายาว ส่วนผู้หญิงสวมหมวก กระโปรง และรองเท้าหุ้มส้น กล่าวได้ว่ารัฐบาลได้ให้ความสำคัญกับการแนะนำให้สตรีแต่งกายในลักษณะดังกล่าวมากกว่าการแต่งกายของบุรุษ ทั้งนี้มาจากแนวคิดของปัญญาชนฝ่ายรัฐที่ว่า สตรีอยู่ในฐานะ *“ดอกไม้ของชาติ”* จึงควรแต่งกายสวยงามเป็นระเบียบเพื่อจะช่วยให้บุรุษในฐานะ *“รั้วของชาติ”* มีความสุขและมีกำลังใจในการทำงาน

สตรีสามัญชนต้องทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวเช่นเดียวกับบุรุษมาตลอดทุกยุคทุกสมัย จึงไม่อาจปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับแนวคิด *“ดอกไม้ของชาติ”* ได้อย่างสมบูรณ์เหมือนสตรีชั้นสูงชั้นกลาง อย่างไรก็ตาม รัฐบาลได้ชักชวนให้สตรีสามัญซึ่งส่วนใหญ่ยังคงนุ่งโจงกระเบน ห่มผ้าคาดอก ต่อเนื่องจากสมัยต้น เปลี่ยนมาเป็น สวมเสื้อ นุ่งกระโปรงหรืออย่างน้อยนุ่งผ้าถุงและสวมหมวก ในช่วงที่ประเทศเข้าสู่ภาวะสงครามในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองนั้น รัฐบาลได้เข้มงวดกวดขันให้มีการแต่งกายให้ถูกต้องตามวัฒนธรรมตามนโยบายของรัฐมากขึ้น โดยใช้มาตรการบังคับ ดังเช่น ผู้ที่แต่งกายแบบเดิมจะไม่ได้ความสะดวกในการติดต่อราชการ เป็นต้น

การแต่งกายแบบใหม่ในสมัยปฏิรูปประเทศ ทำให้เกิดความนิยมผ้าตัดเสื้อลูกไม้และเครื่องประดับเสื้อสตรีจากยุโรปในหมู่สตรีชั้นสูงและชั้นกลาง แม้สามัญชนบางส่วนก็เริ่มนิยมซื้อผ้าจากตะวันตก โดยเห็นว่าสะดวกกว่าทอผ้าทอใช้เอง อีกทั้งในพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำนา ผู้คนก็มี

รายได้จากการขายข้าวก็มากขึ้น เนื่องจากข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ การใช้สอยผ้าจากตะวันตกเพิ่มขึ้นอย่างมากนั้นทำให้เกิดการเสื่อมของหัตถกรรมทอผ้า โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคกลางที่มีการคมนาคมค่อนข้างสะดวก รัฐสมัยปฏิรูปมีความพยายามฟื้นฟูหัตถกรรมทอผ้า โดยเฉพาะการพัฒนาการทอผ้าใหม่ให้มีคุณภาพดีขึ้นเพื่อทดแทนผ้าจากต่างประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการจัดตั้งกรมช่างไหมและโรงเรียนช่างไหมขึ้นโดยความร่วมมือของผู้เชี่ยวชาญชาวญี่ปุ่น โดยเน้นการปรับปรุงกรรมวิธีการทอผ้าใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตผ้าใหม่ที่สำคัญของประเทศ อย่างไรก็ตามก็ยังมีอุปสรรคบางประการ ดังเช่น การที่ราษฎรยังไม่พร้อมที่จะปรับเปลี่ยนกรรมวิธีการทอ จึงต้องยกเลิกโครงการนี้ไปในที่สุด

แพชชั่นใหม่สมัยพัฒนา เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลง สังคมไทยเข้าสู่สมัยพัฒนา เศรษฐกิจและสังคมตามแนวคิดทางเศรษฐกิจของฝ่ายโลกเสรี ได้มีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นไป แผนพัฒนาฯ สองแผนแรกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๑๔ นั้น เน้นการส่งเสริมการลงทุนและพัฒนาอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล ตลอดจนการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น ถนน ไฟฟ้า ฯลฯ ซึ่งจะเอื้อต่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม จากการพัฒนาเศรษฐกิจตามแนวทางเสรีนิยมดังกล่าว ทำให้สังคมไทยในสมัยพัฒนา มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับประเทศตะวันตกมากขึ้น โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา จึงทำให้ได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้นด้วย นอกจากนี้ความจำเป็นทางเศรษฐกิจหลังสงคราม ทำให้ผู้หญิงต้องออกทำงานนอกบ้านในปริมาณที่เพิ่มขึ้นกว่าสมัยก่อนๆ ในภาวะการณ์เช่นนี้ผู้หญิงชั้นสูงและชั้นกลางจึงได้มีโอกาสแต่งกายสำหรับการทำงานนอกบ้านมากขึ้น โดยรับอิทธิพลจากแพชชั่นใหม่ๆ ของประเทศตะวันตก

สตรีสามัญชนซึ่งทำงานด้านใช้แรงงานและเกษตรกรรมยังคงนิยมสวมเสื้อและนุ่งผ้าถุง เช่นเดียวกับในสมัยสร้างชาติ น่าสังเกตว่าจากการเกิดโรงงานอุตสาหกรรมใหม่ๆ ในสมัยแผนพัฒนาฯ โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ทำให้สตรีชั้นล่างจำนวนหนึ่งได้เข้าเป็นกรรมกรและบางโรงงาน โดยเฉพาะโรงงานใหญ่ๆ กำหนดให้คนงานสวมเครื่องแบบของโรงงานนั้นๆ เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยตามแนวคิดตะวันตก

การแต่งกายสตรียังมีความสัมพันธ์กับพัฒนาการของหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทย ทั้งนี้ เพราะการแต่งกายสตรีเป็นแหล่งรองรับผลิตภัณฑ์จำพวกผ้าที่สำคัญ โดยเหตุนี้ ในช่วงเวลาใดที่การแต่งกายสตรีนิยม หรือมีความจำเป็นต้องใช้ผ้าทอพื้นเมือง ก็จะทำให้หัตถกรรมประเภทนี้มีความคึกคัก ในช่วงเวลาใดที่การแต่งกายสตรีนิยมใช้ผ้าทอจากโรงงานอุตสาหกรรม ก็ทำให้หัตถกรรมทอผ้าซบเซาลง

การทอผ้าเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยได้รับการถ่ายทอดจากมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ โดยถือว่าการทอผ้าเป็นงานนอกฤดูทำนาที่มีความจำเป็นต่อวิถีชีวิตในลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพ ซึ่งแต่ละครอบครัวต้องพยายามผลิตสิ่งจำเป็นขึ้นใช้สอยเอง นอกจากนี้คนชั้นสูงของสังคมยังใช้สอยผ้าพื้นเมืองบางส่วน ดังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการเกณฑ์ผ้าชนิดต่างๆ จากหัวเมือง จากความสำคัญดังกล่าว ในท้องถิ่นทั่วไปความสามารถในการทอผ้าจึงถือเป็นเครื่องวัดที่สำคัญประการหนึ่ง ถึงความพร้อมในการมีเหย้าเรือนของสตรี สำหรับวัตถุประสงค์ในการทอผ้า ได้แก่ ฝ้ายซึ่งปลูกได้ในทุกภูมิภาคของไทยและไหมที่ชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือนิยมเลี้ยง โดยนำเอาใยของฝ้ายหรือไหมมาปั่นเป็นด้าย ย้อมด้วยสีจากธรรมชาติ และประดิษฐ์ลวดลายจากสิ่งแวดล้อมรอบๆ ตัว อันสะท้อนโลกทัศน์ของชุมชนเกษตรกรรมที่ผูกพันกับความสมบูรณ์ตามธรรมชาติ

ในสมัยสร้างชาติของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม นโยบายทางเศรษฐกิจเป็นแบบชาตินิยม รัฐบาลจึงได้ให้ความสำคัญต่อการกระตุ้นให้ราษฎรใช้ผลผลิตในประเทศ อย่างไรก็ตามในขณะนั้น สตรีที่ทันสมัยโดยทั่วไป ซึ่งปรับปรุงเครื่องแต่งกายไปเป็นแบบตะวันตก ไม่นิยมตัดเสื้อผ้าแบบตะวันตกด้วยผ้าทอพื้นเมือง การใช้สอยผ้าทอพื้นเมืองของสตรีชั้นสูงชั้นกลางจึงน้อยลงกว่าในระยะเริ่มสมัยใหม่ ซึ่งใช้ผ้าโจงกระเบนและผ้าจีน รัฐบาลสมัยสร้างชาติได้พยายามจัดตั้งโรงงานอุตสาหกรรมทอผ้าด้วยเครื่องจักรตามแบบตะวันตก แต่กำลังผลิตก็ยังไม่เพียงพอจึงต้องสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ในระยะที่ประเทศเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่สองระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๘ การสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศไม่สะดวกและราคาแพงจึงมีความจำเป็นต้องหันมาใช้ผ้าทอพื้นเมืองมากขึ้น รัฐบาลได้ส่งเสริมให้มีการปลูกฝ้ายและปั่นด้ายเพื่อเป็นวัตถุดิบสำหรับโรงงานของรัฐ รวมทั้งส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าจนทำให้การผลิตเพื่อขายขยายตัวในบางพื้นที่

แฟชั่นใหม่ในสมัยพัฒนา ทำให้ต้องใช้ผ้าจากตะวันตกหรือผ้าทอโรงงานในเมืองไทย เพื่อให้ได้รูปทรงตามแบบแฟชั่นนั้นๆ อย่างสมบูรณ์ นำสังเกตว่าจากการที่รัฐมุ่งสนับสนุนให้มีการพัฒนาทางอุตสาหกรรมของเอกชน ทำให้เกิดโรงงานทอผ้าด้วยเครื่องจักรขึ้นมากพอควรในสมัยนี้ ทำให้ผ้าที่ทอด้วยเครื่องจักรมีจำนวนมากขึ้นและราคาถูกลง ทั้งการสั่งซื้อผ้าจากต่างประเทศ ที่เคยชะงักไประหว่างสงครามก็เริ่มขึ้นใหม่ โดยเหตุนี้จึงทำให้การใช้ผ้าทอมือพื้นเมืองลดน้อยลง ยิ่งกว่านั้นการคมนาคมที่สะดวกขึ้นยังทำให้ต้นทุนการขนส่งลดลง ดังนั้นคนในชนบทจึงหันมาใช้ผ้าที่ทอด้วยเครื่องจักรมากขึ้นอีก เพราะเป็นของแปลกใหม่ที่ราคาไม่สูงนัก ตลอดจนสะดวกในการดูแลรักษา และสตรียังสามารถเอาเวลาที่เคยใช้ในการทอผ้าไปดูแลพืชเศรษฐกิจ การทอผ้าไว้ใช้เองในชนบทจึงลดน้อยลง บางชุมชนถึงกับหมดไป

อย่างไรก็ตาม ในช่วงสมัยนี้ได้มีความพยายามส่งผ้าไหมไทยเป็นสินค้าอกรวมทั้งขายให้นักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามา ดังนั้นจึงมีการผลิตผ้าไหมไทยในรูปของหัตถอุตสาหกรรม กล่าวคือเอกชนจะลงทุนในด้านอุปกรณ์และวัตถุดิบ และว่าจ้างผู้ฝีมือดีให้ทอผ้าตามสีล้นลวดลายที่กำหนดให้ การลงทุนในลักษณะนี้ช่วยให้ผลผลิตที่ได้มีคุณภาพดีขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องการข้อมสีและคุณภาพของเส้นไหม อย่างไรก็ตาม การผลิตในลักษณะนี้จำกัดอยู่ไม่กี่ชุมชนที่บริษัทรับซื้อ และมักเป็นชุมชนที่มีฝีมือในการทอผ้าอยู่แล้ว

มัดหมี่ไหมไทยสายใยชนบท ในทศวรรษ ๒๕๑๐ เกิดสภาพการณ์สองประการ ก็คือ ปัญหาของชาวชนบทอันเนื่องจากการพัฒนาช่วงแรกที่เน้นความเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม และกระแสสำนึกของความเป็นไทยในหมู่ปัญญาชนบางส่วน ซึ่งเริ่มต้องการมีชุดแต่งกายประจำชาติอันเป็นเอกลักษณ์อย่างแท้จริง จากสภาพการณ์สองประการนี้ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถทรงเห็นแนวทางที่จะแก้ไขปัญหาของชาวชนบท โดยการฟื้นฟูหัตถกรรมทอผ้าให้เป็นอาชีพของสตรีชนบท ในขณะเดียวกันทรงพยายามสร้างความต้องการใช้สอยผ้าพื้นเมืองเหล่านี้ ในหมู่สตรีชั้นสูงและชั้นกลาง โดยทรงชักจูงให้เห็นว่าผ้าพื้นเมืองที่มีการปรับปรุงคุณภาพแล้วนั้น อาจนำมาตัดเย็บเสื้อผ้าทั้งแบบไทยและแบบสมัยใหม่ของสตรีได้อย่างเหมาะสมและมีเอกลักษณ์ของความเป็นไทย

พระราชกรณียกิจดังกล่าวข้างต้นของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้หน่วยงานของรัฐและเอกชนเกิดความตื่นตัวในการส่งเสริมหัตถกรรมทอผ้าและหัตถกรรมพื้นบ้านอื่นๆ ความร่วมมือจากหลายฝ่ายดังกล่าวจะช่วยให้หัตถกรรมประเภทต่างๆ สามารถดำรงอยู่ได้ ขณะเดียวกันราษฎรในชนบทก็มีอาชีพเสริมที่ทำรายได้ตามสมควร อันเป็นการช่วยยับยั้งการเข้ามาหางานทำในกรุงเทพและเมืองใหญ่อื่นๆ โดยไม่มีจุดหมายแน่นอนลงได้บ้าง

กล่าวโดยสรุป งานวิจัยเรื่องนี้เน้นประเด็นการศึกษาที่เป็นรูปธรรม คือ การแต่งกายสตรี โดยนำมาพิจารณาในบริบทของสังคม ได้แก่ สภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ในช่วงสมัย โดยให้ความสำคัญต่อการพิจารณาความคาดหวังของสังคมต่อบทบาทของสตรีในแต่ละช่วงเวลานั้นๆ ด้วย การพิจารณาในลักษณะดังกล่าว ช่วยให้เกิดประเด็นการวิเคราะห์เกี่ยวกับการแต่งกายสตรีเพิ่มขึ้น ดังเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างการแต่งกายสตรีกับความคงอยู่หรือเสื่อมลงของหัตถกรรมทอผ้า รวมทั้งชี้ให้เห็นว่าชนชั้นนำในแต่ละช่วงสมัยได้ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนการแต่งกายสตรี เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ของแนวคิดที่ชนชั้นนำต้องการปลุกฝังแก่คนในสังคม ผู้วิจัยหวังว่าการศึกษานี้ นอกจกจะให้ภาพวิวัฒนาการของการแต่งกายสตรีแล้วยังน่าจะช่วยเพิ่มความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ได้บ้างตามสมควร

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ กษ. ๘/๑,๒,๓
ม. ๑/๘๐
น. ๑.๑/๘
น. ๒/๔๓
ศธ. ๕/๑๔
- เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๓๑/๙๙
ย. ๑๓/๒๘๘
พ. ๑๓/๕
รล. ๒๐/๒๖
- เอกสารรัชกาลที่ ๗ ม. ๑/๘๐
- เอกสารกระทรวงเกษตรราชการ
กส. ๑๓/๑๑๑๒
- เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
ศธ. ๔ เล่ม ๕/๘๕
ศธ. ๑๗/๑๓
ศธ. ๕๐/๕๕๐
ศธ. ๕๑.๗/๗๗
ศธ. ๐๗๐๑.๒๙๑๔
- แผนกเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๑
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๓
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๔

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- กระทรวงศึกษาธิการ. คำแนะนำการแต่งกายหญิง. กรมแผนที่ทหาร, ๒๔๘๖.
- การแต่งกายสมัยสร้างชาติ. ที่ระลึกพระราชทานเพลิงศพ นายพันตรี ม.จ.ประสพศรี จิระประวัติ ๒๔ พ.ย. ๒๔๘๕.
- การแต่งกายหญิงและโครงการของสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง. กรมแผนที่ทหาร, ๒๔๘๖.
- กองวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ. การแต่งกายของไทย, ๒๕๐๓.
- กฎหมายตราสามดวง. กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.
- เกนหลง สนิทวงศ์. ท่านผู้หญิง. บันทึก เป็น อยู่ คือ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ. เมจิโกโปรดักชั่น, ๒๕๓๕.
- ข่าวโฆษณาการ. เม.ย. ๒๔๘๓.
- ข่าวโฆษณาการ. มี.ค. ๒๔๘๔.
- ข่าวโฆษณาการ. เม.ย. ๒๔๘๔.
- ข่าวโฆษณาการ. มิ.ย. ๒๔๘๔.
- ข่าวโฆษณาการ. มี.ค. ๒๔๘๕.
- ข่าวโฆษณาการ. เม.ย. ๒๔๘๕.
- ข่าวโฆษณาการ. ก.พ. ๒๔๘๖.
- คาร์ล บอค, แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง. เสฐียร พันธรั้งี และ อัมพร ทีชะระ แพล สำนักพิมพ์-ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๒๙.
- “ดอกไม้สด”. นี้นแหละโลก. บรรณาการ, ๒๕๑๖.
- ปาลเลกัวซ์, สังฆราช. เล่าเรื่องเมืองสยาม. สันต์ ท.โกมลบุตร แพล พิมพ์ครั้งที่สอง สำนักพิมพ์-ก้าวหน้า, ๒๕๒๐.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา. พระประวัติตรัสเล่า. บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๖๗.
- วิจิตรมาตรา. ชุน กรุงเทพฯเมื่อ ๗๐ ปีก่อน. พิมพ์ครั้งที่ ๒ โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๔.
- สิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, สมเด็จพระนางเจ้า. ความทรงจำในการตามเสด็จต่างประเทศทางราชการ. มูลนิธิไทยช่วยไทย, ๒๕๓๐.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓.
- สุนทรภู่. สุภาชิตสอนสตรี สวัสดิ์รักษาคำกลอน และ เพลงยาวถวายโอวาท. พิมพ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ชุนยรรยงกิจจาการ, ๒๕๑๒.
- สอาด หงษ์ยนต์. อุตสาหกรรมใหม่ไทย. คณะกรรมการส่งเสริมการค้าใหม่ไทย, ๒๕๐๓.
- “อัสวพาหุ” เมืองไทยงตื้นเถิด. มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘.

เดลิเมล์. ๑๔ เม.ย. ๒๕๖๐.
ทศวรรษประชาชนชาติธุรกิจ. ๒๕๓๐.
ไทยใหม่. ๙ พ.ค. ๒๕๘๔.
ไทยใหม่. ๕ พ.ค. ๒๕๘๖.
ไทยใหม่. ๙ พ.ค. ๒๕๘๑.
ไทยใหม่. ๙ มี.ค. ๒๕๘๗.
ไทยใหม่. ๙ มี.ค. ๒๕๘๙.
นิกร. ๒๓ มี.ค. ๒๕๘๕.
นิกร. ๓๑ มี.ค. ๒๕๘๓.
นิกร. ๘ มี.ค. ๒๕๘๕.
นิกร. ๒๔ เม.ย. ๒๕๘๕.
นิกร. ๑๒ พ.ค. ๒๕๘๕.
นิกร. ๒๒ พ.ค. ๒๕๘๕.
นิกร. ๒๕ พ.ค. ๒๕๘๕.
นิกร. ๑๙ มี.ย. ๒๕๘๕.
นิกร. ๑๘ ส.ค. ๒๕๘๕.
นิกร. ๒๔ มี.ค. ๒๕๘๖.
ประชาชนชาติ. ๒๘ ม.ค. ๒๕๘๕.
ประชาชนชาติธุรกิจ. ๑๖ มี.ค. ๒๕๘๕.
ประชาชนชาติ. ๑๗ ธ.ค. ๒๕๘๕.
ประชาชนชาติ. ๓ ก.พ. ๒๕๘๖.
ประมวลวัน. ๓๑ ก.ค. ๒๕๘๑.
พิมพ์ไทย. ๓๐ เม.ย. ๒๕๐๔.
พิมพ์ไทย. ๒๕ พ.ค. ๒๕๐๔.
พิมพ์ไทย. ๑๑ ก.พ. ๒๕๐๕.
วายาโม. ๑๗ ธ.ค. ๒๕๖๓.
วิทยาจารย์. ๑๕ พ.ค. ๒๕๖๑.
ศรีกรุง. ๑๒ ต.ค. ๒๕๘๔.
ศรีกรุง. ๒๖ ต.ค. ๒๕๘๔.
ศรีกรุง. ๒๗ พ.ย. ๒๕๘๔.
สตรีสาร. พ.ศ. ๒๕๙๖-๒๕๑๐.

สตรีนิพนธ์. ๑๕ ต.ค. ๒๕๕๓.

สตรีไทย. ๓๑ ม.ค. ๒๕๖๙.

สตรีไทย. ๑ พ.ย. ๒๕๖๙.

สปอร์ตดารา. ๓๐ ธ.ค. ๒๕๐๕.

สยามสักขี. ๓ มี.ค. ๒๕๖๕.

สยามสารสิน. ๒๖ ก.พ. ๒๕๖๕.

สุภาพนารี. ธ.ค. ๒๕๗๓.

หลักเมือง. ๒๑ ธ.ค. ๒๕๐๑.

อิลฟาโร. ๑ ม.ค. ค.ศ. ๑๙๒๑.

เอกสารชั้นรองภาษาไทย

คณะอนุกรรมการศึกษาภาคเหนือ, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะศิลปหัตถกรรมในภาคเหนือ”, งานวิจัยโดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

คณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะศิลปหัตถกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”, งานวิจัยโดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

คณะอนุกรรมการศึกษาภาคใต้, “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถกับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะศิลปหัตถกรรมในภาคใต้”, งานวิจัยโดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

จินตนา ศรีตงกุล และ คณะ. ๙๐ ปี **ชนบทไทย**, สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๓๐.

เฉลิมศักดิ์ วานิชสมบัติ. รายงานการสัมมนา **นโยบายการย้ายถิ่นในประเทศไทย**. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดลร่วมกับกองวางแผนทรัพยากรมนุษย์ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจ, ๒๕๓๓.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา. **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย**, สถาบันพัฒนาชนบทมูลนิธิหมู่บ้าน, ๒๕๓๗.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกรมพระยา. **พระสนมเอก**. รวมสารสิน, ๒๕๒๕.

ทักษ์ เฉลิมเกียรติ. **การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ**. พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และ

- ม.ร.ว.ประกายทอง ลีริสุข แพล สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖.
- แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สาม. สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนัก-
นายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕.
- มูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ. จัดพิมพ์โดยมูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ, ๒๕๓๕.
- รอง ศยามานนท์. ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ. ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐.
- ลาวัญย์ โชตามระ. พระมหะสิเทวี, โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. ผ้าไทย พัฒนาการทางอุตสาหกรรมและสังคม. บริษัทเงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๒.
- มัดหมี่ไหมไทย...สายใยชนบท. มูลนิธิศิลปาชีพ โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, ม.ป.ป.
- สมภพ จันทรประภา. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา. พิมพ์ครั้งที่ ๔ บำรุงสาส์น, ๒๕๒๙.
- เสถียร คุภโสภณ. ประวัติการโรงเรียนราษฎรในประเทศไทยและทำเนียบโรงเรียนราษฎร. สมาคมครูโรงเรียนราษฎร ๙ มิ.ย. ๒๕๑๕.
- สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ”, วารสารอักษรศาสตร์. ม.ค.-มิ.ย ๒๕๓๕.
- สุวิทย์ อิศาสวัต และคณะ. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๒๘” สำนัก-
งานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๒๘.
- สัมภาษณ์ ม.จ. จงจิตถนอม ตีศกุล โดย ส.ศิริรักษ์. มูลนิธิเสถียรโกเศศ-นาคะประทีป, ๒๕๒๙.
- อ.พิบูลสงคราม, จอมพล ป.พิบูลสงคราม. ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๑๘.
- เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์, สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๔.
- “อุทุมพร”. พระราชประวัติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.
ผดุงศึกษา, ๒๕๑๕.

เอกสารชั้นรองภาษาอังกฤษ

- Reynolds, Craig J. “A Nineteen Century Thai Buddhist Defense of Polygamy and Some Remarks on the Social History of Woman in Thailand”, 7th IAHA Conference Proceedings. Bangkok: Chulalongkorn University Press, 1973.
- Lord, Donald C. *Mo Bradley and Thailand*. Grand Rapids: William B.Earmans, 1969.
- Royce, Nancy. *A Sketch of the Life and Character of Mrs. Eilie Royce Bradly*, New York: American Tract Society: n.d.

Warren, William. **Jim Thompson: The Legendary American of Thailand.** Bangkok: Jim Thompson Thai Silk Company, 1991.

Zimmerman, Carl C. **Siam.** Bangkok: The Bangkok Press, 1931.

วิทยานิพนธ์

ประนุช ทรัพย์สาร. “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๗๕”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ผาณิต รวมศิลป์. “นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

พิมพ์ฤทัย ผู้แสงศรี. “ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง พ.ศ.๒๕๐๐-๒๕๑๖”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔.

เทียมจันทร์ อ่ำแห้ว “บทบาทการเมืองและการปกครองของจอมพลป. พิบูลสงคราม ๒๔๗๕-๒๔๘๗”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. “ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาของการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองระหว่าง พ.ศ.๒๔๗๐-๒๔๘๐”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

อินทรีา ซาอีร์. “บทบาทของสมาคมศรีสุริยวงศ์ในสังคมไทย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔.

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์

สัมภาษณ์คุณหญิงจรูญจิตต์ ทีชะระ รองราชเลขาธิการในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ที่สวนจิตรลดา ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๕.

สัมภาษณ์ ร.ต. สุนัย ณ อุบล ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยภูมิ ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๑๐ สิงหาคม ๒๕๓๕.

สัมภาษณ์สมาชิกโครงการศิลปาชีพและศูนย์ศิลปาชีพในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยคณะอนุกรรมการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือในโครงการวิจัยเรื่อง “สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ กับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ” โดยความสนับสนุนของทบวงมหาวิทยาลัย, เมษายน-พฤษภาคม, ๒๕๓๕.